

Мазмуну

КИРИШ СӨЗ	4
1-бөлүм. МАМЛЕКЕТТИН ТЕОРИЯСЫ.....	5
1. Мамлекет жана укуктун келип чыгышы	5
1.1. Мамлекеттин калыптанышы жана түзүлүшү жөнүндөгү негизги теориялар.....	5
1.2. Мамлекеттин пайда болушуна чейинки алгачкы общиналык коомдук түзүлүштүн өзгөчөлүктөрү.....	9
1.3. Мамлекет жана укуктун пайда болушунун негизги себептери.....	11
1.4. Мамлекеттин негизги өзгөчөлүктөрү жана белгилери	13
1.5. Укуктук эрежелердин калыптанышы жана мааниси	15
2. Мамлекеттин функциясы	17
2.1. Мамлекеттик функциянын түшүнүгү	17
2.2. Мамлекеттин функциясынын түрлөрү	18
2.3. Мамлекеттин функциясын ишке ашыруунун формалары	27
3. Мамлекеттик түзүлүштүн негизги формалары	29
3.1. Мамлекеттин формасынын түшүнүгү жана мамлекеттик башкаруу формасы.....	29
3.2. Мамлекеттик террииториялык түзүлүш формасы.....	38
3.3. Мамлекеттик саясий-укуктук режим.....	42
4. Мамлекеттин механизми	46
4.1. Мамлекеттик механизм, түшүнүгү жана структурасы.....	46
4.2. Мамлекеттик органдардын, жалпы мүнөздөмөсү жана өзгөчөлүктөрү	49
5. Мамлекеттик бийликтин бутактарга бөлүнүшү	53
5.1. Мамлекеттик бийликтин бутактарга бөлүнүш тартиби жана принциптери.	53
5.2. Мыйзам чыгаруу - өкүлчүлүк бийлик органы	55
5.3. Аткаруу жана башкаруу бийлик органы	58
5.4. Соттук бийлик органдары	60
2-бөлүм. УКУКТУН ТЕОРИЯСЫ	65
6. Укук жана анын өзгөчөлүктөрү	65
6.1. Социалдык нормалардын түрлөрү жана алардын түшүнүгү.....	65
6.2. Укуктун башка социалдык нормалардан өзгөчөлүктөрү.....	68
6.3. Мамлекет менен укуктун өз ара байланышы	71
7. Укуктун негизги формалары (булактары)	74
7.1. Укук формасынын (булактарынын) негизги түшүнүгү	74
7.2. Укук булактарынын негизги системасы	75

7.3. Нормативдик-укуктук актылардын түрлөрү.....	78
7.4. Нормативдик укуктук актылар жана алардын түрлүрү	81
8. Ченемдик – укуктук актылардын юридикалық күчкө ээ болуу тартиби.....	83
8.1. Ченемдик – укуктук актылардын убакыт ичинде юридикалық күчкө ээ болуусу.....	84
8.2. Ченемдик -укуктук актылардын мейкиндик ичинде юридикалық күчкө ээ болуусу	85
8.3. Ченемдик актылардын адамдар арасында юридикалық күчкө ээ болусу	86
9. Мыйзам чыгаруу же укук чыгаруу	88
9.1. Мыйзам чыгаруунун негизги түшүнүгү жана принциптери	88
9.2. Мыйзам чыгаруунун негизги түрлөрү.....	92
9.3. Мыйзам чыгаруунун процессинин негизги этаптары жана стадиясы	93
10. Укук нормасы	98
10.1. Укук нормасынын түшүнүгү жана анын өзгөчөлүктөрү	98
10.2. Укук нормасынын структурасы	102
10.3. Укук нормасынын классификациясы	109
11. Укуктук мамиле	112
11.1. Укуктук мамиленин түшүнүгү, структурасы жана түрлөрү	112
11.2. Укуктук мамилелердин субъектилери, алардын укуктуулугу жана укук жоопкерчилигине жарамдуулугу	116
11.3. Укуктук мамилелердин катышуучуларынын субъективдүү укуктары жана милдеттери.....	121
11.4. Укуктук фактылар жана алардын классификациясы	123
12. Укукту ишке ашыруу	125
12.1. Укукту ишке ашыруунун негизги формалары.....	125
12.2. Укук колдонуу, укукту ишке ашыруунун негизги формасы	131
12.3. Укукту колдонуу стадиялари	133
13. Укукту чечмелөө	135
13.1. Укукту чечмелөөнүн мааниси	135
13.2. Укукту чечмелөөнүн негизги ыкмалары жана жолдору	138
13.3. Укук нормаларын чечмелөөнүн субъектилерге карай белүнүшү	140
14. Укуктук ан-сезим жана укуктук тарбия	144
14.1. Укуктук ан-сезимдин негизги түшүнүгү, түрлөрү жана структурасы	144
14.2. Укуктук ан сезимдин негизги элементтери	146
14.3. Укуктук тарбиянын негизги түшүнүгү, формасы жана методу	148
15. Укуктук жүрүш-туруш, укук бузуучулук жана юридикалық жоопкерчилик	150

15.1. Уқуктук жұрым-турум жана уқук бузуучулук	151
15.2. Уқук бузуучулуктун түшүнүгү жана түрлөрү	154
15.3. Уқук бузуунун составы.....	155
15.4. Уқук бузуунун негизги түрлөрү.....	159
15.5. Юридикалык жоопкерчилик жана анын негизги түшүнүгү	160
16. Уқуктук система.....	164
16.1. Уқук системасынын структуралык элементтери жана түшүнүгү	164
16.2. Жеке жана жалпы уқук	168
16.3. Кыргыз Республикасынын уқуктук тармактарынын жалпы мүнөздөмөсү	170
16.4. Эл аралык уқук тармагы	179
17. Уқуктук башкаруу механизми	182
17.1. Уқуктук караражаттардын негизги түрлөрү жана түшүнүгү	182
17.2. Уқуктук башкаруу жана уқуктук таасир этүү.....	183
17.3. Уқуктук башкаруунун негизги механизмдері.....	184
17.4. Уқуктук башкаруу механизминин натыйжалуулугун арттыру	186
18. Уқуктук система же уқуктук үй-бүлө	187
18.1 Уқуктук системалардын классификациясы	187
18.2. Дүйнөдөгү негизги уқуктук үй-бүлөлөр	189
19. Гражданых коом жана мамлекет	192
19.1. Гражданых коомдун өзгөчөлүктөрү жана белгилери	192
19.2. Мамлекет жана коомдук бирикмелер.....	195
19.3. Мамлекет жана саясий партиялар.....	198
20. Уқуктук мамлекеттин негизги түшүнүгү жана белгилери	201
3-БОЛУМ. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УҚУК	205
21. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу	205
21.1. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизги жоболору	205
21.2. Адамдын жана жаарандын уқуктары жана эркиндиктери	212
21.3. Конституция тарабынан орнотулган бийликтин үч бутакга бөлүнүү принциби.....	215
21.4. Кыргыз Республикасынын Президентинин уқуктук статусу жана ыйгарымдуу уқуктары	218
21.5. Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу бийлиги	223
21.6. Кыргыз Республикасынын сот бийлиги	226
21.7. Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлиги	228
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	231

КИРИШ СӨЗ

Колунуздардагы бул китеп ата-мекендиң укук илиминде укук таануу маселелерин көнүрткөн камтыган эмгек болуп саналат. Автор тарабынан Кыргызстан, Россия жана башка КМШ өлкөлөрүнүн белгилүү окумуштууларынын бул бағыттагы илимий эмгектерин колдонуу менен мамлекеттин жана укуктун теоретикалык жалпы маселелерин камтууга аракеттер жасалган.

Китепте мамлекет жана укук теориясынын генезиси, бүгүнкү замандагы укуктун коомдук турмуштагы маанисine жана маңызына тереен баа берилүү менен заманбап изилдеөлөрдү колдонуунун натыйжасында, граждандык коом жана укуктук мамлекеттин түшүнүгүнө өзгөчө орун берилген. Негизинен китеп мамлекеттик тилде жазылып, укук илимине мүнөздүү маселелерди өтө жөнөкөй тилде окуучуга жеткириүүгө аракеттер жасалган. Ошондуктан мамлекеттик тилде укук бағытында жазылган өтө сейрек кездешүүчү китептерден болуп саналат. Китепте кыргыз тил адистери тарабынан ақыркы кездерде иштелип чыгып, ақырындык менен илимий жана массалык маалымат каражаттарында колдонулуга ээ болуп келе жаткан кыргызча укук терминологиясын көнүрткөн камтыган аракеттер жасалган.

Китептин дагы бир өзгөчө бөлүгүн Кыргыз Республикасынын конституциялык укук темасына арналган бөлүгү болуп саналат. Бул бөлүмдө Кыргыз Республикасынын жаңы кабыл алынган конституциясынын жаңы жоболору, адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери, мамлекеттик бийликтин үч бутакка бөлүнүү принципи, алардын ортосундагы төң салмактуулук системасынын иштөө тартиби өзгөчө камтыган аракеттер жасалган.

Китеп негизинен жогорку окуу жайлардын студенттеринин колдонуусуна максатталып, кыргызча окуп ой-жүгүрткөн окуучулардын андан ары башка тилдердеги укук теориясы илимин тереенирек өздөштүрүүгө жардамчы болот деп ойлойбуз.

1-бөлүм. МАМЛЕКЕТТИН ТЕОРИЯСЫ

1. Мамлекет жана укуктун келип чыгышы

- 1.1. Мамлекеттин калыптанышы жана түзүлүшү жөнүндөгү негизги теориялар.
- 1.2. Мамлекеттин пайда болушуна чейинки алгачкы обшиналык коомдук түзүлүштүн өзгөчөлүктөрү.
- 1.3. Мамлекет жана укуктун пайда болушунун негизги себептери.
- 1.4. Мамлекеттин негизги өзгөчөлүктөрү жана белгилери.
- 1.5. Укуктук эрежелердин калыптанышы жана мааниси

1.1. Мамлекеттин калыптанышы жана түзүлүшү жөнүндөгү негизги теориялар

Бүгүнкү күндө мамлекет жана укуктун келип чыгышы жөнүндө, окумуштуулар тарабынан аныкталған бир нече ар кандай көз караштагы теориялар бар. Мамлекет жана укуктун келип чыгышы жөнүндөгү ой-пикирлердин жана теориялардын көп түрдүүлүгү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени мамлекет жана укуктун келип чыгышы жөнүндөгү мынданай плюралистик илимий көз караштардын көп түрдүүлүгү эң ириде ар бир коомдун, региондун экономикалык, социалдык, географиялык өзгөчөлүгүнө жана ошол теорияны иштеп чыккан автордун алдына койгон максаттарынан көз каранды. Философия, саясат таануу жана укук илимдері тарабынан ондогон ар түрдүү теориялар иштелип чыккан жана бул жаатта изилдөөлөр дәле болсо улантылып жатат. Андыктан азыркы заманда да мамлекет жана укук жаатындагы окумуштуулардын арасында мамлекет жана укуктун келип чыгуу процессин бирдей чагылдырган бирдиктүү теория жокко эсе.

Учурда мамлекеттик түзүлүштүн калыптанышын ар түрдүү тарыхый факторлорго, далилдерге таянуу менен аныктаган төмөндөгү теориялар илимий чөйредө жана коомдо өтө кенири белгилүү

болуп саналат:

1) Алардын бири **Теологиялык теория**¹ деп аталаат, негиз салуучусу Фома Аквинский (1225-1274) болуп эсептелет. Анын аныктамасы боюнча мамлекет менен укуктун келип чыгуу жана өнүгүү процесси кудайдын дүйнөнү жаратуу процессине окшоши. Жаратылыш кубулуштары, коомдун өнүгүшү, дүйнөлүк тартиптин орношу, ошондой эле ар бир мамлекеттин түзүлүшү жана өнүгүшү жараткандын эрки менен башкарылат.

Анын көз карашы боюнча мамлекет жараткандын (кудайдын) эрки менен жааралып, анын бийлигинин жер шарындагы өзгөчө бирикмеси; же ар бир мамлекет диний бийликтин жана диний бирикмелердин иш-аракеттеринин аркасында түзүлгөн. Ал эми коом болсо мамлекеттин эркине кыйشاусуз баш ийүүсү зарыл. Себеби, мамлекеттин эрки жараткандын эркинин жердеги түздөн-түз улантуучусу жана расмий өкүлү болуп саналат деген жыйынтык жасашкан.

Бул теория фоедализм учурунда етө кенири мааниге ээ болгон, бирок бүтүнкү күндө да кээ бир диний мамлекеттердин (Ватикан же Ислам мамлекеттеринде) мамлекеттик түзүлүшүнүн расмий доктринасы болуп саналат.

2) **Патриархалдык теориянын**² негиз салуучулары жана түзүчүлөрү болуп Аристотель, Фильмер, Михайловский эсептелет.

Аристотелдин аныктамасы боюнча: «мамлекет – бул коомдо жашаган адамдардын жалпы бейпилдигин орнотуу максатында цивилизациялуу түрдө уюшкан бирикмеси» деп атаган.

Мамлекет өзгөчө өсүп жетилген үй-бүлөнүн бир формасы же үй-бүлө мамлекеттик түзүлүштүн негизин түзөт. Мамлекеттик бийлик үй-бүлөдө мыйзамченемдүү көрүнүшкө айланган, атадан балага калуучу табигый бийликтин уландысы жана өзгөчө формасы. Мамлекеттин башчысы же мамлекеттик бийлик үй-бүлөнүн (мамлекеттин) ар бир өкүлү үчүн кам көрүп, алардын тартиптүүлүгүнө күнүл бурагат. Бейпилдиктин орнотулушуна, үй-бүлөнүн өсүп-

¹ Лазарев В.В. Общая теория государства и права.-М.:Изд. «Юрист». 1999 г. стр. 15-25.

² С.А. Комаров. Общая теория государства и права. М. Изд. «Юрист». 1998. стр. 34-36

өнүгүшүнө жол ачат. Мамлекет жана укук үй-бүлөнүн тарыхый өнүгүүсүнүн жыйынтыгы деп аныкташкан.

3) Коомго кенири белгилүү болгон дагы бир аныктама **Келишим теориясы³** деп аталат. Анын негиздөөчүлөрү болуп Спиноза, Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.Ж. Руссо, П. Гольбах, А.Н. Радищев саналат. Бул ойчулдардын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы боюнча: «мамлекет – бул адамдардын биригип бирдиктүү жашоо үчүн куралган коомдук келишимдин жалпы жыйынтыгы болуп саналат». Алар адамзат тарыхын, анын ичинен өзгөчө, адамдар мамлекетсиз жана укуктук эрежелерсиз жашаган алгачкы обшиналык коомдук түзүлүштүү терен изилдеп чыгышкан.

Мамлекеттик түзүлүшкө чейинки абалды же Ж.Ж. Руссонун «Алтын кылым» жана Т. Гоббстын «Баардыгынын бири-бирине каршы согушу» деп аталган доорунда адамдардын ортосундагы мамиле жана байланыш алардын табигый укуктарынын негизинде жөнгө салынган. Бул доордо адамдардын жалпы кызыкчылыгын коргоп, алардын жашоого болгон укугун гарантиялаган, жеке мен-чиктиң кол тийбестигине кепил болуу менен адамдарды ар кандай кылмыштуулуктун коркунучунан коргоп туроочу эч кандай бирдиктүү бийлик органы болгон эмес.

Мына ушундай социалдык оор шарттан чыгуу үчүн адамдар жалпы ортот кызыкчылыктарды коргоо максатында, биригүү менен өз-ара келишим түзүүгө жетишишкен. Мындай келишимдин натыйжасында коомдо жашаган бардык адамдардын башын бирдиктирген, мамлекеттик түзүлүшкө өсүп жетилди. Алар дүйнөгө келери менен өздөрүнө тиешелүү табигый укуктарынын бир бөлүгүн жалпы коомдун кызыкчылыгын коргогон мамлекетке өткөрүп беришет. Ал эми мамлекет жалпы коомдун кызыкчылыктарын жана адам укугун коргоо үчүн милдеттендирилген.

4) Мамлекеттик түзүлүштүн калыптанышына салымын кошкон ойчулдардын дагы бир тобун **зордук-зомбулук теориясынын** негиз салуучулары түзөт. Бул теориянын негиздөөчүлөрү болуп немец философу жана экономисти Е. Дюринг (1833-1921), австриялык социолог Л. Гумплович (1838-1909), белгилүү «марксистик

³ С.А. Комаров. Общая теория государства и права. М. Изд. “Юрист”. 1998. стр. 34-36

ревизионист» К. Каутский (1854-1939) саналышат. Ушул теориянын негиздөөчүлөрүнүн аныктоосу боюнча: «мамлекет алсыз жана күчсүз урууларды алдуу күчтүү-кубаттуу уруулар тарабынан басып алуу менен өз территорияларын кенейтүү жолу аркылуу түзүлгөн». Мамлекет күчтүүлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо максатында түзүлгөн, ал эми укук болсо коомдун бир катмарынын үстөмдүгүн орнотуу максатында кабыл алынган эрежелердин жыйнагы деп аныкташкан. Бул теория өз кезегинде фашистик Германиянын официалдуу идеологиясы катары колдонулган.

5) Мамлекеттин жаралуусу жөнүндөгү дагы бир теория **Психологиялык теория** деп аталат. Анын негиздөөчүсү Л.И. Петражицкий: «Мамлекеттин пайда болушу адамдын ички психологияясы менен түздөн-түз байланышта», - деп белгилешет бул теориянын жактоочулары. Адамдардын жамаатка биригип жашашы, аларадын ичинен өзгөчө жөндөмдүүлөрүнүн, атак даңкка умтулуусу, башка бирөөлөргө баш ийүү жана башкаларды баш ийдириүүнү көздөө ж.б.у.с. ички психологиялык факторлор мамлекеттин пайда болушуна негиз түзгөн деген жыйынтыкка келишкен. Жеке теорияларын тарыхый – практикалык жактан аныктоо үчүн бул теориянын жактоочулары кең бир тарыхый факторлорду мисал келтиришкен. Булар: жол башчылардын коомду башкарууга болгон умтулуусу, алардын коомдогу зоболосунун көтерүлүшү, адамдардын аларга баш ийүүсү жана бир жол башчынын керт башына сыйынуучулук, коомдо диний жана саясий лидерлердин авторитетинин жогорулашы менен алар коомду бириктириүүчүлүк ролуна ээ болушкан. Демек, коомдо өзгөчө атак-даңкка жана абройго ээ болгон адамдар (улуттук, коомдук лидерлер) коомду бириктирип, бирдиктүү мамлекетти түзөп-курууго жетишишкен.

6) Кийинки теория **Марксисттик теория⁴** деп аталып, анын негиздөөчүлөрү: К. Маркс, Ф.Энгельс, В.И. Ленин, Г.В. Плеханов болуп эсептелишет. Бул теорияны классикалык теория деп да аташат. Классикалык теориянын негиздөөчүлөрүнүн көз-карашы боюнча, социалдык-экономикалык карым-катнаштын өзгөрүүсүнүн жана өндүрүштүн өсүшүнүн натыйжасында коомдо карама-каршы таптар пайда болгон. Таптардын биринин үстүнөн экинчисинин өз

⁴Храпанюк В.Н. Теория государства и права. М. 1995 г. стр. 24

бийлигин, үстөмдүгүн кармап турдуу максатында, тынымсыз күрөштүн негизинде мамлекеттик түзүлүш келип чыккан деген жыйынтык чыгарышат. Алардын аныктамасы боюнча, мамлекет – бир таптын экинчи таптын үстүнөн өзүнүн үстөмдүгүн жана саясий бийлигин кармап турдуу максатында түзүлгөн куралы болуп саналат. Ошондуктан таптык түзүлүш мамлекеттик түзүлүш менен тыгыз байланышта жана коомдо карама-каршы таптардын болушу бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Таптарды жок кылуу менен мамлекет да өз жашоосун токтотот. Тапсыз коомдо мамлекеттик түзүлүштүн калыптанышы жана жашоосу мүмкүн эмес деген тыянакка келишкен.

Мындан башка да мамлекеттин келип чыгуу себептерин аныктаган бир нече илимий теориялар бар. Бирок алардын баары эле так эмес. Жогоруда көрсөтүлгөн теориялардын түзүчүүлөрү, аларды аныктап, далилдөө үчүн ар түрдүү тарыхый фактыларга таянышкан.

1.2. Мамлекеттин пайда болушуна чейинки алгачкы обициналык коомдук түзүлүштүн өзгөчөлүктөрү

Окумуштулардын божомолдоолору боюнча Жер планетасы мындан 4.7 миллиард жыл мурда пайда болгон. Ал эми жер шарындагы жашоо турмуштун биринчи белгилери 3-3.5 миллиард жыл мурун башталган. Адам баласы болжолу менен 2 миллион жыл мурун өз жашоосун баштаган. Азыркы күндөгү адам баласы, же мындайча айтканда (*homo sapiens*, аң-сезимдүү адам) 40 мин жыл мурда пайда болгон деп эсептешүүдө.

Адам баласынын өнүгүүсүнүн ар-тараптуу жемиши болгон мамлекеттик түзүлүш жана үүк системасы адамзат тарыхында мындан 5 мин жыл мурда пайда болгон. Тарыхта эң биринчи түзүлгөн мамлекеттердин, бири болгон Египет мамлекетинин түзүлүшүн окумуштуулар болжолу менен мындан беш мин жыл мурда түзүлгөн деп аныкташса, байыркы Кытай мамлекети мындан уч мин жыл мурда, Россия мамлекетинин куруулуп түптөлүшү мындан мин жыл мурда пайда болгон деп болжолдошуруулууда. Ошондуктан бүгүнкү күндөгү мамлекеттердин пайда болуу тарыхы жөнүндө ар-түрдүүчө божомолдоолор бар.

Адамдар мамлекеттик түзүлүш куралганга чейин эле уруу-уруу жана урукка бөлүнүп жашашкан. Коомдук түзүлүштүн мына ушул этабы **алгачкы обшиналык түзүлүш доору деп аталац.** **Алгачкы обшиналык түзүлүш – биринчи адамдын пайда болушунан баштап, мамлекеттин түзүлүшү жана укуктун келип чыгышына чейинки, адамзат тарыхындагы адам баласынын жашоо – турмушунун өзгөчө жашоо формасы болуп саналат.**

Алгачкы обшиналык коом мамлекеттик түзүлүштөн бир нече өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Биринчи өзгөчөлүгү бул ошол коомду башкарып турган, жалпыга тийешелүү болгон коомдук бийликтин өкүм сүрүшү. Анткени бийлик урууга же урукта жашаган, жашы жеткен адамдардын баарына таандык болгон. Коомдогу эң жогорку бийлик, коомдун жалпы жыйналышы аркылуу ишке ашырылган. Ага коомдогу жашы жеткен баардык адамдар катышшу менен, коомдун турмушуна зарыл болгон ар түрдүү чечимдерди кабыл алышкан. Ал эми коомдун күнүмдүк иштерин жалпы чогулушта шайланган аксакалдар жана жрецтер башкарышкан. Бирок алар өндүрүштүк иштерде башкалар менен бирге эле иштешкен. Алгачкы коомдо жеке менчик болгон эмес анткени адамдар тапкан нерселерин төң бөлүшүп, чогуу пайдаланышкан. Бийлик жүргүзүү формасы болсо жеке адамдын кадыр-баркына жана аброюна таянып, үрп-адат нормаларынын негизинде башкарылган. Коомдук тартипти бузган адамдарга карата өтө катуу чарапарды колдонушкан, бирок мындай чечимдерди чыгаруучу такай иштеген, атайын органдар болгон эмес.

Алгачкы коомдук түзүлүштө адамдардын ортосундагы карым-катнашты жөнгө салуучу, жалпыга милдеттүү юридикалык күчкө ээ атайын эрежелер да болгон эмес. Коомдук байланыш жалпы социалдык нормалар (мононормалар) аркылуу башкарылган. Социалдык нормалардын пайда болуп, обшиналык түзүлүштө калыптанышына экономикалык, табигый, демографиялык, психологи-ялык жана социалдык факторлор өтө чоң роль ойногон.

Социалдык нормалар – бул, адамдардын ортосундагы карым-катнашты жана коомдук байланышты жөнгө салуучу жалпы эрежелердин жыйнагы болуп саналат.

Заманбап коомдордо социалдык нормалардын коомдук

жүрүм-турумдун өнүгүүсүнүн таасири астында пайда болгон түрлөрү өтө көп. Аларга адаттар, диний, ритуалдық, этикалык-эстетикалык жана техникалык нормалар ж.б. кирет. Социалдык нормалардын коомдук байланышты башкаруу процессинде башкаруучулук ролу жана оорду ар түрдүүчө. Аларга төмөндөгүдөй кысқыча аныктамаларды берүүгө болот:

Үрп-адат эрежелери – адамдардын кээ бир кыймыл аракеттерди, улам-улам кайталоосунун натыйжасында муундан-муунга, көнүмүш адат болуп, тарыхый жактан өтө терен ороношкон жүрүштуруш эрежелери болуп саналат. Үрп-адат эрежелери адамдардын ортосундагы карым-катнаштарды жөнгө салуу менен коомдо башкаруучулук таасирге ээ.

Диний нормалар – бул диний көз караштар, диний аң-сезимдер жана ой-жүгүртүүлөрдүн таасири аркылуу калыптанган эрежелер болуп саналат.

Жогоруда көрсөтүлгөн нормаларды көпчүлүк окумуштуулар **мононормалар** деп аташат. Анткени социалдык нормалар алгачкы обшиналык түзүлүш учурунда бири-биринен өтө деле айырмаланган эмес.

Мононормалар–бул бири-биринен айырмаланбаган, бирдиктүү эрежелер жыйнагына ээ болгон жалпы социалдык нормалардын бирикмеси болуп саналат. Бардык социалдык нормалардын жыйындысы алгачкы обшиналык түзүлүштө мононорма деп аталган, анткени алгачкы обшиналык коомдук түзүлүштө социалдык нормалар азыркыдай бири-биринен өзүнүн мааниси жагынан айырмаланган эмес. Коомдогу социалдык-экономикалык өнүгүүнүн натыйжасында, коомдук мамилелер да татаалдай баштаган. Анын натыйжасында мононормалардын мааниси жана башкаруу чөйрөсүнө карата бир нече социалдык нормаларга бөлүнгөн.

1.3. Мамлекет жана укуктун пайда болушунун негизги себептери

Мамлекет жана укуктун пайда болушундагы негизги себептерди эки чоң факторго бөлсөк болот. Биринчиси, алгачкы коомдук түзүлүшкө жол ачкан **экономикалык факторлор** жана коомдун ички өнүгүүсүнүн негизинде келип чыккан **социалдык факт**

торлор болуп саналат. Анткени алгачкы коомдук обшиналық түзүлүштүн өнүгүп-өсүп мамлекеттик түзүлүшкө жетишишине экономикалык себептер өтө чоң роль ойногон.

Алгачкы коомдук түзүлүштөгү экономиканын өнүгүшүн бир нече этапка бөлүүгө болот. Анткени алгачкы уруулук түзүлүштө адамдар аңчылык жана чогултуучулук менен гана жан багууга аргасыз болушкан же өндүрүштүн эң жөнөкөй түрүнөн пайдаланышкан. Кийинчөрөэк акырындап эмгектин өнүгүшү өндүрүштүн акырындап өнүгүүсүнө, өндүрүмдүүлүктүн жогорулашына шарт түзгөн. Коомдо аңчылыктын ордуна малчылык жана чогултуучулуктун ордуна жер иштетүү чоң мааниге ээ боло баштаган. Андан соң адамдар түрдүү металлдарды пайдаланууну жана иштете билүүнүн аркасында кол өнөрчүлүк калыптана баштаган. Кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү өндүрүштүн өнүгүшүнө, эмгектин рента-белдүүлүгүнө өтө чоң шарт түзгөн. Адамдар өзүлөрү өндүргөн төварларды өздөрү гана пайдаланбастан башкалар менен айырбаштап, товар алмашуу же соода сатык кылуу да пайда болгон. Мына ушул сыйктуу кесиптердин жана өндүрүштүн түрлөрүнүн акырындап пайда болушу жана өсүшү коомдун өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген. Коомдун өнүгүшү жана эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү жеке менчиктиң же менчик формаларынын пайда болушуна шарт түзгөн. Ал эми жеке менчиктиң пайда болушу менен коомдо социалдык теңсиздиктиң пайда болусуна, о.э. адамдардын мүлкүнө жана байлыгына жараша карама-каршы таптарга бөлүнүшүнө алып келген.

Мамлекеттин жана укуктун пайда болушуна шарт түзгөн **социалдык себептерге** алгачкы обшиналык коомдук түзүлүштөгү, ички өнүгүүдөн келип чыккан жыйынтыктарды кошууга болот. Аларга төмөндөгү факторлорду кыскача белгилөөгө болот.

Алгачкы обшиналык коомдо адамдар урук-урук болуп жашаган жана үй – бүлөлүк түзүлүш болгон эмес. Адамдардын урукка бөлүнүп баш аламан жашоосунан баштап үй-бүлөнүн пайда болушуна чейинки аралыкты Ф.Энгельс өзүнүн «Үй-бүлөнүн, менчиктиң жана мамлекеттин пайда болушу» деген эмгегинде бир нече этапка бөлөт. Үй-бүлөнүн пайда болушу коомдо жеке менчиктиң пайда болушуна алып келген. Демек, экономикалык жана социал-

дык себептерди темөндөгүчө кыскача жыйынтыктасак болот:

1. Алгачкы коомдогу эмгектин өнүгүүсү жана бир нече түрлөргө бөлүнүшү: чогултуучулук жана аңчылык, кол өнерчүлүк, жер иштетүү, ремесло, малчылык жана соода сатыктын келип чыгышы.

2. Үй-бүлөнүн пайда болушу. Адамдар өз-алдынча үй-бүлө күтүү менен обшиналык коомдук түзүлүш акырындык менен үй-бүлөөлөргө бөлүнө башташи.

3. Жеке менчиктин келип чыгышы. Ар бир үй-бүлө өзүнүн жөндөмүнө жана ақыл эсине жараша, жеке менчикке ээ болуу менен коомдо адамдардын ортосундагы мүлктүк байланыш олуттуу ролго ээ боло баштады.

4. Коомдун социалдык катмарынын мүлктүк өзгөчөлүгүнө карата бөлүнүшүнүн натыйжасында, коом карама-каршы таптарга бөлүндү жана таптык жиктелүү келип чыкты.

Таптардын ортосундагы карама-каршылык бара-бара коомдо айыгышкан күрөшкө жол ачты. Анткени ар бир тап, өзүнүн үстөмдүгүн жана бийлигин бекемдөө үчүн, зарыл болгон материалдык каражаттарды пайдалануу менен өз алдынча саясий күчтөргө айланды. Таптардын ортосундагы бийлик жана үстөмдүк үчүн күрөш акырынdap, коомдук бийликтин ордуна, саясий топторду бириктirген, саясий мамлекеттик бийликтин жаралышына алып келди.

Мына ушул себептердин натыйжасында алгачкы обшиналык коомдук түзүлүштөн мамлекеттик түзүлүш келип чыккан. Ар бир мамлекеттин пайда болушуна географиялык, демографиялык ж.б. факторлор олуттуу таасир тийгизген жана шарт түзгөн башка себептер да болушу мумкун. Бирок көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан таанылган эң негизги классикалык себептер жогорудагылар болуп саналат.

1.4. Мамлекеттин негизги өзгөчөлүктөрү жана белгилери

Мамлекет алгачкы обшиналык түзүлүштөн жана башка коомдук түзүлүштөрдөн өзүнүн түзүлүш формасы жана алдына койгон милдеттери жагынан олуттуу түрдө айырмаланып турат. Мамлекеттик түзүлүштүн алгачкы коомдук түзүлүштөн айырмалап турган өзгөчөлүктөрүн бир нече түргө бөлүп кароого болот.

Биринчи өзгөчөлүгү – бул мамлекеттик бийликтин алгачкы коомдук бийликтен өзгөчөлүгү. Алгачкы коомдук түзүлүштө бийликт жүргүзүүдө коомдо жашаган жашы жеткен адамдардын баары катышууга укуктуу болгон, коомдук бийлиktи жүргүзүү формасы өкүм сүргөн. Ал эми мамлекеттин түзүлүшү менен башкаруу бийлигин ишке ашыруу коомдон бөлүнүп чыккан атайын мамлекеттик аппарат тарабынан жүргүзүлөт. Демек, мамлекеттик түзүлүш менен жалпыга тийешелүү болгон коомдук бийликт коомдо үстөмдүк кылуу каражаттарына ээ болгон белгилүү бир таптын же социалдык топтун толук жетекчилиги астында калды. Мамлекеттик түзүлүштөгү коомдук бийлиktи өндүрүштө түздөн-түз иштебеген, бир гана башкаруу менен иш алып барган адамдардын өзгөчө тобу тарабынан түзүлгөн. Башкаруу аппараты эң ириде жалпы коомдун эмес, анын белгилүү бир бөлүгүн гана (таптарды же социалдык топту), а кәэде өзүнүн гана кызыкчылыктарын коргойт. Андан сырткары мамлекеттик өзгөчөлүктөрө төмөндөгүлөр кирет:

1. Мамлекеттик аппаратты жана аскер күчтөрүн мамлекет тарабынан камсыз кылуу үчүн **салык жана башка салыктарды чогултуу системасынын** ишке киргизилиши.

2. **Калктын терриориялык белгилери** (кәэ бир учурларда терриориялык улуттук өзгөчөлүктөрүнө жараша) боюнча бөлүнүшү. Эгерде алгачкы обшиналык түзүлүштө адамдар кәэ бир урууга жана урукка бөлүнүп жашашса, мамлекеттик түзүлүштө ал чектелген терриорияга бөлүнүп жашай баштаган.

Жогоруда көрсөтүлгөн мамлекеттин белгилери негизинен мамлекеттин алгачкы обшиналык түзүлүштөн айырмалаган өзгөчөлүктөрү болуп саналат.

Ар бир өлкөнүн саясий системасы ар түрдүү максатта түзүлгөн бир нечелеген коомдук бирикмелерден турат. Бирок мамлекеттик түзүлүш башка коомдук бирикмелерден бир нече өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Аларды ырааттуу түрдө төмөндөгүдөй атасак болот.

1. Мамлекет жалпы өлкөнүн алкагында башкаруу күчүнө ээ болгон саясий бийликтин өзгөчө түзүлүшү болуп саналат. Бир да-гы коомдук бирикме жалпы калкты башкаруу укугуна ээ эмес.

2. **Мамлекет ички жана тышкы көз карандысыздыкка** ээ.

Тышкы бул башка мамлекеттер менен болгон карым катнаштарда көз карандысыздык. Ички – мамлекеттин ичиндеги бардык түзүлүштөргө мамлекеттик бийлик башкаруучулук күчкө ээ болушу.

3. Атайын күч структуралык аппаратына ээ болуу. Аларга: сот органдары, прокуратура, ички иштер органдары, аскер күчтөрү, жандармерия, ж.б. кирет.

4. Ар бир мамлекет өз аймагынын алкагында жалпыга бирдей жана милдеттүү болгон укуктук нормативдик актыларды кабыл алуу ыйгарымдуу укугунан ээ. Аларга Конституция, артүрдүү мыйзамдар, указдар, токтомдор ж.б. кирет.

5. Мамлекет өлкө аймагында салык, бажы жана башка төлөмдөрдү чогултуу менен өлкөнүн каржы системасын тузөт.

6. Ар бир мамлекеттин өзгөчө ыйылк символдору бар. Алар: мамлекеттин герби, гимни, жана туусу болуп саналат.

Демек, мамлекет – атайын башкаруу аппаратына жана күч колдонуу органдарына ээ болгон, коомдогу саясий бийликтин өзгөчө түзүлүшү болуп саналат.

1.5. Укуктук эрежелердин калыптанышы жана мааниси

Үүк мурда пайда болгонбу же мамлекеттиң деген суроого окумуштуулардын арасында ар түрдүүчө талаш-тартыштар жана ойлор бар. Эгерде байыркы мамлекеттердин түзүлүш тарыхын карат чыксак, анда мамлекеттин уюштурулуш процессинин ар бир этапынын укук менен түздөн-түз байланышта болгондугун байкайбыз. Укуктук эрежелерди кабыл алуунун натыйжасында мамлекеттик аппарат, мамлекеттик бийлик коомду башкарууда мыйзамдуу (легитимдүү) күчкө ээ болот. Демек ар бир мамлекеттик түзүлүштө коомдук башкарууну ишке ашырууда сезсүз түрдө укуктук эрежелерге таянган. Толук эмес мамлекеттик түзүлүштөгү коомдо укуктук эрежелерди кабыл алуунун натыйжасында гана мамлекеттин түзүлүш этапы тоолугу менен аяктаган. Демек, мамлекет менен укук системасы бири-бирин уюштуруп түзүү жолу менен бирге пайда болгон деген жыйынтыкка келүүгө болот. Ошондуктан мамлекет укук системасы менен түздөн-түз, ажырагыс тыгыз байланышта, мамлекетсиз укук же укуксуз мамлекет өкүм сүрүшү мумкун эмес.

Укуктук мамлекеттин экономикалык-социалдык жана саясий шарттарынын негизинде кабыл алынган, анын ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болуп саналат.

Укуктук эрежелер алгачкы обшиналык коомдун түзүлүштөгү социалдык нормалардан (же мононормалардан) бир катар өзгөчөлүгү менен айырмаланат.

Алгачкы обшиналык түзүлүш мин жылдардын аралыгында өтө отурукташкан жүрүм-турум эрежелерин (мононормаларды) жараткан.

Алгачкы обшиналык коомдук түзүлүш экономикалык-социалдык өнүгүү аркылуу акырындап мамлекеттик түзүлүшкө өтө баштаган. Коомдун ичинен бөлүнүп чыккан социалдык топтор мамлекеттик аппаратты түзүүгө жетишишken. Коомдук башкарууну толугу менен колго алган мындай топтор коомдун жалпы өндүрүшүнө да ээ болушкан жана анын өз кызыкчылыктары үчүн пайдалана баштаган. Тарыхый өнүгүүнүн мыйзам ченемдуу процессинин натыйжасында, коомдо бири-бирине карама-каршы жогорку жана төмөнкү таптарга бөлүнүү келип чыккан. Булардын баары мамлекеттин пайда болушуна шарт түзгөн себептер, бирок негиздер эмес. Анткени алгачкы обшиналык түзүлүштө терең орногон социалдык нормалар белгилүү бир топтун (таптын же социалдык катмардын) бийлигин ишке ашырып, коомдук башкарууну камсыз кылууга жана мамлекеттик түзүлүштү түптөөгө жалпыга милдеттүү болгон эрежелерди орнотууга күчсүздүк кылган. Мындай шарттарда коомдук карым-катнаштын татаалдашы менен социалдык нормалар өз күчүн жогото баштаган. Мына ошондуктан коомдук бийликтин ээси болгон саясий топ, (жогорку тап же социалдык катмар) өз бийлигин жүзөгө ашыруу, коомдук тартилти орнотуу үчүн, коомдун калың катмарынын кызыкчылыгын жактаган, жалпыга бирдей жана милдеттүү укуктук эрежелерди кабыл алган. Андан сырткары коомдун үстүнөн бийлик жүргүзүү ыйгарымдуу укуктарын, укуктук эрежелер аркылуу бекемдеген.

Укуктук эреженин кабыл алынышынын натыйжасында коомдо саясий бийликтин өзгөчө түзүлүшү болгон мамлекеттик түзүлүш толугу менен калыптанган.

Текшерүү суроолор же тапшырмалар:

1. Жогоруда көрсөтүлгөн теориялардын ар бириң, байыркы мамлекеттердин тарыхий түзүлүшү менен аныктагыла.
2. Мамлекеттик түзүлүштүн кальптанышына, негиз түзгөн социалдык-экономикалык жана саясий себептер кайсылар?
3. Мамлекеттик түзүлүштүн негизги белгилери эмнеде?
4. Мамлекеттин түзүлүшүндөгү укуктун ролу кандай?

2. Мамлекеттин функциясы

- 2.1. Мамлекеттик функциянын түшүнүгү.
- 2.2. Мамлекеттик функциялардын түрлөрү.
- 2.3. Мамлекеттик функциясынын ишке ашыруунун формалары.

2.1. Мамлекеттик функциянын түшүнүгү

Адам баласынын турмушунун коомдук түзүлүштөн мамлекеттик түзүлүшкө өтүүсүнүн натыйжасында коомдун ырааттуу түрдө, социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу шарт түзүлдү. Мамлекет менен коомчулуктун ортосунда өз-ара туруктуу мамиле, карым-катнаш пайда болгон. Мамлекеттин түзүлүшүнүн негизги мааниси, маңызы, анын коом жана жеке адам алдында аткарган милдеттеринин жыйындысынан турат, башкача айтканда коомдук өнүгүүнү ишке ашыруу, жеке адамдын укуктарын коргоо, коомдук тартиппи сактоого окшогон иш-аркеттерден турат. Демек мамлекеттин милдеттеринин жалпы жыйындысы, мамлекеттин функциясын түзөт. Мамлекеттин функциясы, анын түзүлүшүнүн негизги маани-маңызын аныктайт жана коомдун өнүгүүсүндө мамлекеттин негизги ролун, иш аракеттерин белгилейт.

Мамлекеттин функциясы – бул анын ишмердүүлүгүнүн негизги багыты жана конституция тарабынан бекитилген милдеттерин аткаруу же иш жүзүнө ашыруу болуп саналат. Мамлекеттин функциясын аткарууда бардык мамлекеттик органдардын түздөн-түз катышуусу менен ишке ашырылат. Ар бир орган өзүнө тийешелуу болгон ыйгарымдуу укуктардын негизинде гана иш жүргүзүүгө милдеттүү. Бир мамлекеттик органдын функциясын, мамлекеттик

башка бир орган алмаштыра албайт. Ошондуктан мамлекеттик органдардын функцияларынын жалпы жыйындысы мамлекеттин функциясынын мазмунун түзөт.

Демек, мамлекеттин функциясын аткаруусу – бул анын коом алдында алган милдеттерин аткаруусу, коомдун өнүгүшүнө жол ачуу менен адам укугун жана тендигин камсыз кылуу, коомдогу экономикалык, саясий жана социалдык өнүгүүгө жол ачуу болуп саналат.

Кыргыз мамлекеттинин функциясын бүгүнкү күндө эки негизги багытка бөлүүгө болот. **Бириңчиден**, мамлекеттин ички өнүгүүсүн жана стабилдүлүгүн жолго салууга багытталган ички функциясы. Алар: экономикалык, социалдык, маданиятты өнүктүрүү, элге билим берүү, илим, салык системасы жана салык топтоо, экологияны, адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, коомдук тартилти сактоо жана менчikitin түрлөрүн коргоо. **Экинчиден**, ар бир мамлекеттин функцияланып өнүгүүсүнө шарт түзгөн, чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен болгон байланышты өнүктүрүүгө багытталган мамлекеттин тышкы функциясы. Аларга: эл аралык тынчтыкты коргоо, Көз Карапанды эмес өлкөлөр орто-сундагы ынтамакташтыкты сактоо, эл аралык терроризмге каршы күрөшүү, илимий техникалык жетишкендиктерди Кыргызстан шартында интеграциялоо, чет өлкөлөр менен болгон жалпы саясий-экономикалык байланыштарды иш жүзүнө ашыруу кирет.

2.2. Мамлекеттин функциясынын түрлөрү

Кыргыз Республикасынын көз каранды эмес мамлекет катары алдыга койгон, аткарыла турган ички функцияларын, төмөндөгүчө иреттеп карап чыгууга болот.

A. Мамлекеттин саясий функциясы

Мамлекет коомдогу саясий системанын борбордук элементи катары коом ичинде түзүлгөн ар түрдүү саясий күчтөрдүн орто-сундагы ынтамакташтыкты жана саясий стабилдүүлүктүү сактоосу жана алардын ишмердүүлүгүнө шарт түзүп берүүсү зарыл. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 4-беренесинин 1 п. ылайык Кыргыз Республикасында саясий көп түрдүүлүк таанылат. Ушул

эле берененин 2-пунктуна Саясий партиялар, кесиптик бирликтер, дагы башка коомдук бирикмелер өздөрүнүн укуктарын жана эркиндиктерин жузегө ашыруу жана жарандардын өз эркин коргоо, саясий, экономикалык, социалдык, эмгектик, маданий жана башка кызыкчылыктарын канаттандыруу үчүн эркин билдириүү жана кызыкчылыктарынын жалпылыгынын негизинде түзүлүшү мүмкүн.

Бирок алардын иш-аракеттери ар дайым эле Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана мыйзамдарынын талаптарына жооп бере албайт. Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары ички саясий күчтөрдү, алардын ичинен саясий партиялардын, профсоюздардын, ар-түрдүү коомдук уюмдардын, жумушчу коллективдеринин, диний жана улуттук борборлордун ишмердүүлүгүнүн мыйзамдуулугуна толугу менен көзөмөл жүргүзүү жана алардын ортосундагы ынтымактاشтык, тынчтыкты сактоо болуп саналат.

Мындай алдын ала жасалган иш аракеттер, өз кезегинде ар түрдүү, саясий дестабилдүүлүктү жана саясий катализмдерди коомдон четтеттүү менен коомдук бейпилдикти сактоого шарт түзөт. Кыргыз Республикасы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана эл аралык укуктук принциптердин негизинде саясий плюрализмди, сөз эркиндигин, басма сөз эркиндигин жана шайлоо жана шайлануу (ж.б.) жарандык укуктарын турмушка ашырууга толугу менен шарт түзүп берүүсү зарыл. Бул өз кезегинде мамлекеттеги демократиялык принциптердин жүзөгө ашырылышина, граждандык коомдун түзүлүшүнө, укуктук мамлекеттин курулушуна эбегейсиз зор шарт түзүп берет.

Б. Мамлекеттин экономикалык функциясы

Мамлекеттин экономикалык функциясына өндүрүшкө шарт түзүп берүү, чарба жүргүзүү жана чарбалык иштерди алып баруу кирет. Бул функциялардын негизги багытын рыноктук экономиканын эрежелерин ишке ашыруу, экономикалык системаны реформалоо болуп эсептелет. Көз карандысыздыктын алгачкы күндөрүнөн баштап эле Кыргыз Республикасында рыноктук экономиканын эң маанилүү эрежелери ишке ашырылышина экономикалык

жана укуктук шарттар түзүлдү. Өзгөчө, 1993-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясында Кыргыз Республикасынын мамлекетинин экономикалык түзүлүшүнүн негизги принциптери аныкталган. Алардын ичинен төмөндөгүлөрдү атоого болот:

- жеке менчик укугунун кол тийбестиги жана менчиктин бардык түрлөрүнүн төң укуктуулугу;
- экономиканы мамлекеттик монополизациялоодон чектүү;
- өндүрүштү демонополизациялоо;
- жеке өндүрүштүн бардык түрүнүн эркиндигине (коомдун коопсуздугуна, коркунуч келтирген товарлардан башка) уруксат берүү;
- баалардын эркиндиги жана ак-ниет өнөктөштүкө жол ачуу;
- салыктарды жана салык төлөмдерүн милдеттүү түрдө төлөө.

Кыргыз Республикасынын 2010 – жылдын 27-ионунда кабыл алынган Конституциянын жаңы редакциясында бул принциптерди андан ары толуктоо менен 12-беренесинин 2-пунктунда менчик кол тийгис. Эч ким өзүм билемдик менен мүлкүнөн ажыратылышы мүмкүн эмес. Менчик ээсинин эркинен тышкary мүлкүү алыш коюуга соттун чечими менен гана жол берилет деп аныкталган. Андан ары ушул эле берененин 3-пунктунда «Жарандардын жана юридикалык жактардын менчигинде турган мүлкүү мамлекеттин менчигине өткөрүү (улутташтыруу) ал мүлктүн жана башка чыгымдардын наркынын ордун толтуруу менен мыйзамдын негизинде жүргүзүлөт» деп орнотулган. Мурдагы конституциялардын эрежелеринен айырмаланып Конституциянын жаңы редаксиясында жеке менчике берилбей турган мүлктөрдүн түрлерү аныкталган. 5-пунктунда Жер, анын кен байлыктары, аба мейкиндиги, суулары, токойлору, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, башка жаратылыш ресурстары Кыргыз Республикасынын гана менчиги болуп эсептелет, бирдиктүү экологиялык системаны сактоо максатында Кыргызстан элинин жашоосу менен иш-аракетинин негизи катары пайдаланылат жана мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат. Жеке менчикте болушу мүмкүн эмес жайыттарды кошпогондо, жер ошондой эле менчиктин жеке, муниципалдык жана башка формаларында болушу мүмкүн.

Мамлекеттин экономикалык функциясын ишке ашырууда, мамлекеттин укуктук жактан камсыз кылышынын, жетишкендиктеринин бири жаңы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Гражданык Кодексин (8.05.1996-жыл биринчи болугү, 5.12. 1998-жыл экинчи болугү) кабыл алуу болуп саналат. Ушул Кодексти кабыл алуу менен: ар тарааптуу рынок экономикасынын өнүгүшүнө, жарандардын эркин экономикалык мамилелерин башкарууну камсыз кылууга жана мамлекет менен атуулдардын ортосундагы мүлктүк байланышты жөнгө салууга укуктук нормативдик жактан жол ачылды.

В. Мамлекеттин социалдык функциясы

Мамлекеттин социалдык функциясы өтө татаал жана көп тармактуу бөлүктөргө бөлүнөт. Ар бир мамлекет түзүлгөн күндөн баштап адамдардын эмгегине жараша айлык акысын жана денсоолугун гарантиялайт. Алардын минималдык айлык төлөмдөрүн аныктайт, көп балалуу жана аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдү мамлекеттик коргоо алдына алат, жашы улгайгандар, майыптар үчүн атايын материалдык коргоону камсыз кылат. Ошондуктан мамлекет тарабынан пенсия, пособие жана башка социалдык төлөмдер коомдун аз камсыз болгон социалдык катмарына төлөнөт.

Мамлекеттин социалдык функциясы негизинен: жакырчылыкты жоюуга, жумушсуздукту жана социалдык тенсиздикти четтетүүге, коомдогу адамдардын турмуш тиричилигин жана жашоо деңгээлин стабилдештүүрүгө жана коомдун социалдык катмарынын олуттуу деңгээлге ажырымдалышына жол бербөөгө багытталган. Кыргыз Республикасында жогорудагы иш аракеттерди турмушка ашыруу максатында, Кыргыз Өкмөтү тарабынан ақыркы жыйырма жылдын арасында ар-турдүү програмmalар кабыл алышу менен алардын алкагында иш жүргүзүлүүдө.

Мамлекеттин социалдык саясатында келтирилген олуттуу жаңылыштыктар ажырындык менен коомдун мүлктүк жактан социалдык топторго бөлүнүшүнө жана алардын ортосундагы олуттуу карама-каршылыктарга алып келиши мүмкүн. Мындей терс көрүнүштөр өз кезегинде коом менен мамлекеттин ортосундагы карама-каршылыктарга жана кагылыштарга алып келүүсү талашсыз.

Ошондуктан мамлекеттеги туура жүргүзүлгөн социалдык саясат, коом менен мамлекет ортосундагы мындай түшүнбөстүктөрдү убагында четтетип, ар-түрдүү коомдук катализмдерди алдын алууну камсыз кылат.

Г. Мамлекеттин маданиятты колдоо, билим берүү жана илим жаатындағы функциясы

Бул функциянын маңызы - мамлекет тарабынан жеке адамдын маданий-эстетикалык жана руханий жактан өнүгүп өсүшүнө шарт түзүп берүүгө багытталган. Бул функциянын негизинде мамлекет маданий иш-аракеттерди ар тарааптуу колдоосу, адабият, искусство, театр, кино, музыка, живопись, архитектура, дene тарбия жана спорт, радио, телевидение ж.б. массалык маалымат каражаттарына материалдык жана моралдык колдоо көрсөтүүсү зарыл. Мындай иш-аракеттер өз кезегинде коомдун укуктук-маданий деңгээлинин жогорулашына түздөн-түз таасирин тийгизет. Мына ушул багытта Кыргыз Республикасынын иш-аракеттерин белгилеген мамлекеттик концепциясын кабыл алуу, бүгүнкү күндүн эң негизги маселелеринин бири болуп саналат. Андан ары тарыхый-маданий эстеликтерди сактоо, тарыхый комплекстерди реконструкциялоо, архивдерди, музейлерди жана китеңканаларды ачуу, аларга материалдык колдоо көрсөтүү ж.б. иш-аракеттер кирет.

Андан сырткары мамлекеттин илимди өнүктүрүүсү жана колдоосу, орто жана жогорку окуу жайларын ачуу, акысыз орто жана жогорку билим берүү менен камсыз кылуу иш-аракеттери бул функциянын негизги өзөгүн түзөт.

Д. Мамлекеттин экологиялык функциясын, жаратылышты коргоо жана табигый байлыктарды рационалдуу колдонуу функциясы.

Мамлекеттин экологиялык функциясы бүгүнкү күндөгү өнөр жайдын өнүгүүсү, айлана чөйрөнүн кирдеши жана Кыргыз Республикасындағы экологиялык абалдын оордошуунун натыйжасында өзүнүн өзгөчө актуалдуулугу менен айырмаланат. Ошондуктан бул функциянын негизги багытын жана маңызын жаратылышты коргоо жаатында мамлекеттик башкарууну координациялоо,

жаратылыш ресурстарынын рационалдуу пайдаланышын башкаруу, экологиялык коопсуздукту сактоо, айланыч-чөйрөнүн тазалыгын сактоо жана атуулдардын экологиялык укугун камсыз кылуу ж.б. иш-аракеттер түзөт.

Кыргыз Республикасы кабыл алғынган ченемдик актылардын негизинде жаратылысты пайдалануунун негизги эрежелерин аныктоого жана атуулдардын жашоо турмушу үчүн нормалдуу экологиялык шарт түзүп берүүгө милдеттүү.

Е. Салык салуу жана салык алуу функциясы

Өнүгүүнүн жаңы багытына жол алган Кыргыз Республикасында мамлекеттик экономикалык функция менен тыгыз байланышта болгон салык саясатын жүргүзүү ишмердүүлүгү бүгүнкү күндө езгөчө мааниге ээ.

Анын маанисин жана маңызын мамлекеттик казнаны толтуруу, мамлекеттик бюджетти толуктоо үчүн гражданбардан жана ар-түрдүү мамлекеттик жана мамлекеттик эмес бирикмелерден салык жана бажы төлөмдөрүн чогултуу, акциздерди ж.б. финансылык толуктоолорду ишке ашыруу болуп саналат.

Бул функциянын ишке ашыруунун укуктук нормативдик негизин Кыргыз Республикасынын «Салык Кодекси», «Бажы Кодекси» түзөт. Бирок мамлекеттин бул жаатта түптөлбөгөн туруктуу саясатынын жоктугу жана салык салуу жана алуу функциясынын укуктук базасынын олуттуу дөнгөлдө заманбап шарттарга туура келбекендиги бүгүнкү күндөгү экономикалык өсүштөргө өз кедергисин тийгизүүдө.

Ё. Мамлекеттин адам укугун жана эркиндиктерин коргоо жана коомдук тартипти сактоо функциясы

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 2-пунктунда “Кыргыз Республикасы өз аймагынын чегинде, өзүнүн юрисдикциясында турган бардык адамдардын укуктары менен эркиндиктерин урматтайт жана камсыз кылат”, демек Кыргыз Республикасынын Конституциясы тарабынан адам укугу жана эркиндиктеринин кол тийбестиги, бекитилүү менен мамлекет адам укугун коргоодо милдеттүү экендиги белгиленген.

Мына, ошондуктан граждандардын экономикалық, саясий жана социалдык укуктарын коргоодогу жетишкендиктер жана кемчиликтер Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтеринин ишмердүүлүктөрүнүн жыйынтыгы болуп саналат.

Бүгүнкү күндө граждандардын арасында коомдук тартипти сактоо, кылмыштуулукка жана коррупцияга каршы күрөшүү, мыйзамдуулук түзүлүшүн ишке ашыруу, укук бузуучулукту четтетүү өтө чоң мааниге ээ болду.

Мына, ошондуктан коомбуздагы эң коркунчтуу кылмыштуулук тенденциясынын жаралышы мамлекеттин коопсуздугуна коркунуч келтирүүчү күчтөр менен алдын ала күрөшүү, мамлекеттин эң негизги функцияларынын бири болуп саналат. Кылмыштуулукка каршы күрөшүүнү камсыз кылууда укуктук базаны түзгөн негизги закондорго Кыргыз Республикасынын «Прокуратура жөнүндөгү мыйзамы», «Ички иштер жөнүндөгү мыйзамы», «Оперативдик издеө жөнүндөгү мыйзамы» Кыргыз Республикасынын «Кылмыш жаза Кодекси» ж.б. ченемдик актылар кирет.

3. Мамлекеттин тышкы функциясы

Мамлекеттин тышкы функциясын алып баруу, анын ички функциясын жүргүзгөндөй эле өтө чоң мааниге ээ. Анткени аkyркы мезгилде дүйнө коомчулугунда бир нечелеген глобалдуу өзгөрүүлөр болуп өттү. Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары 20-жылга аяк басууда. Мына ушул аралык ичинде биздин мамлекет өзүнүн тышкы функциясы жөнүндөгү негизги концепциясын дүйнө коомчулугуна жарыя кылууга жетиши.

Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Конституциясынын 14-беренесинин 1-пунктуна ылайык “Кыргыз Республикасы экспансиялык, агрессиялык максаттарды жана аскердик күч менен чечилүүчү аймактык дооматтарды көздөбөйт, мамлекеттик турмушту милитаризациялоону, мамлекетти, анын ишин согуш жүргүзүү милдеттерине баш ийдирүүнү чetке кагат. Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү өзүн-өзү коргоо жана жетиштүү коргоно алуу принциптерине ылайык куралат”.

Кыргызстандын Куралдуу Күчтөрү өзүн-өзү коргоо жана жетиштүү коргоно алуу принциптерине ылайык куралат. Андан сырткары ушул эле беренинин 4-пунктуна ылайык “Кыргыз Республикасы жалпыга бирдей жана адилеттүү жашоого, өз ара пайдалуу кызматташууга, дүйнөлүк жана регионалдык маселелерди тынчтык жол менен чечүүгө умтулат”.

Жалпысынан алганда, Кыргыз Республикасынын тышкы функциялары, төмөндөгү алкактар ичинде жүргүзүлөт мамлекетти коргоо, эл аралык тынчтыкты коргоо жана ага колдоо көрсөтүү, шериктештиктеги мамлекеттер менен ынтымактык жана достукту сактоо, дүйнөлүк экономиканы интеграциялоо жана глобалдуу проблемаларды чечүү үчүн мамлекеттер менен иш алып баруу, эл аралык терроризмге карши күрөшүү.

Мамлекетти коргоо функциясы: Орто Азия мамлекеттеринин алкагында жайгашкан Кыргыз мамлекети үчүн тышкы коопсуздук маселелери дагы деле болсо эн чоң ролду ээлейт.

Ошондуктан мамлекеттин бирден-бир тышкы саясий ишмердүүлүгүнүн маңызы – анын согуштук коопсуздугун камсыз кылуу.

Бул функция негизинен ар кандай агрессиялык кол салууну болтурбоого, Кыргыз Республикасынын территориялык бөлүнбөс бүтүндүгүн сактоого жана камсыз кылууга, эл аралык келишимдерди сактоого багытталган. Мамлекеттик тышкы коопсуздукту ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасы коллективдүү коргонуу багытында мамлекеттер аралык эки жана көп тараптуу келишимдерге кол койду. Алардын бири Шанхай кызматташтыгынын алкагына кирген Россия Федерациисы, Кытай, Казакстан, Тажикистан жана Кыргызстандын ортосундагы мамлекеттик коопсуздук жана коллективдүү коргонуу жөнүндөгү келишим болуп саналат.

3. Эл аралык тынчтыкты жана тартипти коргоо функциясы

Кыргыз Республикасы өзүнүн геосаясий абалына жана мамлекеттик потенциалына жараша Кыргыз Республикасынын аскер күчтөрүн эл аралык нормалардын жана мамлекеттер аралык келишимдердин негизинде эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту коргоо үчүн пайдалануу болуп саналат. Мына ушул багытта Кыр-

гыз Республикасынын аскер күчтөрү Тажик Республикасында болуп өткөн граждандык согушту токтотууда кызмат өтүштү.

Коншулаш мамлекеттердин ичинде болгон, улуттар аралык жана башка кандуу согуштарды токтотуу учун Кыргыз Республикасынын дипломатиялык ишмердүүлүгү да чоң мааниге ээ.

К. Шериктеш мамлекеттердин ортосундагы ынтымакташтыкты сактоо функциясы

Бул функция Кыргыз Республикасынын шериктеш мамлекеттер менен болгон кызматташууну терендөтүү, экономикалык кызматташтыкты жандандыруу, жалпы эркин рынокту түзүү, колективдүү коопсуздукту сактоо, чек-араларды бирдиктүү коргоо, адам укугун комплекстүү коргоо жана качкындардын, мигранттардын укугун коргоо, чет өлкөлөрдөгү кыргыз атуулдарынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого багытталган.

Мына ушул функциянын негизинде кабыл алынган Кыргызстан, Казакстан Республикаларынын жана Россия Федерациясынын ортосундагы экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүү жана гумандуулук чейрөсүндөгү келишимдери буга мисал болуп саналат.

Дүйнөлүк экономиканы интеграциялоо жана глобалдуу маселелерди чечүүдө башка мамлекеттер менен болгон байланышты жөнгө салуу.

Жаңыча мүнөзгө ээ болгон эл аралык карым-катнаштарда Кыргыз Республикасынын экономика, соода, ишкердүүлүк, илимий-экономикалык жааттарда жана аларды интеграциялоо багытында жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылды. Ушул багытта иш алып баруу учун Кыргыз Республикасы Эл аралык соода уюмуна мүчө болуп кирди, алышы жана жакынкы өлкөлөр менен бир катар келишимдерге кол койду.

Дүйнөлүк экономиканын жаңылыктарын Кыргыз Республикасынын шартында ишке ашыруу, экономикалык жалпы механизмди реконструкциялоого жана тышкы экономикалык багытын фундаменталдуу өзгөртүүсүнө алып келди. Мисалы, тышкы экономикалык байланышта мамлекеттик монополия жокко чыгарылды, мамлекеттер ортосундагы эркин товар жүргүзүү кеңири кулач жайды.

2.3 Мамлекеттин функциясын ишке ашыруунун формалары

Юридикалык түшүнүк боюнча мамлекеттин функциясын ишке ашыруунун формалары, бир нече системадан турат:

Бириңчиден, мамлекеттик механизмдин жалпы тармактарынын ишмердүүлүгү жана алардын ишти туура алыш баруусунун натыйжасында жетишилген жыйынтыктар.

Экинчиден, мамлекеттик органдардын жигердүү ишаракеттеринин жана ишмердүүлүгүнүн негизинде жеке функцияларын ишке ашыруу.

Мамлекеттин негизги функцияларын ишке ашыруунун формалары аткарыла турган ар бир иштин өзгөчөлүгүнө жана маанисine жараша төмөнкүлөрдөн турат: 1) мыйзам чыгаруу; 2) башкаруу жана аткаруучулук; 3) соттук-укуктук адилеттүүлүктүү ишке ашыруу; 4) контролдук-көзөмөл.

Мамлекеттин мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгү – мамлекеттин өкүлчүлүк органдары тарабынан, жалпыга милдеттүү жана бирдей болгон нормативдик-укуктук актыларды же мыйзамдарды кабыл алуу болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Кыргыз Республикасынын мыйзамдары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенеши тарабынан кабыл алынат.

Аткаруу жана башкаруу ишмердүүлүгүнө мыйзамдардын негизинде, мамлекеттин аткаруу бийлигинин органдары аркылуу, мамлекеттин экономикасын өнүктүрүү, маданиятты колдоо, социалдык камсыздандыруу, саламаттыкты сактоо, транспорт жана байланыш, коомдук тартипти сактоо, өлкөнү коргоо ж.б. кирет. Бул функцияны ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын өкмөтү жана жергиликтүү башкаруу органдары, мыйзамдуулук чегинде ыйгарымдуу укуктарынын негизинде иш алыш барат.

Соттук-укуктук функция - бул **сот адилеттүүлүгүнүн** Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде, ишке ашыруу менен адам укуктарын коргоо жана гарантиялоо болуп саналат. Мына ушул мамлекеттик функцияны Кыргыз Республикасынын, Жогорку Соту тарабынан ишке ашырылат.

Контролдук-көзөмөл жүргүзүү ишмердүүлүгү – бул, мамлекеттик органдар жана коомдук уюмдар тарабынан, мыйзамдардын

аткарылышына жана мыйзам нормаларынын сакталышына, көзөмөл жүргүзүү менен өлкөдө мыйзамдуулукту ишке ашыруу болуп саналат.

Бул ишмердүүлүктүү ишке ашыруу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде Кыргыз Республикасынын бардык территориясында түздөн-түз аткарылышына, Кыргыз Республикасынын Генералдык прокурорунун жана ага баш ийген областык, райондук жана шаардык прокурорлор тарабынан көзөмөл жүргүзүлөт.

Мындай классификациялоонун теориялык жана практикалык мааниси, мамлекеттин механизиминин өзгөчө звенолорунун ыйгарымдуу укуктарын жана функцияларын так аныктоого, мамлекеттик бийликтин негизги бутактарга бөлүнүшүн камсыз кылууга негиз түзөт.

Ушул классификацияга карата мамлекеттик механизимдин жалпы ишмердүүлүгү эки негизги багытка бөлүп алууга болот.

1. Өлкөнү заманбап талаптарга жооп берген **укуктук** эрежелер менен камсыз кылуу. Бул багытка мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгү; укукту колдонуу ишмердүүлүгү; оперативдик аткаруучулук, укук коргоочулук жана укуктук тартилти орнотуу болуп бир нече татаал бөлүктөн турат. Мамлекеттин бул тармактарындагы ишмердүүлүгүн биз, укук бөлүмүнде кецири карап чыгабыз.

2. Мамлекеттин коомдук башкарууну ишке ашыруу багытындагы мамлекеттик бийлик жүргүзүүнү жана башкарууну уюштуруу функциясы кирет. Мамлекеттин уюштуруучулук функциясына мамлекеттик механизимдин түзүлүшү аныктоо жана анын мамлекеттик органдарга бөлүнүшү, алардын ыйгарымдуу укуктары, мамлекеттик органдардын бири-бири менен байланышын, мамлекеттик бийлик менен коомдун ортосундагы иреттүү макулдашылган мамилени уюштуруу кирет. Бир сөз менен айтканда мамлекеттик бийлик жүргүзүү тартибин аныктайт. Мамлекеттин уюштуруучулук ишмердүүлүгүн да келерки темаларда кецири талдап карап чыгабыз.

3. Мамлекеттик түзүлүштүн негизги формалары

3.1. Мамлекеттин формасынын түшүнүгү жана мамлекеттик башкаруу формасы.

3.2. Мамлекеттин территориялык түзүлүш формасы.

3.3. Мамлекеттик саясий-укуктук режим.

3.1. Мамлекеттин формасынын түшүнүгү жана мамлекеттик башкаруу формасы

Ар бир мамлекеттик түзүлүш системасы, коомдун саясий-экономикалык абалына, тарыхый өнүгүү формациясына жараша бир катар жеке өзгөчөлүктөргө ээ. Мамлекет жана укук тарыхында бири-бирине етө окшош мамлекеттик түзүлүшкө ээ болгон эки мамлекетти табууга мүмкүн эмес. Бирок мамлекеттик түзүлүш системасынын жалпы өзгөчөлүктөрүнө карата, аларды бир нече жалпы формага бөлүп кароого болот. Бул болсо мамлекеттин коомду башкаруу формасын жана мүнөзүн аныктоого негиз түзөт.

Мамлекеттин формасы – бул мамлекеттик бийлик системасынын негизги элементтеринин бири-бири менен болгон тыгыз байланышынын натыйжасында түзүлгөн, коомдук башкаруу системасы. Мамлекеттик түзүлүш үч элементтен турат: **мамлекеттин башкаруу формасы, мамлекеттин территориялык-түзүлүш формасы жана мамлекеттик саясий-укуктук режим**. Мамлекеттин түзүлүш формасы, мамлекеттик бийлиktи уюштуруу жолдорун, мамлекеттин территориялык түзүлүш системасын жана коомду башкаруунун ишке ашыруу жолдорун аныктайт.

Мамлекеттин башкаруу формасы – бул жогорку мамлекеттик башкаруу бийлигинин уюштуруулуш тартибин, анын органдарынын түзүлүш системасын, ыйгарым укуктарын жана алардын бири-бири менен болгон байланышын аныктайт.

Мамлекеттин башкаруусунун юридикалык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүдөй:

- мамлекеттин жогорку бийлик органдарынын (мыйзам чыгаруу, аткаруу-башкаруу жана сот органдарынын) уюштуруулуш тартибин жана алардын структурасын аныктайт;

- жогорку бийлик органдарынын ыйгарымдуу укуктары менен

милдеттерин аныктайт;

- жогорку бийлик органдарынын ыйгарымдуу укуктарынын негизинде өз ара кызматтык алаканы жүргүзүү тартибин белгилейт;

- мамлекеттик бийлик органдары менен өлкөдөгү калктын ортосундагы карым-катташтын тартибин бекитет;

- мамлекеттин жогорку органдарынын уюштуруулушу жана түзүлүшү, канчалык деңгээлде, адам укугун жана эркиндиктерин натыйжалуу коргоону камсыз кылаарын бекемдейт.

Мамлекеттик башкаруу уюштуруулуш жолдоруна жана түзүлүш тартибине карата эки түргө бөлүнөт. Бул: **республикалык** жана **монархиялык** башкаруу формалары.

Өз убагында Аристотель мамлекеттик башкаруу формаларынын өзгөчөлүктөрүнө жараша: «жеке адам тарабынан жүргүзүлгөн мамлекеттик башкаруу (**монархия**), белгилүү чөйрөдөгү адамдар тарабынан жүргүзүлгөн мамлекеттик башкаруу (**аристократиялык**) жана жалпы эл тарабынан ишке ашырылган мамлекеттик башкаруу (**демократиялык**), деп үчкө бөлгөн». Бүгүнкү күндө эки негизги башкаруу формасы белгилүү. Биринчиси, **монархиялык башкаруу** жана **екинчи-республикалык башкаруу** формасы.

Монархиялык башкаруу – бил мамлекеттик башкаруу бийлиги атадан – балага же укумдан – тукуумга өмүр бою мураска калуу менен жеке адам тарабынан жүргүзүлгөн бийлик жүргүзүү формасы. Башкаруунун бил формасында мамлекеттик бийлиktи жүргүзүү толугу менен жеке адамга же монархка тийешелүү. Монарх бир эле убакта мамлекеттик мыйзам чыгаруу бийлигинин бир бөлүгү катары мыйзам чыгаруу процессине таасирин тийгизет жана бил тармакта да, өтө чоң ыйгарымдуу укуктарга ээ. Ал аткаруу-башкаруу бийлигинин түздөн-түз башкарат, сottук адилеттүүлүктүү ишке ашыруунун негизги гаранты болот жана өлкөдөгү сottук курамды дайындайт, о.э жергилиттүү өзүн-өзү башкарууга түздөн-түз көзөмөл жүргүзөт.

Монархиялык башкаруунун юридикалык өзгөчөлүктөрү:

- мамлекеттик бийликтин укумдан-тукуумга мураска калышы. Бийликтин мураска калышы эки түргө бөлүнөт. Биринчиси, бийликтин түздөн-түз мураскерге өткөрүп берилиши (Англия, Япо-

ния, Испания ж.б. мамлекеттерде), экинчиси, монархиялык династияга кирген бир нече мураскердин ичинен татыкуусун белгилүү мөөнөткө, династия мүчөлөрүнүн гана катышуусу менен шайлоо (Бириккен Арап Эмираттары, Малазия мамлекеттери);

- мамлекеттик бийлиktи ишке ашыруунун мөөнөтүнүн чексиздиги. Мамлекет башчысынын мөөнөтү мыйзамдарда же башка укуктук актыларга аныкталбайт. Мисалы, Англиянын Королевасы Елизавета бийлиkkе келген күндөн баштап бүгүнкү күнгө чейин 59 жыл убакыт өттү;

- мамлекет башчысынын (монархтын) укуктук жоопкерсиздиги. Көпчүлүк монархиялык түзүлүштөгү мамлекеттерде монархтын кетирген саясий жаңылыштыгы үчүн аткаруу бийлигинин мүчөлөрү (премьер-министр жана министрлер) жоопко тартылат.

Монархиялык башкаруунун бүгүнкү күндө эки негизги түрү бар: Абсолюттук (чексиз) монархия жана Конституциялык (чектелген) монархиялык бийлик.

Абсолюттук монархиянын негизги өзгөчөлүгү – мамлекетте монархтын ыйгарымдуу укуктарын чектөөчү эч қандай органдын жоктугу. Ага түздөн түз мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлиги жана аскер күчтөрү, мамлекеттик казынаны башкаруу таандык. Монархтын бийлик жүргүзүүсү өтө чоң маанигэ ээ, анын бийлигин чектөөгө жалпы калктын да укугу жок. Абсолюттук монархиялык башкаруу бүгүнкү күндө Сауд Арабиясында жана кээ бир араб мамлекеттеринде жүргүзүлүүдө.

Монархтын бийлигин чектөө эч качан бирдей формада болгон эмес. Анын өзгөчө түрүнүн бири катары сословиялык-өкүлчүлүктүк монархияны алууга болот. Анын өзгөчөлүгү болуп монархтын бийлигин феодалдык сословиялык топтор тарабынан, белгилүү бир деңгээлде чектөөлөрдү орнотууга жетишилген (орто кылымдагы Англия жана Франция). Монархтын бийлигин чектөөнүн мындаи түрү, бүгүнкү күндө конституциялык-парламентардык монархия менен өз ордун алмаштырды. Конституциялык-парламентардык монархияда, аткаруу бийлиги монарх тарабынан дайындалган же (түзүлгөн) өkmөткө, мыйзам чыгаруу бийлиги эл тарабынан шайлланган парламентке таандык. Ал эми сот бийлиги, монарх жана парламенттин ортосундагы макулдашуунун натыйжасында

түзүлгөн сот органына таандык. Монарх мамлекеттин саясий-экономикалық абалы үчүн жооп бербейт. Анын ордуна министрлер өзүнүн аткарған функциясы үчүн жооптуу болуп саналышат.

Парламентардык монархиялык башкаруу формасында, монарх өлкөнү реалдуу башкаруу укугуна ээ эмес. Ал өлкөнүн символу, конституциянын жана адам укугунун эң жогорку гаранты болуп саналат. Өлкөдөгү аткарнуу бийлиги парламент тарабынан түзүлүп, өкмөт тарабынан жүргүзүлөт.

Өкмөттүн курамын түзүү толугу менен парламентке таандык. Жалпы элдик шайлоонун жыйынтыгында, парламенттин басымдуу бөлүгүн ээлеген саясий партия тарабынан өкмөттүн курамы түзүлөт. Ал эми партиянын лидери монархтын макулдугу менен өкмөт башчысы болуп дайындалат. Мыйзамдар негизинен парламент тарабынан кабыл алынып, формалдуу түрдө монарх тарабынан бекитилет. Мыйзам чыгаруу, аткарнуу жана соттук бийлик жаастында монархтын бийлик жүргүзүүсү, символикалык формалдуу мүнөзгө ээ. Мындай башкаруу формасы бүгүнкү күндө Англия, Япония, Дания, Испания ж.б. мамлекеттерде орнотулган⁵.

Монархиялык башкаруу бүгүнкү күндө өзүнүн маанисин жоготкон жок. Анткени монархтын бийлиги формалдуу мүнөзгө ээ болсо да, жогорудагы көрсөтүлгөн монархиялык башкаруудагы мамлекеттердин калкы монархиялык бийликтин сакталышын тұптамырынан бери колдоодо. Бул бириңчиден, монархтын жогорку бийлик системасында тең салмақтуулук системасынын сакталышынын гаранты болсо, әкинчиден бул өлкөлөрдүн калкынын, бирнече қылымдар бою туруктуу өнүгүп, сакталып келген мамлекеттик саясий-тарыхый өгүү процессине көрсөткөн сый-урматы жана монархиялык бийликті улуттук сыймык катары кабыл алуусунда жатат.

Монархиялык башкаруунун дагы бир өзгөчөлүгү бул мамлекеттердеги саясий-укуктук режимдин өзгөчөлүгү. Мисалы, Англия мамлекетинде бийликтин негизги булагы болуп өлкөнүн калкы эмес, монарх⁶ болуп саналат. Анткени формалдуу укуктук эреже-

⁵ Б.А. Страшун. Конституционное право зарубежных стран. Учебник. Изд БЕК. 1996 г. стр. 305-308

⁶ Б.А. Страшун. Конституционное право зарубежных стран. Учебник. Изд БЕК.

лердин негизинде бийликтин бардык бутактары өз ыйгарымдуу укуктарын монархтан алат. Бирок, иш жүзүндө мамлекеттик бийликтин эл тарабынан шайланган Общиндөр палатасына жана ал тарабынан түзүлгөн Министрлөр Кабинетине таандык болгондуктан өлкөдөгү саясий-укуктук режимди заманбап укук изилдөөчүлөр “министриалдык”⁷ режим деп аташат. Ал эми Япониянын 1946-жылы кабыл алынган Конституциясына ылайык, мамлекеттик бийликтин булагы өлкөдөгү жалпы эл болуп саналат жана демократиялык саясий-укуктук режим бекемделген.

Ошондуктан өнүккөн заманбап өлкөлөрдөгү монархиялык башкаруу демократиялык саясий-укуктук режимдин орнолушунда тоскоолдук келтирбейт, анын негизги принциптеринин ишке ашырылышына эч кандай терс таасирин тийгизбейт.

Республикалык башкаруу (республика-коомдук иш) бул мамлекеттик башкаруу бийлиги, жалпы эл тарабынан белгилүү мөөнөткө шайланган органдар тарабынан жүргүзүлгөн башкаруу формасы болуп саналат.

Республикалык башкаруунун түзүлүш тарыхы байыркы күл ээлөөчүлүк мамлекеттерден башталган. Тарыхта республикалык башкаруунун бир нече түрү бар.

Демократиялык республика – байыркы Афина мамлекетинде эле пайда болгон (б.з.ч. V-V к.к.). Мамлекеттин негизги башкаруу органы болуп демократиялык коллегиалдуу органдар эсептелген (элдик жыйналыш жана беш жүздөр соозу). Алар мамлекеттин өзгөчө маанилүү маселелерин чечишкен, ал эми коомдук аткаруу жана башкаруу иштерин, жогорку жыйналыш органдары тарабынан шайланган магистратура тарабынан аткарылган.

Республиканын дагы бир түрү, Рим мамлекети (б.з.ч. V- к.к.) болуп саналат. Бирок Рим мамлекетинде Афина мамлекетинен айырмаланып аристократиялык топтун кызыкчылыктары көбүрөөк корголгон. Капитализм доорунда, башкаруу системасынын

1996 г. стр. 308-309

⁷ Министриалдык режим-Англия мамлекетинде парламенттик монархиялык башкаруу болгонуна карабастан мамлекетти башкарууда негизги рольду премьер-министр башында турган «министирлөр кабинети» ойнойт. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран.-М.:Юристъ, 1997.-с. 349-364

өнүгүшү менен мурунку убактарда белгисиз болгон парламенттик, президенттик жана аралаш республикалык башкаруу формасы ортого чыкты.

Парламенттик республикада мамлекеттик бийлик жүргүзүү жана уюштуру багытында парламент башка бийлик бутактарына салыштырмалуу орчундуу, ыйгарымдуу укуктарга ээ.

Аткаруу бийлиги өкмөткө таандык анын курамы, парламент тарабынан шайлоодо көп добуш алган саясий партиялар тарабынан түзүлөт. Жалпы элдин колдоосуна ээ болгон саясий партия өкмөт курамын түзүү менен мамлекетти башкарууга укуктуу. Эгерде парламентте бир да партия көпчүлүк добушту ала-албаса, анда парламенттеги саясий топтордун биригөөсөнөн натыйжасында коалициялык өкмөт түзүлөт. Бийлик башындагы саясий партия элдин колдоосун жоготкон учурда, өкмөт отставкага чыгууга милдеттүү же мамлекет башчысы парламентти таркатуу менен жаңы парламенттик шайлоону белгилейт. Жаңы парламент шайланганга чейин эски өкмөт убактылуу өлкөнү башкарат.

Мамлекеттик башкаруудагы орчундуу маселелерди чечүү парламентке таандык. Анын укуктары жана милдеттери мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин курамын түзүү, анын ишмердүүлүгүнө көзөмөлдүк жүргүзүү, сот бийлигинин курамын түзүү, эл аралык келишимдерди бекитүү, бюджет жөнүндөгү мыйзамды кабыл алуу ж.б. болуп саналат. Ал эми өкмөт мамлекеттик бюджетти аткаруу, социалдык-экономикалык өнүгүү багытын аныктоо, тышкы саясий байланыштар жана коомдук тартипти сактоо ыйгарым укуктарына ээ.

Мамлекет башчысын (президентти) парламент (Туркия) же атайын шайлоочулар коллегиясы (Италия, ГФР, Индия) тарабынан шайланат. Ал жетишээрлик денгээлдеги конституциялык ыйгарым укуктарга ээ. Алар парламентти мөөнөтүнөн мурда таркатуу, кабыл алынган мыйзамдарды бекитүү жана расмий жарыялоо, указдарды кабыл алуу (мыйзам күчүндөгү), өкмөт башчысын дайындоо, аскер күчтөрүн башкы командачысынын кызматын аткаруу ж.б. ыйгарымдуу укуктарга ээ. Бирок, мамлекет башчысы ыйгарым укуктарынын негизинде чечим кабыл алуу үчүн өкмөт

башчысынан же тийешелүү министрден уруксат алуусу зарыл⁸. Мына ошондуктан мамлекет башчысы өз ыйгарым укуктарын аткаруусу, формалдуу мүнөзгө ээ жана анын конституциялык ыйгарымдуу укуктары өкмөт башчысы тарабынан жүргүзүлөт.

Өкмөт башчысы (министрлер советинин башчысы, премьер-министр, министрлер кабинетинин башчысы) жүргүзгөн социалдык-экономикалык ишмердүүлүгү боюнча парламент алдында жооп берүүгө милдеттүү. Парламентардык республикаларда премьер-министрлер өлкөнүн аткаруу бийлигинин толук кандуу жетекчиси катары мамлекеттик маанилүү маселелерди чечүүдө чечкиндүү ролго ээ. Парламентардык башкаруудагы мамлекеттердин катарына ГФР, Италия, Туркия, Индия, Грецияны кошууга болот.

Президенттик республика – мамлекеттин башчысы (президент) мамлекеттик орчуунду маселелерин чечүүдө жана мамлекеттик бийлики жүргүзүүдө башка бийлик бутактарына караганда чечүүчү конституциялык ыйгарымдуу укуктарга ээ.

Президенттик республиканын юридикалык өзгөчөлүктөрү:

- мамлекет башчысы жалпы эл тарабынан белгилүү мөөнөткө шайланат;
- президент өкмөттүн курамын парламенттин катышуусуз аныктайт же өкмөт курамын аныктоодо парламенттин ролу формалдуу мүнөзгө ээ;
- парламент, аткаруу бийлигинин ишмердүүлүгү боюнча, анын үстүнөн көзөмөл жүргүзө албайт;
- президент парламентти мөөнөтүнөн мурда таркатуу укугуна ээ эмес.

Мамлекет башчысынын негизги конституциялык ыйгарым укуктары өкмөттүн түздөн-түз жетекчиси болуп саналат, өзгөчө кырдаалды киргизүү укугуна ээ, мыйзамдарга кол коюу менен бе-

⁸ Көпчүлүк парламентардык мамлекеттерде мамлекеттин башчысы өзүнүн ыйгарымдуу укуктарын ишке ашыруу учун премьер-министрдин же тийешелүү министрлердин расмий уруксатын же ыраастоосун алуусу зарыл. Бул түшүнүк «контрасигнатура институту» деп аталат. Мамлекеттин башчысы контрасигнатура аркылуу ыйгарымдуу укуктарын ишке ашыруусу жаман натыйжаларга алып келсе, анын жыйынтыгы боюнча уруксат берген министрлер гана жоопко тартылат.

китет жана промульгациялайт, өкмөттүн жыйналышында башчылык кылат. Жогорку соттун өкүлдөрүн дайындайт, мамлекеттин тышкы саясий багытын аныктайт. Аскер күчтөрүн башкы командачысы кызматын ишке ашырат.

Аткаруу, башкаруу жана сот бийлигинин ортосундагы байланыш, бийликтин бутактарга бөлүнүү принцибинин жана төң салмактуулук системасынын негизинде ишке ашырылат. Президенттик башкаруудагы республикалардын катарына АКШ, Бразилия жана Аргентина мамлекеттери кирет. Президенттик башкаруунун негизги өзгөчөлүгү - ар бир жогорку бийлик бутагы, «бийликтик автономияга» ээ же ар-бир бийлик бутагы конституциялык ыйгарымдуу укуктарын өз алдынча жүргүзүшөт. Бийлик бутактарынын бири-бириinin ишине опсуз түрдө кийилигишүүгө жол берилбейт.

Жарым президенттик (аралаш) башкаруу формасы бириңчи жолу Германиянын 1919-жылы кабыл алынган Веймардык Конституциясында андан кийин 1958-жылы Франциянын он же тинчи Конституциясынын кабыл алышы жана Бешинчи республиканын орнотулушу менен дүйнө коомчулугуна белгилүү болду. Бул башкаруунун негизги өзгөчөлүгү бийлик структурасы конституция тарабынан парламенттик жана президенттик башкаруунун негизги белгилеринин сакталышы аркылуу түзүлөт. Бириңчиден, өлкөнүн президенти жалпы эл тарабынан, белгилүү мөөнөткө шайланат жана ал өз алдынча өкмөттүн курамын аныктайт (президенттик башкаруунун белгиси). Экинчиден, мыйзам чыгаруу бийлиги жалпы эл тарабынан шайланган парламентке таандык, парламент өкмөттүн ишмердүүлүгүнө толугу менен көзөмөл жүргүзөт (парламенттик башкаруунун белгиси).

Бирок аралаш же жарым президенттик башкаруу формасында президент эбегейсиз чон бийликтик ыйгарымдуу укуктарга ээ. Ал өкмөттүн курамына кирген премьер-министрди жана министрлерди дайындайт, сот бийлигинде судьяларды өз алдынча дайындоо менен анын курамын аныктайт, мыйзам чыгаруу бийлигин бирнече саясий ыкмаларды колдонуу менен жүйөлүү себепсиз мөөнөтүнөн мурда таркатууга укуктуу. Ошондуктан аралаш башкаруу формасы айрыкча демократиялык принциптер, бийлик ба-

шындағылардың жана коомдун аң сезимине терең орнобогон мамлекеттер үчүн өтө коопту. Анткени президент конституция тарабынан белгиленген ченемсиз ыйгарымдуу укуктарын колдонуу менен өлкөдөгү мамлекеттик бийлиktи узурпациялоого толугу менен мумкүнчүлүгү бар. Мындаай башкаруу системасы бүгүнкү күндө Францияда жана КМШ өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө орнотулган.

Жарым президенттик башкаруудагы чет өлкөлүк конституциялык укуктук тажрыйбаны анализдесек президенттин ыйгарымдуу укуктары белгилүү деңгээлде парламент тарабынан чектелген (Франция, Украина) жана өтө соң ыйгарымдуу укуктарга ээ (Россия, Армения ж.б.) деп экиге бөлүүгө болот. Андыктан биринчи топтогу конституцияларда айырмачылык: президент өкмөт мүчөлөрүн жана аткаруу бийлик органдарындагы башка жетекчилерди парламенттин сунушу менен дайындайт. Демек бул нормалар президенттин укуктарын бир топ эссе чектөө менен төң салмактуулук системасын ишке ашыруунун өтө негизги эрежелеринен болуп саналат. Анткени өкмөт башчысын жана курамын аныктоодо парламент активдүү баштапкы ролду ээлэйт, же парламенттик шайлоодо утуп чыккан партиянын башчысын депутаттар президентке өкмөт башчысы катары дайындоого сунуш кылат. Ал эми экинчи топтогу мамлекеттерде өкмөт башчысын жана мүчөлөрүн президент парламентке сунуш кылат. Демек өкмөт курамын аныктоодо президент демилгечи күчкө ээ болуп саналат.

Жарым президенттик башкаруудагы мамлекеттерде мыйзам чыгаруу бийлиги аткаруу бийлигине көзөмөл жүргүзөт, андыктан аткаруу бийлиги бир тараптан президентке, экинчиден парламент алдында саясий жоопкерчилике ээ болуп саналат. Мындаай жагдай жогорку эки бийлик бутагы өлкөдөгү негизги иштерди бири-бириinin макулдашуусу менен алыш барууга максатталган. Демек президент жана парламент өлкөдөгү саясий-экономикалык жана социалдык абалдын стабилдүү өнүгүшү үчүн ар түрдүү алтернативдүү программаларды иштеп чыгуу менен ортодогу мамиле дайым эле саясий опозициялык түрдө эмес саясий өнөктөштүк маанайда да жүрүшү зарыл.

Мына ошентип, республикалык башкаруу формасынын

жалпы юридикалык өзгөчөлүгү болуп, төмөндөгүлөр саналат:

- мамлекет башчысы, мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлик бутактары мыйзам чегинде белгиленген мөөнөт ичинде гана бийлик жүргүзүү укугуна ээ;
- мамлекет башчысынын жана башка жогорку бийлик органдарынын шайлоо жолу менен куралат;
- мамлекеттин бийлик башчысы, мыйзамдуулукту бузгандагы учун мыйзам чыгаруу органынын алдында сот жоопкерчилигине тартылат;
- парламент жана президент эл аралык байланыштарда, өлкөдөгү элдин расмий өкүлү болуп саналат;
- жогорку мамлекеттик бийлик органдарынын чечимдери, төмөнкү мамлекеттик органдар учун милдеттүү;
- атуулдардын кызыкчылыгын коргоо жана мамлекет менен жеке адамдын ортосундагы өз ара байланыштар тең салмақтуулук системасынын негизинде ишке ашырылат.

3.2. Мамлекеттик терриориялык түзүлүш формасы

Мамлекеттин терриориялык түзүлүш формасы – бул мамлекеттин ички терриориялык белгилер боюнча бөлүнүшү, терриориялардагы бийликтин уюштурулуш жолдору, жергиликтүү бийлик менен борбордук бийликтин ортосундагы түзүлгөн, системалдуу байланыш болуп эсептелет.

Мамлекеттин түзүлүш формасы мамлекеттик бийлик структурасын ирэттүү иштешин, жергиликтүү жана жогорку мамлекеттик органдардын ортосундагы байланышты жөнгө салат. Мамлекеттин түзүлүш формасы: унитардык, федеративдик жана конфедеративдик болуп үчкө бөлүнөт.

Унитардык мамлекеттик түзүлүш (лат. Бирдиктүү дегенди түшүндүрөт) – бул терриориялык жактан бөлүнбөгөн бирдиктүү, терриориялык-түзүлүш формасына ээ болгон мамлекет. Унитардык түзүлүштөгү мамлекеттер жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй унитардык түзүлүштөгү мамлекет – мамлекеттин ички терриориялык бөлүнүшүнде, эч кандай автономиялуу-терриориялык түзүлүшү жок мамлекеттер. Унитардык

түзүлүштөгү мамлекетте борбордук бийликтүү бийликтөрди түздөн-түз башкарат жана бир гана жогорку бийлик органдарынын системасы бар. Мындай түзүлүштөгү унитардык мамлекеттерге Кыргыз, Казак жана Туркмен Республикалары ж.б. кирет.

Татаал унитардык түзүлүштөгү мамлекеттер – бул терриориялык түзүлүшү бир нече автономиялуу түзүлүшкө ээ административдик аймактардан турган мамлекеттер эсептелет. Бул мамлекетте жергиликтүү терриориялык органдар автономиялуу өзүн-өзү башкаруу укуктарына ээ. Борбордук башкаруу органдарынын жергиликтүү органдардын үстүнөн бийлик жүргүзүү формасы чектелүү, же кыйыр түрдө гана ишке ашырылат. Ал эми жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, жергиликтүү маанидеги бар-катар суроолорду өз алдынча чечүүгө укуктуу. Татаал унитардык түзүлүш көпчүлүк Европалык мамлекеттерде түзүлгөн. Мисалы Испания, Италия, Франция ж.б.

Унитардык мамлекеттик түзүлүшкө ээ болгон мамлекеттердин төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрү бар:

- өлкөнүн бардык терриориясында башкаруу бийлигин жүргүзүү укугуна ээ, бир гана жогорку аткаруу, соттук жана өкүлчүлүк органдары бар;
- анын терриориясында жалпы бир конституция, бирдиктүү мыйзам системасы жана жаарандык орнотулган;
- өлкөнүн составына башка мамлекеттер же мамлекеттик түзүлүш кирбейт;
- өлкө түздөн-түз же кыйыр башкарылуучу, терриориялык бөлүкчөлөрдөн турат (область, район, провинция, округ ж.б.);
- аскер күчтөрү бирдиктүү борбордук бийликтө баш ийет;
- өлкөнүн чет өлкөлөр менен болгон байланыштарын жана эл аралык аренада расмий өкүлчүлүк кылуу, жогорку борбордук бийликтө тарабынан жүргүзүлөт.

Кээ бир унитардык мамлекеттердин ичинде административдик- терриориялык автономиялуу түзүлүштөгү аймактар бар. Мисалы: Орто Азия чөлкөмүндө Өзбек Республикасында Каракалпак Автономиялуу Республикасы, Тажик Республикасында Тоолубадахшан Автономиялуу обласы бар. Бирок, мындай бөлүктөр мамлекеттик суверенитетке ээ эмес. Мына, ошондуктан бирдиктүү

мамлекеттик жогорку органдарга баш ийет.

Федеративдик мамлекет – (союздук, биримдик деген маанини түшүндүрөт) – бул бир нече мамлекеттик суверенитетке ээ болгон субъектилердин⁹, жалпы маселелерди чечүү үчүн бирдиктүү бир союзга биригиши.

Федеративдик мамлекеттер, автономиялуу федерация жана союздук федерация болуп экиге бөлүнөт. Федеративдик мамлекеттин субъектилери улуттук, территориялык, традициялык-этникалык өзгөчөлүктөрүнө жараша түзүлөт.

Федерациянын составына кирген субъектилер мамлекеттик түзүлүшкө ээ. Федеративдик мамлекеттер ар-түрдүү сандагы субъектилерден турат. Бүгүнкү күндө АКШ территориялык курамы 50 штаттан, Германия Федеративдик Республикасы 16 земелден, Швейцария Конфедерациясы 23 кантондан турат. Федеративдик түзүлүшкө ээ болгон мамлекеттердин өзгөчөлүктөрү төмөндөгүдөй:

- олконун курамына кирген федерациянын субъектиси өзүнө тиешелүү аймакта өз алдынчалуулукка, мамлекеттик түзүлүшкө жана белгилүү деңгээлде суверендүүлүккө ээ;

- олкөдө мамлекеттик органдардын эки негизги системасы бар: биринчиси, жогорку федеративдик бийлик органдары; экинчиси, федерациянын субъектилеринин бийлик органдары;

- федерациянын субъектилери өз алдынча конституцияга, мыйзамдуулук системасына жана сот системасына ээ;

- жалпы федералдык жана федерациянын ар бир субъектиси-син өз алдынча жарандыгы бар.

Бирок федеративдик мамлекеттерде федерациянын биримдигин сактап туруу үчүн субъектилерге төмөндөгүдөй чектөөлөр коюулган:

1. федерациянын составынан өз ыктыяры менен чыгууга;
2. тынчтык убагында өз алдынча аскер күчтөрүн түзүп жана кармап турууга;

⁹ Федерациянын субъектиси – федерациянын курамына кирген, өзгөчө мамлекеттик түзүлүшкө ээ болгон, административдик-территориялык түзүлүш. Ар мамлекетте ар түрдүүчө аталат: АКШда – штат, Швейцарияда – кантон, ГФРда – земел ж.б.

3. өз алдынча башка мамлекеттер менен дипломатиялык байланыштарды түзүүгө жана мамлекеттер аралык келишимдерге кол коуюга;

4. өз алдынча акча бирдигин, бирдиктөө валюта системасын кабыл алууга;

5. өз алдынча ар-түрдүү бажы жана салык төлөмдөрүн орнотууга;

6. өз алдынча почта, телеграф жана телефондук системаны орнотууга тыюу салынган.

Бирок жогоруда көрсөтүлгөн укуктук чектөөлөр федерациянын түрүнө карата өзгөрүшү мүмкүн.

Конфедеративдик мамлекет бул бир нече өз алдынча, көз каранды эмес мамлекеттердин тышкы саясий-экономикалык жана согуштук максаттарын ишке ашыруу үчүн түзүлгөн бирдиктүү союзу.

Конфедеративдик түзүлүш көбүнчө буржуазиялык мамлекеттердин арасында чоң мааниге ээ болгон. Конфедеративдик мамлекеттердин өзгөчөлүктөрүнүн бири алардын мөөнөтүнүн убактылуулугу. Мисалы, Нидерландиялык (1576-1795), АКШлык (1776-1787), Швейцариялык союз (1815-1848), Германиялык союз (1815-1866)¹⁰ ж.б. мамлекеттер белгилүү бир мөөнөт ичинде гана жашаган. Андан соң бул мамлекеттер федеративдик түзүлүштү тандап алышкан, же алардын базасында бир нече жаны мамлекеттер бөлүнүп чыккан. Конфедеративдик мамлекеттерди түзүүгө артүрдүү аракеттер XX кылымда да болгон. Бирок алардын тарыхый жашоо мөөнөтү да көпкө узаган жок. Бириккен Араб Эмираттары конфедеративдик түзүлүштөн федеративдик түзүлүшкө өтсө, Египет, Сирия жана Сенегамбиянын ортосундагы биригүүнүн жыйынтыгы үч өз алдынча мамлекеттерге бөлүнүү менен аяктаган.

Конфедеративдик мамлекеттерге мүнөздүү дагы бир өзгөчөлүк - бул бир нече өз-алдынча мамлекеттердин ортосунда бирдиктүү органдарды уюштуруу менен да ишке ашырылат. Бирок мындай союздарды толук конфедеративдик мамлекет деп саноо талаш-тартыштарды туудурушу мүмкүн. Мындай категориядагы

¹⁰ Алебастров И.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебное пособие.-М.: Юриспруденция, 2000. стр. 109-111

союздарга Европа союзу, Көз Каранды эмес Мамлекеттердин шериктештиги кирет.

Конфедеративдик түзүлүшкө мүнөздүү өзгөчөлүктөр төмөндөгүдөй:

- конфедерацияны түзүүнүн негизи мамлекеттер аралык келишим тарабынан бекитилет;

- конфедерациянын ар бир субъектиси өзүнүн толук көз карандысызыдыгын, тышкы жана ички саясий түзүлүшүн, аскер күчтөрүн, укук системасын, өз алдынча граждандыгын ж.б. сактап калат;

- конфедерациянын субъектилери анын составынан чыгууга толугу менен укуктуу же болбосо конфедерациянын органдары тарабынан кабыл алынган укуктук актылар жана келишимдер ала-рдын терриориясында юридикалык күчүн жоготот;

- конфедерация федерациядан айырмаланып жалпы конституцияга, жогорку башкаруу бийлигине жана граждандуулукка ээ эмес;

- конфедерациянын ар бир субъектисинин өз алдынча бюджети бар.

Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү саясий дестабилдүү абалдын түзүлүшү, эл-аралык терроризмдин күчөшү жана кээ бир уюшкан террористтик топтордун ақырындап саясий күчкө айланышы КМШ өлкөлөрүнүн ортосундагы жакындашууну тездетүүдө. Ошондой эле экономикалык жагдайлардын оорлошу да мындай жакындашууга соң өбелгө түзүүдө.

3.3. Мамлекеттик саясий-укуктук режим

Мамлекеттик саясий-укуктук режим – бул мамлекеттик башкаруу бийлигинин коомдук башкарууны ишке ашыруу үчүн колдонгон негизги ыкмаларынын жана усулдарынын жалпы система-сы болуп саналат.

Мамлекеттик бийлик органдары тиешелүү ыйгарымдуу укуктарын жана милдеттерин аткарууда жалпы калктын үстүнөн мамлекеттик бийлиktи ишке ашыруу үчүн ар кандай башкаруу ыкмаларын колдонот. Тарыхта мамлекеттин жалпы калктын үстүнөн бийлик жүргүзүүсүнүн эки негизги жолу кецири белгилүү болуп

калган. Бириңчиси, бир идеологиянын негизинде күч стурктураларынын (аскер, полиция, жандармерия) жардамы аркылуу күч колдонуу менен коомдук башкарууну ишке ашырган авторитардык жана тоталитардык саясий режим. Экинчиси, жалпы калктын кызыкчылыгын коргоп, адам укугун жана эркиндиктерин сактоо менен жалпы элдик башкарууну ишке ашыруу, аркылуу жүргүзүлгөн **демократиялык саясий режим**.

Авторитардык жана тоталитардык саясий-укуктук режимдер бийлик жүргүзүү ықмалары жагынан бири-биринен көп айырмаланбайт. Алардын жалпы окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү бар. Авторитардык саясий режимде мамлекеттик бийлик жеке адамдын керт башына сыйынуучулуктун аркасында бир адамга же белгилүү бир саясий топтун (таптын, социалдык топтун же үй-бүлөнүн) колуна таандык болуп, алардын кызыкчылыгы учун гана колдонулат. Демек, мамлекеттик бийлик узурпацияланып, жеке адамга жана анын айланасындағы адамдарга таандык болуп калат. Жалпы калктын кызыкчылыктары экинчи орунда калып, калктын бийлик жүргүзүүсү же башкаруу иштерине кийлигишүүсү өтө чектелген абалда болот. Өлкөдөгү көп партиялуу саясий система формалдуу мүнөзгө ээ, партиялардын басымдуу бөлүгү бийликтеги адамдардын кызыкчылыктарын коргоо учун түзүлгөн. Жогоруда көрсөтүлгөндөрдөн айырмаланып, **тоталитардык саясий режимде**, мамлекеттик бийлик жүргүзүү белгилүү бир саясий же диний идеологиянын негизинде гана ишке ашырылат (коммунисттик идеология, фашисттик идеология ж.б.). Мамлекеттик бийлик коомдо бир идеологияны кармап туруунун бирден-бир куралы болуп саналат. Бир партиялуу саясий система орнотуу менен өлкөдө алтернативдүү башка саясий күчтөрдүн же саясий партиялардын түзүлүшүнө жол берилбейт.

Авторитардык-тоталитардык саясий режимге мүнөздүү болгон жалпы өзгөчөлүктөр төмөндөгүдөй:

- адам укуктары жана эркиндиктери чектелүү, мыйзамда белгиленген конституциялык укуктар формалдуу мүнөзгө ээ;
- мамлекеттик бийликтин бутакка бөлүнүү принципи жана төң самактуулук системасы сакталбайт;
- мамлекеттик бийликке карата альтернативдүү мааниге ээ

болгон оппозициялык күчтөрдүн түзүлүшүнө, түздөн-түз тыюу салынган же чектелген;

- басма сөз эркиндиги, сөз эркиндиги ж.б. укуктар чектелип саясий плюрализмге тыюуу салынган;

- бийлик органдары коомдук башкарууну ишке ашыруу үчүн, ар-түрдүү мыйзамсыз күч колдонуу методторун колдонушат. Башкаруу бийлиги мамлекеттин кызыкчылыгын жана эркин, жеке адамдын үстүнөн үстөмдүгүн кармап турат;

- менчиктиң көп түрдүүлүгү жана тен үкуктуулугу сакталбайт.

Демократиялык саясий-үкуктук режим, коомдук башкарууну ишке ашыруунун прогрессивдүү формасы катары мамлекеттин, коомдун жана жеке адамдын өнүгүүсүнө жол ачуучу бирден-бир саясий режим катары, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан мамлекеттер арасында чоң маанигэ ээ. Демократиялык режимдин негизги мааниси калктын суверендүүлүгүн камсыз кылуу. Бул өз кезегинде мамлекеттик башкаруу бийлигинин жалпы эл тарабынан түздөн-түз же элдик өкүлдөр аркылуу ишке ашырылышын камсыз кылат. Демократиялык режимди ишке ашыруунун эки негизги формасы бар. **Биринчиси**, мамлекеттик маанилүү маселелерди жана чечимдерди жалпы калктын добушу, референдум¹¹ аркылуу чечилүүчү демократиянын **түздөн-түз формасы**, экинчиси мамлекеттик башкаруу бийлигине элдик өкүлдөрдү **шайлоо**¹² жолу менен ишке ашырылуучу формасы. Өлкөдө жогоруда көрсөтүлгөн демократиянын формаларын ишке ашыруу толугу менен демократиялуу режимдин орнотулушуна кепил боло албайт. Анткени алар формалдуу түрдө ишке ашырылуу менен элдик көз карандысыз-

¹¹ Референдум-мамлекеттик маанилүү маселелерди жалпы элдин катышуусу жана алардын добуш берүүсү менен чечүү болуп саналат. Айрыкча референдум аркылуу территорииялык маселелерди чечүү, конституцияны кабыл алуу жана ага өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү үчүн өткөрүлөт. Бул чечимдер жана мыйзамдар эң жогорку юридикалык күчкө ээ болуу менен аны башка мамлекеттик органдар өзгөртүүгө укугу жок.

¹² Шайлоо – жалпы элдин шайлоо жана шайлануу укугун колдонуу менен мамлекеттик жогорку жана жергиликтүү өкулчүлүк органдарын түзуу. Тен үкуктуу, жашыруун, эркин жана түз добуш берүү менен Кыргыз Республикасында Кыргыз Республикасынын Президенти, Жогорку Кенеш жана жергиликтүү өкулчүлүк органдары шайлоолор аркылуу куралат.

дыкты жарандардын укуктары жана эркиндиктери олуттуу түрдө чектелиши да мүмкүн. Ошондуктан демократиялык режимдин орнотулушу үчүн анын негизги принциптеринин сакталышы өтө чоң мааниге ээ. Демократиялык режимдин негизги принциптери төмөндөгүдөй:

- мамлекеттин адам укугу менен эркиндиктеринин кол тийбестигине жана тен укукутуулугуна кепил болуусу;
- көп партиялуу саясий системаны түзүү жана алардын бийлиkke келишине реалдуу шарт түзүү;
- сөз эркиндигин, басма сөз эркиндигин, ой пикир жана көзкарап эркиндигин реалдуу камсыз кылуусу;
- бийликтин үч бутакка бөлүнүш принцибин жана бийлик жүргүзүүдө тен салмактуулук системасын орнотуу;
- менчик укугунун кол тийбестигин жана көп түрдүүлүгүн гарантиялоо;
- өлкөдө мыйзамдуулук принцибин орнотуу, ж.б.
- өлкөдө саясий коопчулуктун укуктары корголуп кепилдице алынгандай эле, саясий азчылыктардын же баардык саясий топтордун агымдарынын кызыкчылыгын мамлекет тарабынан бирдей денгеелде коргоо (саясий опозициянын ишмердүүлүгүнө реалдуу укуктук шат түзүү).

Жогоруда көрсөтүлгөн принциптер өлкөдө демократиялуу саясий-укуктук режимдин орнотулушуна, мамлекеттин социалдык-экономикалык өнүгүшүнө, саясий стабилдиликтүү камсыз кылууга жана мамлекет менен жеке адамдын ортосундагы мамилелердин гармониялуу өнүгүшүнө шарт түзөт. Ошондуктан демократиялык режим коомдогу жалпы калктын кызыкчылыгын коргоону камсыз кылуучу коомдун заманбап талаптарына жооп берген бирден-бир саясий режим болуп саналат.

Ар бир мамлекеттин өнүгүшү анын географиялык жайгашкан ордуна, калктын саны жана социалдык абылына, коомдук түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнө жараша талдап чыгуу менен мамлекеттин башкаруу формасын, территориялык-түзүлүш формасын жана саясий-укуктук режимин туура орнотулушунан жана мыйзам чегинде ишке ашырылышинаң түздөн-түз көз каранды.

Текиерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Мамлекеттик түзүлүштү ар түрдүү формага бөлүнүүн негизги максатын аныктагыла.
2. Мамлекеттик башкаруунун негизги түрлөрү жана алардын юридикалык өзгөчөлүктөрү кайсылар.
3. Мамлекеттин терриориялык-түзүлүш формасын аныктагыла.
4. Мамлекеттеги саясий-укуктук режимдин ар бир түрүн анализдегиле.
5. Жогоруда сөз болгон мамлекеттин негизги формаларын анализдеп чыгып, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүлүшүнө жалпы мүнөздөмө бергиле.

4. Мамлекеттин механизми

- 4.1. Мамлекеттик механизм, түшүнүгү жана структурасы.
- 4.2. Мамлекеттик органдардын жалпы мүнөздөмөсү жана өзгөчөлүктөрү.

4.1. Мамлекеттик механизм, түшүнүгү жана структурасы

Мамлекеттик түзүлүшкө ээ болгон ар бир коомдо анын жашоо турмушун туура нүкка буруп, коомдогу бейпилчилики орнотуп, тартипти камсыз кылуу менен, мамлекеттин алдына койгон максаттарын, милдеттерин жана тапшырмасын турмушка ашыруу үчүн ар кандай мамлекеттик үйүндөр жана органдар түзүлүп, функционалдуу иш алып баруусу зарыл. Бул органдардын негизги милдети мамлекеттин, коом алдындағы милдеттерин, иш-аракеттерин турмушка ашыруу болуп саналат. Биз жогорку белүмдө карап өткөндөй, мамлекеттин функциялары көп бағытка бөлүнөт жана ар бир функция өз алдынча өзгөчө мүнөздөргө ээ. Мамлекеттик функцияларды турмушка ашыруу максатында, алардын өзгөчөлүгүнө жараша атайын ыйгарымдуу укуктарга ээ, мамлекеттик органдардын системасы түзүлгөн. Ошондуктан ар бир мамлекет өзүнүн функциясын жана алдыга койгон милдеттерин, мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнүн натыйжасында турмушка ашырат. **Бирдиктүү жана иреттүү системадан турган мамле-**

кеттик бийлик органдарынын, бирикме-уюмдардын, жалпы курамы же жыйындысы, мамлекеттик механизмди түзөт.

Мамлекеттик органдардын бирдиктүү, толук курамы мамлекеттик механизмди түзүү менен бирге, мамлекеттин коом алдындагы функциясын, милдеттерин иш жүзүнө ашырат. Ошондуктан мыйзамдардын негизинде куралган, иреттүү системага ээ болбогон башкаруу механизмисиз мамлекет түзүлбөйт, куралбайт же жашай албайт. Мамлекеттик механизмдин курамы мамлекеттин функциясын ишке ашырууга милдеттендирилген, атайын мыйзам тарабынан белгиленген ыйгарымдуу укуктарга жана милдеттерге ээ, өзгөчө адамдардын тобунан (мамлекеттик чиновниктерден жана кызматчылардан) турат. **Демек, мамлекеттик механизм – бул мамлекеттин коомдук башкарууну жана мамлекеттик функцияны ишке ашыруу учун түзүлгөн мамлекеттик органдардын жана уюмдардын жалпы курамы болуп саналат.**

Мамлекеттин механизми түздөн-түз мамлекеттик түзүлүш менен тыгыз байланышта жана бири-бирин толуктап турат. Анткени, биринчиден, мамлекеттик механизмдин ыйгарымдуу укуктары жана түзүлүш тартиби мамлекет тарабынан орнотулат; экинчиден, алар мамлекет тарабынан материалдык-финанслык жактан каржыланат. Бирок ар бир өлкөдө баарына белгилүү болгон мамлекеттик эмес коомдук уюмдар да бар. Мамлекеттик органдар жана уюмдар, коомдук уюмдарга салыштырмалуу олуттуу өзгөчөлүктөргө ээ. Мамлекеттин механизминин башка мамлекеттик эмес уюмдардан юридикалык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүдөй:

1. Мамлекеттик механизмдин структурасы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана атайын мыйзамдарынын негизинде түзүлөт.

2. Мамлекеттик механизм бири-бири менен тыгыз байланыштагы, ирээттүү түзүлүшкө ээ, өз ара макулдашуу жана кызматташтык аркасында иш алып барган өтө татаал структурадан турат. Алардын ортосундагы өз ара байланыштар, ар биринин кызматтык абалы, ыйгарымдуу укуктары, милдеттери жана иерархиялык түзүлүш тартиби, структурасы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана мыйзамдарынын негизинде ишке ашырылат.

3. Кыргыз Республикасы эгемен мамлекет катары, жеке функ-

циясын мамлекеттik механизмди колдонуу аркылуу ишке ашырат. Мамлекеттин функциясын турмушка ашыруу, мамлекеттik механизмдин негизги милдети болуп саналат. Ошондуктан мамлекеттин функциясын турмуш жүзүнө ашыруу деңгээли, анын механизминин ички курамынын профессионалдуу ишмердүүлүк деңгээлинен жана түзүлүш формасынан түздөн-түз көз каранды.

4. Мамлекеттин механизми алдыга коомдук тапшырмаларды жана мамлекеттин функциясын аткарууда, етө татаал социалдык чөйрөгө таасир этүү жана ишке ашыруу үчүн атайын материалдык-финансылык каражаттарга ээ. Анткени ар бир мамлекеттik орган ыйгарымдуу укуктарын жана милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн, материалдык-финансылык каражаттарга таянат. Бул материалдык каражаттар мамлекеттik органдардын аткарған ишине, жалпы курамдын санына жараша мамлекет тарабынан камсыз кылышат. Ага мамлекеттik бюджеттен бөлүнгөн каражаттар, материалдык баалуулуктар, атайын бекитилип берилген мүлктөр (офис, имараттар, ар-түрдүя техникалык каражаттар) ж.б. кирет.

5. Мамлекеттik механизмдин курамы профессионалдуу кесипке ээ мамлекеттik кызматчылардан, чиновниктерден же атайын өзгөчө башкаруу укуктарына ээ болгон адамдардын тобунан турат.

6. Ар бир мамлекеттик орган мамлекеттин атынан коомдук башкарууну ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жана ченемдик актыларында белгиленген бийлик жүргүзүү ыйгарымдуу укуктарына ээ.

7. Мамлекеттik механизмдин курамындагы мамлекеттik кызматчылар мыйзамдуулукту коргоо жана коомдук тартилти сактоо үчүн жараптарга карата мажбурлоо жана күч колдонуу чаralарын колдоно алат.

Жогоруда көрсөтүлгөн жыйынтыктын негизинде мамлекеттин механизми – бул Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана бийликтин үч бутакка бөлүнүү принципинин негизинде, атайын материалдык каражаттарга ээ, мамлекеттин тапшырмасын, функциясын ишке ашыруу максатында түзүлгөн мамлекеттik органдардан бирдиктүү системасы.

Мамлекеттин механизмин жалпысынан «мамлекеттик бийликтөр» же «коомдук бийликтөр» деп да атасак болот. Анткени мамлекеттик механизмди түзүүдөгү негизги максат мамлекеттик коомдук бийликтин жалпы бириккен системасын түзүү менен жалпы коомдун кызыкчылыгын коргоп, коомдук башкарууну ишке ашыруу.

«Мамлекеттин механизми» мамлекеттик аппарат менен да тыгыз байланышта. Мамлекеттик аппарат мамлекеттик механизмдин составдык бөлүгү катары мамлекеттик бийликтин ишке ашыруу үчүн куралган атайын бийликтик ыйгарымдуу укуктарга ээ, мамлекеттик органдардын негизги бөлүгү болуп саналат. Мына ошондуктан мамлекеттик механизминде чечүүчүү ролду мамлекеттик органдар ойнойт. Анткени алар мамлекеттик бийликтин, ишке ашыруу үчүн куралган.

4.2. Мамлекеттик органдардын, жалпы мүнөздөмөсү жана өзгөчөлүктөрү

Мамлекет коомдун расмий еңдүрүлүк катары коомдук башкарууну жана коом алдындагы функциясын ишке ашыруу үчүн бийликтик ыйгарымдуу укуктарга ээ. Мамлекеттин функциясы мындан мурунку параграфта карап өткөндөй, бири-биринен өзгөчөлүгүнө бир нече тармактан турат. Ар бир тармактын өзгөчөлүгүнө жараша мамлекеттик тапшырмаларды ишке ашыруу үчүн атайын мамлекеттик органдар түзүлгөн.

Мамлекеттик органдар – бул мамлекеттик жана коомдук тапшырмаларды аткарууга милдеттендирилген, атайын бийликтик ыйгарымдуу укуктарга ээ, мамлекеттик аппараттын өз алдынча бөлүгү.

Мамлекеттик аппарат бир нече өзгөчөлүктөргө ээ:

1) Мамлекеттин атынан анын милдеттерин жана функцияларын ишке ашыруу максатында түзүлөт жана аткарған иш-аракеттерине байланыштуу бир нече тармакка бөлүнөт.

2) Мыйзам тарабынан белгиленген негизде бийлик жургүзүү ыйгарымдуу укуктарга жана милдеттерге ээ.

Ййгарымдуу укуктар – бул мамлекеттик органдардын юридикалык милдеттеринин жана укуктарынын жалпы жыйындысы.

Мамлекеттик органдар тийешелүү болгон ыйгарымдуу укуктарын өз милдеттерин аткаруу үчүн гана колдонот. Мына ошондуктан мамлекеттик кызматчылар кызматтык абалын өз кызыкчылыктары үчүн кыянаттык менен пайдаланса, мыйзам алдында жоопко тартылат.

3) Мыйзам тарабынан белгиленген укуктарга, ишке ашырууга багытталган тапшырмалар жана милдеттердин жыйындысына ээ.

4) Белгилүү кызмат адамдарынан турган өзгөчө структуралык түзүлүшкө ээ.

5) Алардын милдеттери, структурасы жана түзүлүш тартиби тийешелүү мыйзамдар тарабынан белгиленет. Мамлекеттик органдардын түзүлүш тартиби мамлекет тарабынан коюлган тапшырмаларды жана милдеттерди ишке ашыруу менен тыгыз байланышта.

6) Мамлекеттик органдар мамлекеттик аппараттын структурасын түзөт.

Мамлекеттик органдар ыйгарымдуу укуктарынын негизинде, юридикалык ченемдик актыларды кабыл алышат. Бул ченемдик актылардын кимдерге тийешелүү экендиги толугу менен көрсөтүлөт жана алар үчүн аткарууга милдеттүү болуп саналат. Бул актылардын аткарылышы үчүн мажбурлоо, үгүттөө, тарбиялоо чараларын көрүшөт жана алардын ишке ашырылышына көзөмөл жүргүзүшөт. Мамлекеттик органдардын юридикалык ченемдик актылары бардык граждандарга же алардын бир бөлүгүнө милдеттүү болушу мүмкүн.

Мамлекеттик органдар түзүлүш тартиби, алдыга коюлган милдеттери, структурасы, функциясы жана ишмердүүлүк чөйрөсү боюнча бир нече түргө бөлүнөт:

Элдик өкүлчүлүк органдары – бул эл тарабынан шайлоо жолу аркылуу түзүлгөн, олкөдөгү жалпы калктын өкүлү катары, мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин ишмердүүлүгүн көзөмөл жүргүзүү ыйгарымдуу укуктарына ээ, мамлекеттик бийлик органдары болуп саналат.

Кыргыз Республикасында элдик өкүлчүлүк органдары эки негизги системадан турат. Биринчиси, жогорку өкүлчүлүк органы жана жергиликтүү өкүлчүлүк органдары. Кыргыз Республикасында жогорку өкүлчүлүк органы болуп Кыргыз Республикасынын

120 депутаттан турган Жогорку Кеңеш саналат. Жогорку Кеңеш – Кыргыз Республикасынын жогорку элдик өкүлчүлүк органы катары, мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлигин көзөмөл жүргүзүү жана мамлекеттик бюджетти бекитүү ыйгарымдуу укуктарына ээ.

Жергиликтүү өкүлчүлүк органдары райондук, шаардык жана айылдык кеңештерден турат. Алар жергиликтүү аткаруу бийлигин көзөмөлдөө, жергиликтүү бюджетти кабыл алуу ж.б. ыйгарымдуу укуктарына ээ.

Аткаруу жана башкаруу бийлик органдары – бул мамлекеттик саясатты жана өкүлчүлүк органдар тарабынан кабыл алынган мыйзамдардын, аткарылышын камсыз кылуу ыйгарымдуу укуктарга ээ, мамлекеттик органдардын системасы. Аткаруу жана башкаруу бийлик органдары Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнөн жана жергиликтүү башкаруу органдарынан турат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү – өлкөдө социалдык-экономикалык өнүгүүнү жөнгө салуу, аткаруу бийлигин ишке ашыруу ыйгарымдуу укуктарына ээ коллегиалдуу орган болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, жергиликтүү аткаруу бийлигинин ишмердүүлүгүнө да түздөн-түз көзөмөл жүргүзөт. Жергиликтүү аткаруу бийлиги, областык, райондук жана шаардык башкаруу органдарынан турат.

Соттук бийлик органдары – Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары тарабынан орнотулган принциптердин негизинде сот адилеттүүлүгүнүн ишке ашыруу бийлик органдарынын жалпы системасы.

Сот органдары башка мамлекеттик органдардан бир-нече өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат:

1. Сот бийлиги аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигинен толугу менен көз-карандысыз түрдө сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруусу зарыл.

2. Соттордун негизги милдети – бул адам укуктарын жана эркиндиктерин ар түрдүү мыйзамсыз иш-аракеттерден коргоо болуп саналат.

Соттор өз чечимдерин Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде кабыл алуу менен мыйзамдарга гана баш ийет.

Контролдук-көзөмөл жүргүзүүчү органдар – мыйзамдуулук

режимин ишке ашырууну жана мамлекеттик органдардын мыйзамдардын чегинде иш алыш барышына көзөмөл жүргүзүүнү камсыз кылуучу, өзгөчө мамлекеттик орган болуп саналат. Кыргыз Республикасында мыйзамдуулук көзөмөлү Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 104-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын Генералдык прокурору жана ага баш ийген облыстык, райондук, шаардык прокурорлор тарабынан ишке ашырылат.

Бул беренеге ылайык Прокуратура төмөнкүлөр өзүнө жүктөлгөн бирдиктүү системаны түзөт:

1) аткаруу бийлигинин органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, алардын кызмат адамдары тарабынан мыйзамдардын так жана бирдей аткарылышын көзөмөлдөө;

2) изин суутпай издөөнү тергөөнү жүзөгө ашыруучу органдар тарабынан мыйзамдардын сакталышын көзөмөлдөө;

3) жазык иштери боюнча соттун чечимдерин аткарууда, ошондой эле жарандардын жеке эркиндигин чектөөгө байланышкан мажбурлоо мүнөзүндөгү чарапарды колдонууда мыйзамдардын сакталышын көзөмөлдөө;

4) мыйзамда белгиленген учурларда сотто жарандын же мамлекеттин кызыкчылыктарына өкүлчүлүк кылуу;

5) сотто мамлекеттик айыптоону ишке ашыруу;

6) мамлекеттик органдардын кызмат адамдарына карата жазык куугунтуктоо.

Текшерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Мамлекеттик механизмдин мамлекеттик башкарууну ишке ашыруудагы ролу кайсылар?
2. Мамлекеттик органдардын башка коомдук бирикмелерден өзгөчөлүктөрү кандай?
3. Мамлекеттик органдардын ыйгарымдуу укуктарын жана ишмердүүлүк чөйрөсүн көрсөткүлө.
4. Жергиликтүү аткаруу органдарынын иерархиялык түзүлүшүн көрсөткүлө жана ар-биригинин ишмердүүлүк чөйрөсүнө мүнөздөмө бергиле.

5. Мамлекеттик бийликтин бутактарга бөлүнүш

5.1. Мамлекеттик бийликтин бутактарга бөлүнүш тартиби жана принциптери.

5.2. Мыйзам чыгаруу – өкүлчүлүк бийлик органы.

5.3. Аткаруу-башкаруу бийлик органы.

5.4. Сот адилеттүүлүк бийлик органы.

5.1. Мамлекеттик бийликтин бутактарга бөлүнүш тартиби жана принциптери.

Бийлик органдарынын ишмердүүлүгү конституциялык принциптерге жана уүк нормаларына айкалышпаган, чексиз бийликтин (диктатуранын) орношуна тоскоол болуу (бөгөт коюу) үчүн, мамлекеттик бийлиktи эч бир органга толугу менен таандык болбогудай тартипте алардын ортосунда төң бөлүштүрүү зарыл.

Мына, ошондуктан мамлекеттик бийлик институту мыйзам чыгаруу, аткаруу-башкаруу жана соттук бийлик бутактарына бөлүнөт, алардын ортосундагы байланыш төң салмактуулук системасы аркылуу жүргүзүлөт. Бийликтин бутактарга бөлүнүү принципи төң салмактуулук системасын натыйжалуу колдонуу аркылуу, бийлик бутактарынын бири-биринин иш аракеттерине көзөмөл жүргүзүүнү ишке ашырат, алардын ыйгарымдуу укуктарынан кыянаттык менен өз кызыкчылыктары үчүн пайдаланууга тоскоолдук кылат. Коомду мамлекеттик башкарууну демократиялык принциптерге ылайык ишке ашырууда бийликтин бутактарга бөлүнүү принципибинин ролу өтө чоң. **Биринчиден**, укуктук мамлекетти курру мамлекеттик бийликтин үч бутакка бөлүнүү принциписиз ишке ашпайт; **Экинчиден**, укуктук мамлекет бийликтин үч бутакка бөлүнүсүнө шарт түзөт жана анын эффективдүү иштешин жолго коёт. Мамлекеттик бийликтин реалдуу түрдө үч бутакка бөлүнүшү, алардын ортосундагы байланышты төң салмактуулук системасы аркылуу жүргүзүү, өлкөдө мыйзамдуулуктун өнүккөндүгүнүн бирден-бир далили болуп укуктук тартиптин орношуна ынгайлую шарт түзүп берет. Бийликтин үч бутакка бөлүнүү принциписиз жана талаптагыдай эффективдүү төң салмактуулук системасыз, укуктук мамлекеттин түзүлүшү мүмкүн эмес. Ансыз мамлекеттеги

мыйзам нормаларынын үстөмдүгүн ишке ашыруу кыйындайт жана мамлекеттик органдардын бийликтик ыйгарым укуктарын өз кызыкчылыктары учун кыянаттык менен пайдалануусуна ыңгайлуу шарт түзүп берет.

Бийликтин үч бутакка бөлүнүшү Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **3-беренесине ылайык 3-берене**.

Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик:

1) бүткүл эл тарабынан шайланган Жогорку Кеңеш жана Президент өкүл болгон жана камсыз кылган элдик бийликтин үстөмдүгүнүн;

2) мамлекеттик бийлиktи бөлүштүрүүнүн;

3) мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын эл алдындагы жоопкерчилгигинин жана ачыктыгынын, өз ыйгарым укуктарын элдин кызыкчылыгында жүзөгө ашыруусунун;

4) мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иш милдеттери менен ыйгарым укуктарын так ажыратуунун принциптерине негизденет.

Мамлекеттик бийликтин үч бутагы, өз ара макулдашуу жана кызматташтыктын негизинде иш алыш баруусу абзел. Эгерде мамлекеттик бийлик органдарынын бирөө, өз кызматынан кыянаттык менен пайдаланууга далалат жасаса, экинчиси жана үчүнчүсү аны ыйгарымдуу укуктарынын негизинде токтотуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Бийлик бутактарына бөлүнүү принципинде Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, Кыргыз Республикасындағы мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы тең салмактуулук системасы төмөндөгүчө тартилте орнотулган:

-Кыргыз Республикасынын Президенти Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши кабыл алган мыйзамдарга кол коёт же каршы пикирин көрсөтө алат (**64-берене, 2-п. 1п.п.**); Жогорку Кеңештин кезексиз сессиялары Президенттин, Өкмөттүн же Жогорку Кеңештин депутаттарынын кеминде учтөн биринин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин Төрагасы тарабынан чакырылат (**77-берене, 3-пункт.**).

-Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Президенти кылмыш ишин жасаган учурда, кызма-

ттан четтетүү үчүн ага каршы айып коё алат (**67 –берене**).

-Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Конституцијалык палатасы, мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар Конституцияга карама-каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат. (**97-берене, 6-п. 1-п.п.**).

-Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Жогорку Кеңешинин катышуусу менен түзүлөт (**84-берене**).

- Жогорку соттун судьялары өздөрүнүн курамынан Жогорку соттун төрагасын, төраганын орун басарларын 3 жылдык мөөнөткө шайлайт. Бир эле адам катары менен эки мөөнөткө Жогорку соттун төрагасы, төраганын орун басары болуп шайлана албайт (**94-берене 4-п.**).

- Жергиликтүү соттордун судьялары Судьяларды тандоо боюнча кеңештин сунушу боюнча Президент тарабынан биринчи ирет 5 жылдык мөөнөткө, кийин қурактык чегине жеткенге чейин дайындалат. Жергиликтүү соттордун судьяларынын көрсөтүүнүн жана дайындоонун тартиби конституциялык мыйзам менен аныкталат. Жергиликтүү соттордун судьяларынын чогулушу өз курамынан соттун төрагасын, төраганын орун басарын 3 жылдык мөөнөткө шайлайт (**94-берене 7-п.**).

Өлкөдө жалгыз гана эл мамлекеттик бийликтин толук кандуу ээси жана бирден-бир булагы болуп саналат. Мына, ошондуктан мамлекеттеги жалпы эл, суверендуулуккө жана толук бийликтөө ээ. Өлкөнүн калкы өзүнө таандык болгон мамлекеттик бийликтин мамлекеттик органдарга жана кызмат адамдарына жана өз өкүлдөрүнө (депутаттарга) белгилүү шарттарда жана тартипте, убактылуу мөөнөт үчүн ыйгарат.

Демократиялык түзүлүштөгү мамлекет жана анын бийлик органдары эл тарабынан берилген ыйгарымдуу укуктарын жалпы элдин, коомдун кызыкчылыгын коргоо үчүн ишке ашырат.

5.2. Мыйзам чыгаруу - өкүлчүлүк бийлик органы

Демократиянын негизги принциби болгон шайлоо жолу менен жалпы калк өзүнүн бийлигин, өз өкүлдөрүнө ыйгарат, анын на-тыйжасында элдик өкүлчүлүк органдары куралат жана мамлекет-

тик бийликтин бир бутагы катары коомго кызмат өтөйт. Парламенттик системанын изилдөөчүсү, англиялык окумуштуу Дж. Локк мыйзам чыгаруу бийлигине мындайча баа берген: «мыйзам чыгаруу бийлиги эң жогорку бийлик органы болуп саналат, жалпы коомдун өкүлүк катары, калган бийлик органдары ал аркылуу түзүлүп ага баш ийүүсү зарыл»¹³.

Дж. Локтун бийликтин бутактарга бөлүнүү теориясында мамлекеттик бийлик органдарынын ичинен мыйзам чыгаруу бийлигине өзгөчө басым жасайт. Мыйзам чыгаруу бийлиги – коллегиалдуу, элдик жогорку өкүлчүлүк органы катары анын ишмердүүлүгү жалпы элдин кызыкчылыгын коргоого багытталган, демократиялык принциптер толук орногон мамлекеттерде мыйзам чыгаруу бийлиги атаяын шайлоо жолу менен түзүлгөн өзгөчө профессионалдуу саясатчылардын тобунан турат. Алар жекече же башка органдар менен бирдикте мамлекеттик мыйзамдарды кабыл алат. Бул бийликтин «мыйзам чыгаруу» деп аталышынан, анын мыйзам чыгаруу ыйгарымдуу укуктарынан башка укуктарга ээ эмес деп айтууга болбойт. Мыйзам чыгаруу бийлигинин орчуандуу укуктарынын бири финанссылык, же ар жыл сайын мамлекеттик бюджетти кабыл алуу укугу болуп саналат. Ар жыл сайын мамлекеттик бюджеттин долбоору аткаруу бийлиги тарабынан түзүлгөндөн соң, ал мыйзам чыгаруу бийлик органы тарабынан бекитилиши керек. Кээ бир парламентардык башкаруудагы мамлекеттерде (ГФР, Италия) мыйзам чыгаруу бийлиги бюджеттик долбоорго өз алдынча алымча кошумчаларды киргизе алат. Бирок Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык бюджеттин долбооруна толуктоолорду Жогорку Кенеш Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн макулдугу менен гана киргизе алат. Андан сырткары **жогорку аткаруу бийлигин (өкмөттү), башка административдик органдарды түзүүгө, жогорку сот бийлигинин** мүчөлөрүн шайлоо укуктарын ээ. Мыйзам чыгаруу бийлиги аткаруу бийлигинин жана башка административдик органдардын ишмердүүлүгүнө көзөмөл жүргүзөт. Сот бийлигинен айырмаланып, мыйзам чыгаруу бийлиги аткаруу органдарынын ишмердүүлүгүнө саясий баа берет, ушунун негизинде саясий жоопкерчилике тартууга укуктуу.

¹³ Дж. Локк. Тандалган чыгармалар. М., 1962. Т.2. 86 б.

Аткаруу бийлигине ишеним көрсөтпөө менен аларды отставкага чыгууга мажбурлайт. **Демек, мыйзам чыгаруу бийлиги – жалпы эл тарабынан белгилүү мөөнөткө шайланган, коллегиалдуу түрдө мыйзамдарды кабыл алуу менен аткаруу бийлигинин үстүнөн, айрыкча финанссы чойросундө көзөмөл жүргүзүү укугана ээ жогорку элдик өкүлчүлүк органы.**

Парламент андан сырткары да өтө кеңири ыйгарым укуктарына ээ. Ал салык, бажы төлөмдөрүн аныктайт, мамлекеттин бюджетин кабыл алат, тышкы саясий байланыштарга активдүү түрдө катышат, бул багытта эл аралык келишимдерди ратификациялоо жана денонсациялоо укуктарын ээ, мамлекеттеги согуш жана тынчтык суроолорун чечет, мамлекетте согуштук кырдаалды аныктайт. Парламент андан сырткары мамлекет башчысын жана башка жооптуу кызмат адамдарын импичмент жолу менен жоопко тартууга укуктуу.

Мунапыс жөнүндөгү мыйзамды кабыл алат, жергиликтүү башкаруу жана өзүн-өзү башкаруу органдарынын иш-аракеттерине көзөмөл жүргүзөт. Өзгөчө кырдаалды киргизүүнүн тартибин аныктайт.

Парламенттин иш тартиби атайын регламент тарабынан аныкталат. Анда мыйзам чыгаруу процессинин негизги стадиялары аныкталат: мыйзам чыгаруу демилгеси, мыйзам проектисин пленардык заседаниеде жана комиссияда кароо жана талкууга алуу, андан соң кабыл алуу, бекитүү жана официалдуу жарыялоодон турат.

Эл өзүнө таандык бийлики шайлоо жолу менен депутаттарга ыйгарат, ошондуктан алар мыйзамдарды жана башка маанилүү чечимдерди элдин эркинин негизинде кабыл алышат. Ар бир депутат өзүнүн шайлоочуларынын жана өлкөдөгү жалпы элдин жогорку бийлик системасындагы өкүлүк катары, алардын укуктарын жана кызыкчылыктарын ар-төрдүү тармактарда коргоону камсыз кылат. Ошондуктан алар мыйзам тарабынан аныкталган өзгөчө ыйгарымдуу укуктарга жана статустарга ээ.

Депутаттык укуктук статустардын эң нигизгиси, депутаттардын кол тийбестиги (депутаттык иммунитет). Бул палатанын уруксатысыз депутаттарды укук коргоо органдары тарабынан

кылмыш жоопкерчилигине тартууга уруксат берилбейт дегендик. Бирок депутаттык кол тийбестиктин оң жана терс жактары белгилүү. Депутаттык иммунитет депутаттарды мамлекеттик аткаруу бийлик органдарынан ж.б. күч структураларын көз карандысыз болушун камсыздап, шайлоочуларынын кызыкчылыктарын коргоого жана бийлик тарабынан депутаттарды кылмыш-укуктук жазага тартуу менен алардын ишмердүүлүгүн чектөөгө тоскоолдук кылат. Бирок өз кызыкчылыгынын камын ойлогон депутаттар үчүн иммунитет, алардын мыйзамга каршы келген кылмыштуу кыймыл аракеттерин жаап-жашыруу үчүн да кызмат кылышы мүмкүн.

Депутаттардын негизги статустарынын бири депутаттык индемнитет болуп саналат. Индемнитет биринчиден элдик өкүлдердүн коомчулук алдында же палатада сүйлөгөн сезү жана парламенттеги берген добушу үчүн жоопкерчиликке тартылбайт, Экинчиден, депутаттык ишмердүүлүк мамлекет тарабынан финансыйлык жактан каржыланат.

5.3. Аткаруу жана башкараруу бийлик органы

Аткаруу бийлигинин башка бийлик бутактарынан өзгөчөлүгү анын универсалдуулугу жана атайын багыт боюнча иш алыш баргандыгында. **Биринчи** өзгөчөлүгү, аткаруу бийлиги жана анын органдары ар дайым өлкөнүн баардык аймактарында аткаруу жана башкараруу ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырат. **Экинчиден**, аткаруу бийлиги мыйзам чыгаруу жана сот бийлигинен айырмаланып, адамдык, материалдык, финансыйлык жана башка ресурстарга таянат. Мына, ошондуктан аткаруу бийлиги мамлекетте өтө чоң, кубаттуу-күчтүү ресурстарга ээ. Мына ушул күчтөрдүн ичинен эң маанилүүсү болуп, күч структуралары: аскер күчтөрү, коопсуздук органдары жана полиция болуп саналат. Аткаруу бийлигине таандык болгон мындай күч менен, ал өз алдынча мамлекеттик бийлиktи узурпациялоого объективдүү негиздер бар экендигин айкындап турат. Ошондуктан бийликтөр ортосундагы тең салмактуулук системасынын механизмин толугу менен ишке ашыруу аткаруу бийлиги үчүн да өтө чоң маанигэ ээ. Мыйзам чыгаруу бийлиги аткаруу бийлигинин ишмердүүлүгүнө саясий баа берүү, көзөмөл жүргүзүү жана саясий жоопко тартуулары алар-

дын бийлигин чектейт. Сот бийлиги тарабынан, аткаруу бийлиги кабыл алган нормативдик-актылардын мыйзамдуулугун тынымсыз көзөмөлдөө жүргүзүлөт.

Демек, аткаруу бийлиги – мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан кабыл алынган мыйзамдарды турмушка ашырууга милдеттендирилген, коллегиалдуу аткаруу-башкаруу органы болуп саналат. Мамлекеттик аткаруу бийлиги өкмөт жана жергилиттүү аткаруу органдары тарабынан ишке ашырылат. Өкмөттүк бийлик бир адамга (президенттик республикаларда, мисалы АКШ, Бразилия) же коллегиалдуу органга таандык (Кыргыз Республикасы, Россия Федерациясы ж.б.). Президенттик республикаларда, мисалы, АКШ, Бразилияда өкмөт мүчөлөрү мамлекет башчысынын жакын кенешчилери болуп эсептелет жана ал тарабынан өз алдынча түзүлөт. Ал эми аралаш же жарым президенттик башкаруудагы республикаларда, өкмөт парламенттин катышуусу менен атайын процедура аркылуу шайланат. Ал парламенттеги саясий топтор тарабынан колдоого ээ болуусу зарыл жана өз алдынча ыйгарымдуу укуктарга ээ. Өкмөттүн негизги функциялары: коомдук тартигти сактоо, мамлекеттин тышкы кызыкчылыктарын коргоо, саясий-экономикалык, социалдык чөйрөдө мамлекеттик башкарууну ишке ашыруу болуп саналат. Өкмөт мамлекеттик бюджеттин долбоорун түзөт жана анын аткарылышын камсыз кылат.

Аткаруу бийлиги жер-жерлерде өкмөт же президент тарабынан дайындалган жергилиттүү башкаруу органдары аркылуу же жергилиттүү калк тарабынан шайланган өзүн-өзү башкаруу органдары тарабынан ишке ашырылат. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жер-жерлерде аткаруу бийлигин Президент тарабынан дайындалган областык губернаторлор, шаардык жана райондук администрациянын башчылары ишке ашырат. Алар жергилиттүү башкаруу аппаратына жетекчилик кылуу менен Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Өкмөтүнүн талаптарын ишке ашырууга милдеттендирилген.

Кыргыз Республикасында жергилиттүү өзүн-өзү башкаруу жергилиттүү калк тарабынан шайланган областык, райондук, шаардык жана айылдык кенештер аркылуу ишке ашырылат. Кыргыз Республикасында жергилиттүү өзүн-өзү башкаруу органдары-

нын ыйгарымдуу укуктары өтө чектелген жана аткаруу чөйрөсүндө таасир этүү ыйгарымдуу укуктарга ээ эмес.

5.4. Соттүк бийлик органдары

Соттук укуктук адилеттүүлүкүтү ишке ашыруучу сот адилеттүүлүк органдары бийликтин үчүнчү бутагы катары, мамлекеттик бийлик механизиминде жана төң салмактуулук системасында олуттуу орунду ээлейт. Анткени сот органы укуктук талаشتартыштарды чечүүчү мамлекеттеги негизги арбитрдик милдетти аткарат. Мамлекеттик жогорку бийлик органдарынын жана жергилиттүү бийлик менен борбордук бийликтин ортосундагы компетенциялык талаш-тартыштарды сот органдары конституциянын жана мыйзамдардын негизинде чечет. Өлкөдө бир гана соттук бийлик органдары сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруу ыйгарымдуу укуктарына ээ, башка мамлекеттик органдар бул функцияны ишке ашырууга укуксуз.

Башка мамлекеттик бийлик органдардан өзгөчөлөнүп, сот бийлик органы төмөнкү жогорку звеного чейин өз алдынча мамлекеттик бийликті, көз карандысыз турдө ишке ашырууга укуктуу.

Сот, укук колдонуучулук практикада сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруудан башка, укук чыгаруу процессинде өзгөчө арбитрдык ролду ойнойт. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдары тарабынан кабыл алынган юридикалык-ченемдик актылардын Конституциялык нормаларга ылайыктуулугун аныктайт. Демек соттук бийлик органы башка мамлекеттик органдар кабыл алган юридикалык ченемдик актылардын мыйзамдуулугуна көзөмөл жүргүзүү менен «тең салмактуулук» системасында да олуттуу орунду ээлейт.

Мамлекеттік органдардың ортосунда укуктук талаш келип чык-канда, соттук бийлик органы мыйзамдарды официалдуу түрдө чеч-мелөө менен коомдук байланышта укуктун үстөмдүгүн тануурайт.

Сот бийлигин жүргүзүү системасынын уюштурулушу жана ишмердүүлүгү конституциялык-укуктук принциптердин негизинде түзүлөт. Сот системасынын түзүлүш принципи, анын сырткы структурасындагы түзүлүштү аныктаса, ишмердүүлүгүнүн принципи анын иш жүргүзүүдөгү негизги тартилтерин аныктайт.

Сот системанын үюштүрүлүш принцибине төмөндөгүлөр кирет:

-Соттордун көз-карандысыздыгы принциби. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **94-беренесинин 1-пунктуна** ылайык «Судьялар көз карандысыз жана Конституцияга жана мыйзамдарга гана баш ийет». Ушул эле берененин 3-пунктуна ылайык «Конкреттүү бир сот иши боюнча судьядан отчет талап кылууга эч кимдин укугу жок. Сот адилеттигин жүзөгө ашыруу боюнча ар кандай кийлигишүүлөргө тынуу салынат. Судьяга таасир көрсөтүүгө күнөөлүү адамдар мыйзамда каралгандай жоопкерчилик тартышат».

-Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **93-беренеси-не** ылайык, Кыргыз Республикасында **сот адилеттигин сот гана ишке ашырат**. Советтик мезгилде согуштук жана башка учурларда ортого чыккан шашылыш кырдаалды чечүү үчүн аскердик талаа сотторун, шашылыш кырдаалдар сотторун түзүү менен мыйзам бузуу фактыларын эч-кандай соттук-тергөө иштерин жетиштүү уюштурбастан жаарандарды камакка алуу, сүргүнгө айдоо, атуу ж.б. жазаларга тарттуу менен миндеген адамдар жөнөлөнүү менен жазага тартылгандыгы тарыхта жакшы белгилүү. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 93-беренесинин 3-пункту атайын сотторду түзүүгө жол берилбестигин орноткон.

-соттордун башка мамлекеттик органдардын басымынан көз карандысыздык принциби. Соттордун көз карандысыздыгын ишке ашыруу үчүн, кошумча гарантиялар каралган. Бириңчиден, соттор кол тийбестик (иммунитет) укутуна ээ. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **95-беренесинин 2 п.** ылайык Жогорку соттун судьясы Судьялар кеңешинин сунушунун негизинде Президенттин сунуштамасы боюнча Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын кеминде үчтөн экисинин көпчүлүк добушу менен Жогорку Кеңеш тарабынан кызмат орундарынан мөөнөтүнөн мурда бошотулат. Ушул эле берененин 5-пунктуна ылайык “Жергиликтүү соттордун судьяларын кызмат ордунан четтетүү жана бошотуу Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Президент тарабынан конституциялык мыйзам менен аныкталган учурларда жана тартипте жүзөгө ашырылат”. Ал эми 6-пунктуга ылайык “Кыргыз Республикасынын бардык сотторунун судьяларын жазык жана сот тартибинде салынган административдик жооп-

керчиликке тартууга Судьялар кеңешинин макулдугу менен конституциялык мыйзамда аныкталган тартипте жол берилет”. Соттордун көз-карандысыздыгын ишке ашыруучу дагы бир маанилүү жагдай 94-берененин 4-пунктунда орнотулган “Судья өзүнүн статусуна ылайык көз карандысыздыгынын социалдык, материалдык жана башка кепилдиктери менен камсыз кылынат” деп аныкталган. Жогоруда орнотулган конституциялык эрежелердин негизинде соттордун башка мамлекеттик органдардан көз-карандысыз иш жүргүзүүсүнө укуктук кепилдиктер орнотулган.

-элдик өкүлдөрдүн сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруусуна түздөн-түз катышуусу; Англо-саксониялык сот системасы өкүм сүргөн өлкөлөрдө сот присяжныйлары (элдик өкүлдөрү) сот адилеттүүлүгүн ишке ашырууга түздөн-түз катышат жана кылмыш ишине карата өз өкүмдөрүн чыгарышат. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **94-беренесинин 1-пунктуна** ылайык Мыйзамда караптан учурларда жана тартипте Кыргыз Республикасынын жаарандары сот адилеттигин ишке ашырууга катышуу укугуна ээ. Бирок бул эреже бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын сот адилеттүүлүгүн ишке ашырууда мурда иштелип чыкпагандыктан, практикалоо учун акырындык менен аракеттер жүргүзүлүүдө.

-сот системасынын бир нече инстанцияга бөлүнүү принциби; биринчи сот инстанциясы кабыл алган өкүм тарааптарды канаттандыра албаса, өкүмдү ишке ашыруудан мурда, тарааптардын арызынын негизинде, экинчи, сот инстанциясы тарабынан каралат. Экинчи соттук инстанциянын чечимине болгон арыздар үчүнчү сот инстанциясы тарабынан каралат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту административдик, жазык, жаарандык укуктук талаштарды кароодо жана конституциялык көзөмөлдүкту ишке ашырууда эң жогорку соттук инстанция болуп саналат жана анын чечими арызданууга жатпайт. Соттук чечимдерге арыздануунун эки негизги формасы бар: апелляциялык жана кассациялык. Арыздарды апелляциялык тартипте кароодо, жогорку инстанциялык сот төмөнкү инстанциядагы соттун чечимин жоёт жана ишти баардык далилдөөлөр менен кайрадан карап чыгат. Арыздарды кассациялык формада кароодо, жогорку сот, төмөнкү соттун чечиминин мыйзамдуулугун карап чыгат. Эгерде төмөнкү соттун

чечими, жогорку сот тарабынан кассациялык тартилте жокко чыгарылса, анда ошол эле соттук инстанциядагы башка соттук коллегия тарабынан кайрадан каралат.

Сот системасынын ишмердүүлүк принциптери бул – мыйзамда көрсөтүлгөн тартилте сот тарабынан ишти карап чыгуунун, негизги принциптери болуп саналат. Бул принциптер Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана Кылмыш-процессуалдык кодекси тарабынан бекемделген.

Сот процессинде конституциялык принциптердин эң негизгиси болуп, сот процесстеринин **ачык жана айқындуулугу** болуп саналат. Сот процессинде ишти кароо коомчулукка ачык түрдө өткөрүлөт жана каалаган атуулдар сот процессинин жүрүшү менен тааныша алат. Бул принцип Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 99-берененин 1-пунктуна ылайык «Териштируү бардык соттордо ачык жүргүзүлөт. Ишти жабык жыйналышта жүргүзүүгө мыйзамда каралган учурларда гана жол берилет. Соттун чечими ачык жарыяланат». Жабык жыйналышта каралуучу соттук иштер саясий кылмыштар, мамлекеттик коопсуздукка тиешелүү маселелер, соттук териштируүнүн бир тарабы жашы жете элек балдар болгон учурда өткөрүлүшү мүмкүн. Сот кабыл алган өкүм тууралуу массалык маалымат каражаттарына жарыялоо да ушул тартилте ачык-айкын жүргүзүлөт.

Соттордун бир гана мыйзамга баш ийүү принципи-сотторго тигил же бул иш тууралуу чечимди, жогорку сот инстанциясынан же башка мамлекеттик органдардын көрсөтмөсүнөн көз карандысыз түрдө, мыйзамдын негизинде гана кабыл алуусу зарыл. Кыргыз Республикасынын **94-беренесинин 3- пунктuna ылайык Судьядан конкреттүү бир сот иши боюнча отчет талап кылууга эч кимдин укугу жок.**

Соттук ишти уюштуруудагы дагы бир маанилүү принцип тараптардын **атаандаштыгын камсыз кылуу жана алардын тен укуктуулугу болуп саналат.** Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 99-беренесинин 3-пунктуна ылайык “Сот өндүрүшү таралтардын атаандаштыгынын жана тен укуктуулугунун негизинде жүзөгө ашырылат”.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 100-берене-

сine ылайык Кыргыз Республикасынын сотторунун мыйзамдуу күчүнө кирген актылары бардык мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, юридикалык жактар, коомдук бирикмелер, кызмат адамдары жана жеке адамдар үчүн милдеттүү болот жана республиканын бүткүл аймагында аткарылууга тийиш. Сот актыларын аткарбоо, талаптагыдай эмес аткаруу же болбосо аларды аткарууга тоскоолдук кылуу, ошондой эле соттордун ишине кийлигишүү мыйзам менен белгиленген жоопкерчиликке алып келет.

Демек соттук кароого катышуучу тараптар мамлекеттик айыптоочу, жактоочу, жабырлануучу, айыпталуучу, күбөлөр жана башка катышуучулар ээлеген кызматына, даражасына карабастан соттук териштириүүдө бирдей шарттардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде катышуу укугуну ээ.

Кыргыз Республикасында жогоруда көрсөтүлгөн конституциялык принциplerdi иш жүзүнө ашыруу сот адилеттүүлүгүн орнотууга эбегейсиз зор өбөлгө түзмөк, адам укуктары менен эркиндиктерин коргоодо соттук гарантияны орнотуу, жана укуктук, демократиялык мамлекеттин түзүлүшүнө, сот адилеттүүлүгүн камсыз кылуунун ролу зор.

Текшерүү суроолор жана тапшырмалар:

1. Мамлекеттик бийликтин үч бутакка бөлүнүү принципинин мааниси эмнеде?
2. Төң салмақтуулук системасынын негизги түшүнүгү жана элементтери кайсылар?
3. Кыргыз Республикасынын Президентинин Конституциялык статусу жана ыйгарымдуу укуктары кандай?
4. Мыйзам чыгаруу бийлигинин статусу кандай?
5. Мыйзам чыгаруу бийлигинин контролдүк функциясынын мааниси жана негизги түрлөрүн аныктағыла?
6. Депутаттык статус жана алардын өзгөчөлүктөрү эмнеде?
7. Аткаруу бийлигинин негизги функциясы менен мамлекеттин функциясынын өзгөчөлүктөрү жана окшоштуктары кайсылар?
8. Сот адилеттүүлүгүнүн ишке ашыруудагы негизги принцилерди кандай?

2-бөлүм. УКУКТУН ТЕОРИЯСЫ

6. Укук жана анын өзгөчөлүктөрү

6.1. Социалдык нормалардын түрлөрү жана алардын түшүнүгү.

6.2. Укуктун башка социалдык нормалардан өзгөчөлүктөрү.

6.3. Укук менен мамлекеттин ортосундагы байланыш.

6.1. Социалдык нормалардын түрлөрү жана алардын түшүнүгү.

Ар бир коомдо, анын жашоо турмушунун өнүгүшүнө жол ачуу үчүн коомдук карым-катнашты жөнгө салып, аң-сезимге терең орноп калган социалдык нормалар бар. Анткени жеке адамдын ар бир кыймыл-аракети жана башка адамдар менен болгон мамилеси белгилүү бир социалдык эрежелердин натыйжасында жөнгө салынат. **Социалдык нормалар – коомдук жүрүм-турумду жөнгө салып, коомдун мүчөлөрүнүн бири-бири менен болгон байланыштарын башкаруу күчүнө ээ болгон, эрежелердин жалпы жыйындысы болуп саналат.**

Коомдук мамилелердин мүнөзүнүн көп түрдүүлүгүнө жараша аларды жөнгө салып тuruучу социалдык нормалар да бир нече түргө бөлүнөт.

Үрп-адат эрежелери узак убакыт бою адамдар тарабынан тынымсыз кайталануунун натыйжасында калыптанган жана коомдун аң-сезимине терең орногон коомдук жүрүм-турум эрежелери. Ар бир элдин өзүнчө улуттук кулк-мүнөзүнө, руханий дөөлөтүнө, көзкарашына, географиялык, демографиялык абалына жараша үрп-адат эрежелери да ар-түрдүүчө калыптанат. Ошондуктан үрп-адат эрежелери коомдун же бир элдин кээ бир кыймыл-аракеттерин, жүрүм-турумдардын, жорук-жосундарын дайыма кайталоонун наатыйжасында, убакыттын өтүшү менен терең сицип калган, жүрүштуруш эрежелеринин жыйындысы болуп саналат.

Кыргыз Республикасында мамлекет тарабынан адам укугуна жана эркиндигине каршы келбegen үрп-адат, каада-салттар колдоого алынат. Үрп-адат эрежелеринин бардыгы эле мыйзамга дал келе бербейт, ошондуктан мыйзам нормаларына каршы келген үрп-адаттарды аткарууга же ишке ашырууга мамлекет тарабынан тыюу салынат. Бир элдин үрп-адат эрежелери экинчи элге таңулоого тыюу салынат. Үрп-адат эрежелери милдеттүүлүк күчкө ээ болбой, жарандардын көнүмдөрү катары аткарылганы менен көпчүлүк үрп-адаттар коомдук мамилелердин орчундуу бөлүгүн башкаруу менен коомдук мамилелерди башкарууда башка социалдык нормаларга караганда бир топ таасир этүү күчүнө ээ.

Диний нормалар – коомдогу диний аң-сезимдердин, көзкарапштардын жана диндердин таасиринин натыйжасында калыптанган жүрүм-турум эрежелери. Бүгүнкү күндө теократиялык негизде түзүлгөн мамлекеттерде, диний нормалар мамлекеттин укук системасынын негизги булагы. Мисалы, Иран Ислам Республикасы, Пакистан, Ватикан ж.б. мамлекеттерде мамлекеттик укук системасы динге негизделген. Кыргыз Республикасында дин мамлекеттик саясаттан ажыратылгандыктан, диний нормалар укук системасына жана мамлекеттин түзүлүшүнө, саясатына таасир эти албайт. Бирок коомдук мамилелердин бир бөлүгүнүн башкарылышы диний эрежелер тарабынан жөнгө салынат. Кыргыз мамлекети коомдун калың катмары ишенген традициялык Ислам жана Православиялык диндерге эң негизги майрам катары саналган, Орозо Айт, Курман Айт жана Рождество майрамдарын майрамдоо күндөрүн, эс алуу күндөрүне киргизген. Демек, дин мамлекеттик саясаттан ажыратылгандыгына карабастан, жарандардын диний укуктарын коргоо жана диний ишенимди сактоо мамлекеттин бирден-бир милдети болуп саналат.

Ритуалдык нормалар – өлкөдөгү расмий жана расмий эмес майрамдардын, салтанаттуу окуялардын жүрүшүн жөнгө салуучу эрежелер системасы. Адам баласынын турмушунун ажырагыс бир бөлүгү болгон той өткөрүү, майрамдык күндердү белгилөө, ар-түрдүү мамлекеттик, улуттук салтанаттарды уюштуруу жана өткөрүүнүн көп жылдардан бери калыптанып орнотулган эреже тартиби бар. Бул эрежелердин системасы ритуалдык эреже-

лер деп аталат. Мисалы, Нооруз майрамын майрамдоо – бул кылымдардан бери ата-бабалардан мураска калган өзгөчө шаашекöt менен өткөрүлөт жана бул майрамды белгилөө, тосуу каадасы башка майрамдардан олуттуу денгеелде айырмаланып турат. Демек, мындай салтанаттуу окуялар ритуалдык эрежелер аркылуу жөнгө салынат.

Моралдык нормалар – адамдардын жакшы менен жаманды, адилеттүүлүк менен адилетсиздикти ж.б. салыштыруу аркылуу ички сезиминин таасири астында калыптанган жүрүш-туруш эрежелери. Моралдык нормалар адамдын ички сезиминин таасири астында, алардын турмуштагы дүнөдөгү жакшы жана начар жагдайларды анализдөө, өз ичинен баа берүү жолу менен калыптанат. Ошондуктан коомдогу ар-бир адамдын өзүн-өзү алып жүрүүсү же моралдык-тарбиялык денгээли, ар-түрдүү болушу мүмкүн. Анткени ар-бир адамдын моралдык этикалык сапатына аны курчап турган коом, ар-түрдүү жагдайлар, социалдык абал ётө чоң таасирин тийгизет.

Техникалык нормалар – бул адам баласынын техникалык каражаттарды колдонуу жана пайдалануунун натыйжасында калыптанган, техникалык эрежелердин системасы. Башка социалдык нормалардан айырмаланып, техникалык нормалар адам менен адамдын ортосундагы байланышты эмес, адам менен техникиканын ортосундагы байланыш эрежелерин түзөт. Мисалы, автоунааларды пайдалануу эрежеси, завод жана фабрикадагы атайын станокторду пайдалануу эрежелери ж.б. техникалык номалар толугу менен сакталбаган учурда кырсыктын болушуна, адамдардын жабыркашына жол ачылат.

Коомдогу күнүмдүк мамилелерди башкарууда социалдык нормалардын ролу ётө жогору. Бирок бул социалдык нормалар коомдун бардык катмарларын өзүнө камтый албайт. Анткени ар бир улуттун, диндин өкүлдөрүнүн өзүлөрүнө тиешелүү болгон укуктук-диний өзгөчөлүктөрүнө жарааша калыптанган социалдык нормалары (эрежелери) бар. Бир улутта калыптанган социалдык нормалар экинчи улуттун социалдык нормалары менен карама-каршы келбейт деп эч ким кепил боло албайт. Бул карама-каршылыктар өз кезегинде улуттар аралык араздашууга, ксенофо-

бияга алып келүүсү мүмкүн. Мына, ошондуктан коомдогу адамдардын улуттук, диний айырмачылыктарына карабастан, коомдун өкүлдөрүнүн кызыкчылыктарын бирдей коргоп, аларга бирдей укуктар менен милдеттерди таңуулаган укуктун башка социалдык нормалардын ичинде ролу теңдешсиз.

6.2. Укуктун башка социалдык нормалардан өзгөчөлүктөрү

Социалдык нормалардын коомдо эң негизги түрү укук болуп саналат. **Укук – бул мамлекет тарабынан кабыл алынган жана корголгон, жалпыга бирдей жана милдеттүү журум-турум эрежелеринин системасы.** Укук башка социалдык нормалардай эле коомдук карым катнашты жөнгө салат, бирок алардан олуттуу түрдө айырмачылыктары бар. Анткени укук мамлекет, мамлекеттик түзүлүш жана мамлекеттин укуктук-саясий режими менен тыгыз, ажырагыс байланышта. Башка социалдык нормалар коомдун ички өнүгүүсү менен тыгыз байланышта жана анын натыйжасында өнүгүп, өзгөрүп жана калыптанып турат. Укук мамлекеттин коомду башкаруунун негизги куралы жана мамлекеттик саясаты ишке ашыруунун формасы катары пайда болгон. Ошону менен бирге укук адамдардын коомдогу жана мамлекеттеги укуктун абалын аныктоочу, кызыкчылыктарын жана мудөөлөрүн коргоонун негизги каражаты болуп саналат.

Жеке адамдын жана жарандардын негизги укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин аныктайт, жеке адамдын коомдогу жана мамлекет алдынdagы укуктук беделин бекемдейт. Жеке адамдын укуктук беделинин денгээли, укук системасынын өнүккөндүгүнүн айгинелеп, демократиялуулук принциптеринин орношунда ете маанилүү роль ойнойт.

Субъективдүү фактор катары укук коомдук өнүгүү процессине олуттуу таасирин тийгизет. Эгерде укук коомдук өнүгүү тенденциясынын талабына ылайык келсе, анын өнүгүшүнө көмөк берип, прогрессивдүү роль ойнойт. Бирок укук консервативдүү роль ойношу да мүмкүн, б.а. мамлекеттик бийликтеги белгилүү адамдардын (социалдык топтун же таптын) кызыкчылыгын коргоо үчүн кабыл алынып, коомдогу өнүгүү прогресстерине терс таасирин тийгизүүсү да мүмкүн. Мисалы, тоталитардык жана авторитардык

саясий-укуктук режимдеги мамлекеттерде, мыйзамдарды башкаруу бийлигин официалдуу куралы катары колдонушу, мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Демек, укук коомдогу адамдардын ортосундагы байланыштарды жөнгө салат жана башкаруучулук функцияга ээ. Укуктук башкаруу коомдогу болуп жаткан карым-катнаштын бардык чөйрөлөрүн өз ичине камтыйт. Ал менчик мамилелерин орнотот жана менчикин төңгөтүүгө салат (граждан-дик укук; эмгек укук). Мамлекеттик механизмди уюштурат жана анын функциясын, формасын бекемдейт (мамлекеттик конституциялык укук; административдик укук); өкүм сүрүп жаткан коомдук мамилелерге зыян көлтириүүгө багытталган кылмыштуу иш-аракеттерге каршы күрөшүүнүн чарагарын жана талаشتартыштарын чечүүнүн жол-жобосун белгилейт (кылмыш-жаза укугу; кылмыш-процессуалдык укук); эл аралык укук мамлекеттер аралык макулдашуулардын натыйжаласында түзүлүп, алардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салат. Укуктун коомдогу башкаруучулук ордун кыскача көрсөтүп берүү өтө оор, бирок негизги маанисин жана багытын аныктап алууга болот.

Укуктун коомдогу негизги маанисин аныктоо үчүн анын башка социалдык нормалардан айырмаланып турган өзгөчөлүтөрүн аныктап алуубуз зарыл.

1. Укук мамлекет тарабынан гана кабыл алынат. Өлкөдө башка коомдук түзүлүштөгү уюмдар укукту кабыл алууга ыйгарымдуу укугу жок. Башка социалдык нормалар коомдун ички социалдык өнүгүү процессинин негизинде пайда болот.

2. Укуктук эрежелер мамлекет тарабынан корголот. Укуктук эрежелер, жарандар же алардын уюмдары тарабынан бузулган учурда мамлекет тарабынан атайын мажбурлоо чарагары колдонулат. Мамлекет атайын укук коргоо жана күч органдарынын жардамы менен өлкөдө укуктук режимди сактап турат. Башка социалдык нормалар мамлекет тарабынан корголбайт, бирок мыйзамга каршы келбegen социалдык эрежелер коомдун колдоосуна алынат.

3. Укуктук эрежелер жалпы калктын кызыкчылыгын коргойт. Демократиялық түзүлүштөгү мамлекетте, укук жалпы калктын кызыкчылыгын коргоо менен адамдарды улуттук, диний ишенимдеринин, жынысына, расасына, саясий көз карашына ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карабастан баарына бирдей укуктарды жана эркиндиктерди тааныйт. Башка социалдык нормалар тиешелүү динге ишенүүчүлөрдүн, улуттун же социалдык топтун кызыкчылыгын коргойт.

4. Укук эрежелери жалпыга бирдей жана милдеттүү күчкө ээ. Ар бир укуктук субъектт, ээлеген ордуна, кызматына жана социалдык абалына карабастан укукту аткарууга, сактоого жана баш ийүүгө милдеттүү. Укук адамдардын расасына, диний ишенимине, саясий көз карашына, улутуна жана жынысына карабастан бирдей укуктар менен эркиндиктерди жана милдеттерди орнотот. Башка социалдык нормалар, тиешелүү калктын гана колдоосуна алынат жана жалпыга милдеттүүлүк күчке ээ эмес.

5. Укуктук эрежелер белгилүү түзүлүш формасына ээ. Анткени укук белгилүү түзүлүш формасына ээ атайын иш кагазда-рында (нормативдик укуктук актыларда, нормативдик мазмундагы келишимдерде ж.б.) жазуу түрлөрүнө келтирилет. Көпчүлүк социалдык нормалар калктын аң-сезимине орноо менен оозеки түрдө сакталат жана белгилүү жазылуу формасына ээ эмес.

6. Укук коомдук мамилелердин баардык болугүн башкарат. Коомдук мамилелер өз алдынча өнүгөт, бирок укуктук эрежелер тарабынан коомдук мамилелердин жалпы чеги белгilenет. Укуктук эрежелер коомдук мамилелердин баардык түрлөрүн башкарат жана аларга үлгүлүү жүрүм-турумдун моделин аныктайт.

7. Укуктук эрежелер иерархиялык-системативдик түзүлүшкө ээ. Мамлекеттик укук бири-бирине карама-каршы келбеген мыйзам системаларынан турат. Анткени мыйзамдар бири-бирине каршы келген учурда, мыйзам коллизиясы¹⁴ келип чыгат.

¹⁴ **Мыйзамдар коллизиясы** – мыйзамдардын ортосундагы нормативдик карама каршылык. Мынданай карама каршылык мыйзамдардын аткарылбашына жана мыйзамсыздыкка алып келет.

6.3. Мамлекет менен укуктун өз ара байланышы

Укук менен мамлекеттин ортосундагы өз ара байланыш жөнүндөгү темада, юристер, философтор, тарыхчылардын жана саясат таануучулардын ортосунда дале болсо ар кандай кызуу талаш-тартыштарды жаратууда. Алардын ортого сунган ойлору ар дайым эле бири-бири менен дал келе бербейт. Мына, ошондуктан укук менен мамлекеттин ортосундагы карым-катнаштын негизги гана бөлүктөрүн анализдер аныктоого болот. Мамлекеттин укукка болгон таасири төмөнкүчө:

1. Ар бир өлкөдө мамлекет гана укук чыгаруучулук ыйғарымдуу укука ээ. Мамлекет коомдун мыйзам ченемдүү өнүгүүсүн анализдөө менен, тигил же бул коомдук карым-катнаштын юридикалык өзгөчөлүгүнө карай анын талабына жооп берүүчү укуктук нормативдик актыны (закон, аткаруу бийлигинин актысын, жергилиттүү бийликтөрүнин актысы ж.б.) аныктайт. Ага мамлекеттик башкаруу бийлигинин таасиринин натыйжасында, формалдуу юридикалык, жалпыга бирдей жана милдеттүү күч берет. **Башкача айтканда, мамлекет укук нормасын орнотот жана кабыл алат.**

2. Мамлекет коомдук социалдык-экономикалык өнүгүүнү анализдөө менен укуктун гармоналдык өнүгүүсүн жолго коет. **Коомдогу саясий абалды анализдөө менен укуктук башкаруунун түрлөрүн жана методдорун аныктайт.** Мына, ошондуктан мамлекет коомдун алдындарын негизги милдеттеринин бири, коомдун өнүгүүшүнө шарт түзүүчү сапаттуу мыйзамдар менен тыныссыз камсыз кылуу.

3. Мамлекеттин эң негизги ролу, укуктук эрежелердин ишке ашырууну камсыз кылуу. Тарыхый фактылар далилдегендей, мамлекетсиз жана анын кийлигишүүсүз, укук нормаларын турмушка ашырууга мүмкүн эмес. Мамлекеттин негизги ишмердүүлүгү – бул граждандык жана алардын бирикмелери тарабынан укуктук эрежелерди так жана даана сактоосуна көмөк көрсөтүү. Ошондуктан мамлекеттик аткаруу, көзөмөл жүргүзүү, сот-адилеттүүлүк органдарынын функциясы түздөн-түз укук эрежелеринин коомдо аткарылышины камсыз кылуу боуп саналат.

Мамлекет укук нормасынын туура жана так сакталышы үчүн активдүү иш-аракеттерди алыш баруусу зарыл, тескери-

синче болгон учурда мамлекет өз лигитимдүүлүгүн жогото же мамлекетте мыйзамсыз аракеттердин орношуна шарт түзүлөт.

4. Жарандар жана алардын бирикмелери тарабынан сакталбасын укуктук эрежелер, бузулган учурда мамлекет атайын мажбуруллоо чараларын колдонот. Бул болсо, укуктун жалпыга милдеттүүлүк күчүн коом ичинде чындайт. Мына ошонун натыйжасында коомдо тартиптүүлүк сакталат. Мамлекет тарабынан укук бузуучулук иш-аракеттерге бөгөт коюу жана өлкөдөгү бейкутчулукту сактоо мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын бири. Бирок мамлекеттик ишмердүүлүк да мамлекеттик укук тарабынан аныкталгандыктан, бул иш аракеттердин тартиби укуктук эрежелердин негизинде жүргүзүлөт.

5. Азыркы мамлекеттерге мүнөздүү болгон дагы бир көрүнүш, мамлекет укукка өтө күчтүү идеологиялык колдоо көрсөтүү менен аны **расмий идеологияга** айланатат. Заманбап демократиялык мамлекеттердин бирден бир максаты, укуктун үстөмдүгүн ишке ашыруу менен укуктук мамлекетти курууга багытталган.

Укуктун жалпыга бирдей жана милдеттүү күчкө жана, жалпы эрежелер системасына ээ болуусуна, мамлекеттин жана мамлекеттик механизмдин ишмердүүлүгүнүн мааниси өтө чоң.

Мамлекеттик түзүлүштүн уюштурулушуна жана анын механизминин функционалдуу түрдө ишке киришине да укуктун ролу өтө зор.

1. Укук мамлекеттин түзүлүп өнүгүшү үчүн аны уюштурат же мамлекетти уюштуруучулук функцияга ээ. Укук мамлекеттик түзүлүштүн формаларын (мамлекеттеги саясий-укуктук режимди, терриориялык түзүлүшүн жана мамлекеттин башкаруу формасын) аныктайт. Мамлекеттик механизмдин структурасын түзөт, алардын ыйгарымдуу укуктарын белгилейт жана өз-ара ички карым-катнашын жөнгө салат. Мамлекеттин негизги милдеттерин, функциясын аныктайт. Мына ошентип, укук мамлекеттик машинаны бардык звенолорунун натыйжалуу иштешине юридикалык шарт түзүп берет.

2. Укук мамлекет менен жалпы калктын ортосундагы карым-катнашты жөнгө салат. Ар бир өлкөдө коом менен мамлекеттин ортосундагы байланыш өтө чоң маанигэ ээ. Бул байланыш атайын

тең салмактуулукка, өз ара түшүнүүчүлүккө ээ болгон учурда гана мамлекеттин өнүгүшүнө жол ачылат. Коомдук башкарууну ишке ашыруу мыйзамсыздык мүнөзгө ээ болсо, мамлекетте саясий дестабилдүүлүккө, тынымсыз кандуу кагылыштарга алып келет.

3. Үүк мамлекет менен жеке адамдын ортосундагы тең салмактуу өз-ара ынтымактуу мамилени орнотот. Жарандардын укуктук статусу, жеке укуктары, эркиндиктери жана милдеттери укук тарабынан белгilenет.

Тарыхта мамлекеттин коомду башкарууну ишке ашыруусунун эки негизги методу бар: биринчиси, авторитардык-тоталитардык мамлекеттерге мүнөздүү, күч структураларынын жардамы менен коомду башкаруу методу. Экинчиси, демократиялык-укуктук методдорду колдонуу менен ишке ашылуучу башкаруунун цивилизациялуу формасы. Анткени мамлекет укуктук эрежелер белгилеген полномочиялардан сырткары иш аракеттерди жүргүзүүгө укуксуз.

4. Үүк мамлекеттин башка мамлекеттер менен болгон байланышын жөнгө салат. Мамлекеттер ортосундагы өз ара саясий жана соода-экономикалык байланыштар мамлекеттин ички укуктук системасы жана эл аралык укук тарабынан жөнгө салынат.

5. Үүк мамлекетте коомдук тартипи орнотот. Үүк коомдук тартиптин эрежелерин аныктайт жана мамлекеттик бийликтөө таянуу менен коомдук бейкүтчүлүкту орнотот.

Үүк менен мамлекет өз ара тыгыз байланышта жана бири-биринин өнүгүшүнө шарт түзүп берет. Ар бир мамлекеттин түзүлүш этабында өзгөчө көнүл бурулуучу жагдай-бул мамлекеттин укуктук-нормативтик базасын заманбап идеялардын жана принциптердин негизинде бекемдөө зарыл. Коомдун өнүгүү процессине айкалышкан, өлкөдөгү демократиялык-укуктук режимди орнотуга өбөлгө түзүүчү туруктуу конституциялык-укуктук базаны түзүү Кыргыз Республикасынын мамлекет катары алдыга койгон негизги милдети. Анткени, туруктуу конституциялык-укуктук база, туруктуу саясий стабилдүүлүктүн, экономикалык өнүгүүнүн, социалдык тенденцийн жана элдик руханий дөөлөттүү сактап калуунун негизги кепили болуп саналат.

Текиерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Социалдык нормалардын коомдук турмуштагы мааниси кандай?
2. Укуктун башка нормалардан өзгөчөлүктөрү эмнеде?
3. Укуктун коомдук мамилелерди башкаруучулук ролуна баа бергиле.
4. Укук менен мамлекеттин ортосундагы тыгыз байланышты аныктагыла.

7. Укуктун негизги формалары (булактары)

- 7.1. Укук формасынын (булактарынын) негизги түшүнүгү.
- 7.2. Укук булактарынын негизги системасы.
- 7.3. Нормативдик-укуктук актылардын түрлөрү.
- 7.4. Ченемдик укуктук актылар жана алардын түрлөрү.

7.1. Укук формасынын (булактарынын) негизги түшүнүгү

Укуктун түзүлүш формасында бир эле мамлекеттин эркин жалпыга милдеттүү түрдө бекитүү эмес, анын юридикалык түзүлүш формасы да чоң мааниге ээ. Укуктун юридикалык түзүлүш формасы укуктук булактардын мазмунунан, сырткы түзүлүш формасынан жана анын ички маанисинин түзүмдөрүнөн турат. Укуктун сырткы түзүлүшү – бул укук нормалары тарабынан орнотулган, жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысынан турган укуктун белгилүү бир формага ээ болушу (мыйзам, токтом, келишим жана башка ченемдик акты түрүндө). Ал эми укуктун ички түзүлүш формасына, ар-бир укуктук эреженин (укук нормасынын) түзүлүш өзгөчөлүктөрү жана бардык укуктук эрежелердин биригип укук системасын түзүлүшү болуп эсептелет. Укуктун сырткы түзүлүш формасы болуп укук булагы саналат. Бул мамлекеттин эркин (укукту) документтеширип иш кагазына келтирүүнүн негизги ықмалары жана түрлөрүнүн жалпы жыйындысы. Укук булагы – укуктун сырткы түзүлүш формасы же мамлекеттик бийлик башында турган саясий күчтөрдүн, жалпы элдин эркин же анын бир белгүүнүн эркин мыйзамдаштыруу (мыйзам аркылуу бекитүү)

булуп саналат.

Укуктук булакты биздин заманга чейин келип жеткен ар түрдүү тарыхый документтерден да көрүүгө болот, ошондуктан укук булагы укук таану илиминин тарыхый булагы да болуп саналат. Аларга Байыркы Рим укугу, Англиядагы Улуу Эркиндикттин хартиясы (1215-ж.) ж.б. алдыңкы укукчулардын сот процессиндеги сөздөрү, нормативдик-укуктук актылардын тексттери, соттук жана административдик прецеденттер ж.б. киргизүүгө болот.

Бул темада биз юридикалык жактан атайын формага келтирлиген укук булактарын карап чыгабыз, аларга: юридикалык-соттук прецеденттер, нормативтик укуктук актылар, адат укуктары, нормативдик келишимдер кирет.

Юридикалык адабий булактарда укуктун формасы идеалдуу мүнөзгө ээ болуусу зарыл. Аларга жарапдардын эркин нормативдик-укуктук актыларда бекитүү; анын маанисин коомдо өкүм сүргөн социалдык-экономикалык базиске ылайыкташтыруу; саясий бийлиktи жалпы элдин кызыкчылыгын коргоо үчүн камсыз кылуу; мыйзамдарды, мыйзам чыгаруу органы тарабынан эң демократиялуу формада кабыл алуу, ар кандай топтордун кызыкчылыктарын демократиялык жол аркылуу көрсөтүү ж.б. кирет.

7.2. Укук булактарынын негизги системасы

Укуктун эң негизги тарыхый формасы (булагы) болуп укуктук адат саналат. **Укуктук адат – узак убакыт бою дайыма кайталаңуунун натыйжасында калыптанган жана мамлекет тарабынан жалпыга милдеттүү түрдө санкцияланган¹⁵ жүрүмтурум эрежелери.** Адат укугу (мамлекет санкциялаган адаттардын жыйындысы) кул ээлөөчүлүк жана феодалдык укуктун өнүгүшүнүн алгачкы этабында негизги укук булагы болуп саналган¹⁶. Байыркы доорлордон айырмаланыш, укуктук адаттар юридикалык күчкө ээ болгон азыркы мамлекеттерде (Англия, АКШ) жалпы коомдун же калктын кызыкчылыгын коргогон адаттар гана укуктук

¹⁵ Мамлекет тарабынан санкциялоо-мамлекеттик тийешелүү орган тарабынан мындай эрежелер бекитилип, жалпыга милдеттүү түрдө аткарылышы талап кылынган юридикалык күч берилет.

¹⁶ «Укук» кыскача энциклопедия. 418-б.

болов алат. Ошондуктан бардык эле үрп-адаттар укуктук боло албайт.

Укуктук адаттардын укук булактарынын системасында ээлеген орду, заманга жана мамлекеттик түзүлүштүн формасына жараша ар түрдүүчө кабыл алынып келген. Анткени байыркы мамлекеттердеги укук системасынын негизин укуктук адаттар түзгөн, бирок бүгүнкү шартта бул өтө сейрек көздешүүчү укук булагы болуп саналат. Укуктук адат кээ бир адат нормаларына өтө чоң маани берген англо-саксониялык, укук системасы өкүм сүргөн мамлекеттерде гана белгилүү деңгээлде колдоого ээ. Аларга Англия, АКШ, Канада мамлекеттери кирет. Бирок аkyркы кезде бул мамлекеттерде да адаттар коомдук карым-катнаштардын өтө чектелген чөйрөсүндө гана колдонулат. Ар жыл сайын Англиянын парламенти кээ бир укуктук адаттарды жоюп, жаны укуктук адаттарды кабыл алышат.

Укуктун тарыхый атактуу эстеликтери болуп саналган, 12-таблицадан турган Закон, Драконтанын Закондору, Орус укуктары, Манунун закондору ж.б. булар коомдо мурдатан орноп калган укуктук адаттардын негизинде түзүлгөн тарыхий укуктук эстеликтер болуп саналат.

Юридикалык прецедент – жогорку соттун жана административдик органдардын кандайдыр бир ортого чыккан маселелерди чечүү максатындағы жазуу түрүндөгү же оозеки түрдөгү чечимдери. Бул чечимдер окшоштугу бар иштерди кароодо атайын үлгү же укуктук эреже болуп саналат. Мындай чечимдер белгилүү бир иш боюнча кабыл алынып мамлекеттин колдоосу менен бардыгына милдеттүү болуп саналат. Мамлекет атайын бир кырдаал үчүн кабыл алынган чечимдерди жалпы нормага айланнат.

Укуктук прецеденттердин бирден-бир өзгөчөлүгү: мурун кабыл алынган прецедентке кийинки окшош окуялар үчүн кабыл алынган чечимдер аркылуу өзгөртүү киргизүүгө болот жана ал да укук нормасы болуп саналат. Укуктук прецеденттер укук булагы катары, азыркы мезгилде англо-саксониялык укук системасы орнотулган мамлекеттерде (Англия, АКШ, Канада, Жаны Зеландия, Австралия, Индия ж.б.) чоң мааниге ээ.

Нормативдик-укуктук акт – бул укуктук норманы өзгөртүп, жооп же бекитип турган, жалпыга милдеттүү эреже жана атайын мамлекеттик органдардын жазылуу түрүндөгү иш кагазы болуп саналат.

Нормативдик актылардын ичинен мыйзам эң маанилүү орунду ээлейт, андан сырткары токтом, чечим, устав, регламент, указ, буйрук ж.б. болуп саналат. Укуктук актылар сырткы мааниси жана маңызы жагынан төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ болуп саналат:

- бири-бири менен өтө тыгыз байланышта;
- иерархиялык түзүлүшкө ээ жана иреттүү системага келтирилген;
- мааниси жагынан бири-бирин толуктап жана макулдашылган мүнөзгө ээ;
- нормативдик актыны кабыл алган мамлекеттик органдын денгеелине жараша юридикалык күчкө ээ.

Жогоруда көрсөтүлгөн негизги белгилер, нормативдик укуктук актылардын сырткы өзгөчөлүгү болуп саналат. Нормативдик актынын юридикалык күчү мамлекеттик органдын ээлеген ордунан жана абалынан эле эмес, анын мамлекет тарабынан мыйзамдык негизде ээ болгон ыйгарымдуу укуктарынан да көз каранды.

Укуктук булактын дагы бир өзгөчө түрү болуп нормативдик келишим болуп саналат. **Нормативдик келишим – бул ар түрдүү укук субъектилеринин ортосунда түзүлүп, укук нормаларын камтуучу макулдашуу.** Нормативдик келишимдердин нормативдик-укуктук актылар менен жалпылыгы болгону менен, анын өзгөчөлүгү катары нормативдик келишимдердин негизинде калган нормативдик-укуктук актылар түзүлөт же кабыл алынат. Мисалы, СССРдин түзүлүшү жөнүндөгү 1922-жылдын 30-декабрында түзүлгөн келишим.

Бүгүнкү күндө көпчүлүк араб мамлекеттеринде, укуктун негизги булагы болуп диний нормалар саналат. Бул мамлекеттерде укук системасынын негизин төрт негизги булаттан турган Шарият түзөт. Анда ар бир пенде өзүн ислам диний нормаларынын негизинде, алыш жүрүү эрежелери белгиленген. Ислам укук системасы төрт негизги булаттан турат:

1. Ыйык Кураны – керим китеби.

2. Сұннөт Мухаммед Пайгамбардын (С.А.В.) ислам дини жөнүндөгү осуяттарынан жана жүрүш-турушунан алынган эрежелер жыйнагы.

3. Ижма Курани – Керимдин мааниси белгилүү ислам аалимдери аркылуу талкуулоо.

Кияс, жогоруда көрсөтүлгөн үч булакта, карапбаган окуяларга алардын жардамы аркылуу аалымдар тарабынан талкуулоо жолу менен түзүлгөн эрежелер.

Бирок, акыркы кездерде мына ушул өлкөлөрдө да укуктун булагы катары, укуктук адаттар жана укуктук-нормативдик актылар кенири колдонулуп келүүдө.

Акыркы убактарда жалпы тарыхый мыйзам ченемдүүлүктүн негизинде укуктук жазылма булактарынын мааниси өтө зор. Биринчиден, алар мамлекеттин байыртадан берки өнүгүү процессинде нормативдик-укуктук актылар аркылуу мамлекеттин укуктук надстройкасын чындоо жана укук системасынын өнүгүүсүндө өтө чоң роль (кызмат) ойнол келген. Экинчиден, заманбап эл аралык укуктук принциптеринин калыптанышында да алардын тийгизген таасири өтө чоң.

7.3. Нормативдик-укуктук актылардын түрлөрү

Бүгүнкү күндө нормативдик-укуктук актылар укуктун негизги булагы болгондуктан, алардын түрлөрүнүн өтө татаал системасы түзүлгөн. Ошондуктан ар бир мамлекеттин укуктук-нормативдик базасын, мыйзамдарга жана ченемдик актыларга бөлүп кароого болот.

Мыйзам – бул жогорку мамлекеттик өкүлчүлүк орган тарабынан (парламент) же жалпы калктын катышуусу (референдум) менен өзгөчө тартиpte кабыл алынган жогорку юридикалык күчкө ээ, жалпыга бирдей жана милдеттүү эрежелерден турган нормативдик укуктук акт.

Кыргыз Республикасында мыйзамдар Кыргыз Республикасынын жогорку элдик өкүлчүлүк органы болгон Жогорку Кеңеш тарабынан Конституция жана башка тийешелүү мыйзамдарда бекитилген, өзгөчө тартиpte кабыл алынат.

Мыйзам нормативдик-укуктук актылардын арасында жогорку

юридикалык күчкө ээ, өлкөдөгү укук системасынын жалпы принциптерин аныктайт жана өзгөчө орунду ээлейт. Башка нормативдик актылар мыйзамдардын негизинде кабыл алынат; ага карамакаршы келе албайт; мыйзамга каршы келген актылар (коллизия) юридикалык күчүн жоготот.

Кабыл алынган мыйзамдарды өзгөртүүгө, жоюуга жана токтотууга аны кабыл алган орган тарабынан белгиленген тартилте гана жүргүзүлөт. Мисалы, референдум (жалпы элдик добуш) аркылуу кабыл алынган мыйзамдар референдум аркылуу гана өзгөртүлүшү же жоюлушу мүмкүн. Ал эми Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган мыйзамдар ошол орган тарабынан гана өзгөртүүлөр же толуктоолор киргизилет. Мыйзамдардын башка нормативдик-укуктук актылардан өзгөчөлүгү-бул алардын үстүнөн жогорку юридикалык күчкө ээ болуусу. Мыйзамдарды укуктун негизги бумагы катары жогорку юридикалык күчкө ээ кылган бир нече өзгөчөлүктөрү бар. Аларга:

1. мыйзамдар мамлекеттин эң жогорку өкүлчүлүк органы (парламент) тарабынан же эл тарабынан референдум аркылуу гана кабыл алынат;

2. мыйзамдар жеке адамдын жана коомдун кызыкчылыгын жеткиликтүү канаттандыруу үчүн коомдук турмуштун орчундуу жагдайларын жөнгө салууга багытталган;

3. мыйзамдар башка нормативдик актыларга мүнөздүү болбогон өзгөчө мыйзамдуулук тартибинде кабыл алынат. Мыйзамдарды кабыл алуу процесси милдеттүү болгон төрт өзгөчө стадияны камтыйт: мыйзамдын долбоорун мыйзам чыгаруу органына сунуштоо; мыйзам долбоорун талкуулоо; мыйзамдарды референдум аркылуу кабыл алуу (Кыргыз Республикасынын Шайлоо Кодексинде көрсөтүлгөн тартилте кабыл алынат); кабыл алынган мыйзамдарды жарыялоо;

4. Мыйзамдарды башка мамлекеттик органдар тарабынан бекитүүгө же жоюуга болбойт. Аларга мыйзам чыгаруу органдары тарабынан гана өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилет. Бирок Жогорку соттун Конституциялык палатасы тарабынан мыйзамдардын же алардын жоболорунун конституциялык эмес деп белгилениши алардын Кыргыз Республикасынын аймагында колдону-

лушун жокко чыгарат, ошондой эле сот актыларын кошпогондо конституциялык эмес деп таанылган мыйзамдарга же алардын жоболоруна негизделген башка ченемдик укуктук актылардын колдонулушу да жокко чыгарылат.

5. Мыйзамдар мамлекеттik укук системасынын ядросу болуп саналат, алар укуктук-нормативдик системанын өзөгүн түзөт жана бири-бири менен иерархиялык байланышка ээ.

Мыйзамдар конституциялык, органикалык жана жөнөкөй болуп үчкө бөлүнөт.

Конституциялык мыйзамдар, мамлекеттин жана коомдук түзүлүштүн негизин, адам укугуунун негиздерин аныктайт. Конституция башка нормативдик актыларга, анын ичинен мыйзамдарга карата жогорку юридикалык күчкө ээ болуп саналат. Алардын катарына Конституция, конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүчү мыйзамдар, конституциянын мазмунун жана принциптерин кененирээк бекемдеген мыйзамдар кирет. Мисалы: Кыргыз Республикасынын Конституциясы, ага өзгөртүүлөрдү киргизген мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Конституцийлык Соту, Жогорку Соту ж.б. аз сандагы саналуу гана мыйзамдар кирет.

Конституция нормативдик-укуктук актылардын системасында, өзгөчөлүгү жана мазмуну жагынан маанилүү орунду ээлейт.

Конституция өлкөдөгү эң жогорку юридикалык күчкө ээ акты катары, баардык кабыл алынуучу актылардын нормативдик базасын түзөт.

Жөнөкөй мыйзамдар – коомдук турмуштун өзгөчө тармагын жөнгө салуу менен конституциялык актылардын негизинде кабыл алынган мыйзамдар болуп саналат.

Жөнөкөй мыйзамдардын өзгөчө түрүнө, органикалык жана өзгөчө кырдаалдар жөнүндөгү мыйзамдар кирет.

Органикалык (кодификацияланган) мыйзамдар – юридикалык үлүшү жагынан бирдиктүү нормалардан турган, жогорку деңгээлдеги нормативдик бирдиктүүлүгү менен айырмаланган жана кәэ бир коомдук мамилелерди комплекстүү башкаруу үчүн кабыл алынган мыйзамдар кирет. Мындай мыйзамдарга ар түрдүү кодекстер, мыйзамдар кирет.

Өзгөчө кырдаалдагы мыйзамдарга жаратылыштык, социалдык жана массалык баш аламандык убагында кабыл алынган мыйзамдар кирет. Өзгөчө кырдаалдагы мыйзам убактылуу мүнөзгө ээ жана оор кырдаалдар четтетилген соң, алар юридикалык күчүн жоготот.

7.4. Нормативдик укуктук актылар жана алардын түрлүүрү

Ченемдик-үүк актылары мыйзам чыгаруу бийлигинин актылары менен биргеликте мамлекеттин укуктук актыларынын бирдиктүү системасын түзөт жана алардын баарына бирдей жалпы өзгөчөлүктөргө ээ. Алар мамлекеттик бийлик органдары тарабынан кабыл алынат; мыйзамдарга каршы келбөөсү зарыл; мыйзамдардын негизинде гана кабыл алынат; мыйзамга кошумча же алымчаларды келтире албайт.

Ченемдик укуктук актылардын системасында негизги орунду Кыргыз Республикасынын Президентинин указдары жана буйруктары ээлейт. Кыргыз Республикасынын Президенти чыгарган жарлыктарды жана буйруктар, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 65-беренесинин негизинде өлкөбүздүн бүткүл аймагында милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш.

Указ – бул мыйзам эрежелерин ишке ашыруу же коомдогу орчуундуу маселелерди чечуу максатында мамлекеттик бийлик органы тарабынан кабыл алынган укуктук акты болуп саналат. Укуктук мазмуну боюнча указдар нормативтүү б.а. белгилүү бир укуктук нормаларды жана эрежелерди орнотуучу жана жекече указдар же укук нормасын айкын бир учурга карата гана колдонулган указдар кирет. Мисалы, Мамлекет Башчысынын кызматка дайындоо, граждандык сыйлык берүү, ж.б. указдары болушу мүмкүн¹⁷. Мындай указдар өзгөчө учурлар учун гана колдонулуп, нормативдик мүнөзгө ээ эмес.

Буйрук – мамлекеттик бийлик органдары тарабынан кабыл алынган, белгилүү бир коомдук мамилелерди камтуучу жана жөнгө салуучу, укук нормаларын колдонуу актысы бо-

¹⁷ Үүк кыскача энциклопедия. Фрунзе, 1988. 416-б.

луп саналат. Буйруктар башкаруу органдары тарабынан белгилүү бир өзгөчө кырдаалдар үчүн кабыл алынат жана башкаруу органдынын нормативтик актысы болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Конституциянын, мыйзамдардын жана Мамлекет Башчысынын нормативдик указдарын ишке ашыруу үчүн, көрсөтүлгөн укуктук нормативтик актылардын негизинде токтомдорду жана буйруктарды кабыл алат.

Өкмөт тарабынан кабыл алынган токтомдор мыйзамдарды жана Президенттин указдарын турмуш шартка ылайыкташтырат жана мыйзамдар аткарылуу үчүн толуктоолорго ээ болот, ал эми укук нормалары – конкреттүү жана формалдуу аныктоого ээ болот.

Токтом – жогорку жана жергиликтүү мамлекеттик органдардын мыйзамдарды ишке ашыруу максатында мамлекеттик органдардын ишин уюштуруу жана жолго коюу үчүн кабыл алынган нормативдик укуктук актылар болуп саналат.

Өкмөттүн укуктук нормативтик актыларын кабыл алуунун маанисин жана мазмунун экономикалык реформаларды ишке ашыруу, анын эффективдүүлүгүн жана сапатын жогорулатуу, экономикалык системаны базар мамилелеринин шартына ылайыкташтыруу жана илимий-техникалык жетишкендиктерди колдонуу иш чаラлары түзөт.

Ченемдик укуктук актылардын дагы бир түрүнө министрилктер, ар-түрдүү мамлекеттик органдарынын жетекчиликтери тарабынан төмөнкү аткаруучу органдардын иш-тартибин уюштуруу, мыйзам, токтом жана указдардын аткарылышын камсыз кылуу үчүн кабыл алынган көрсөтмөлөрдү киргизүүгө болот. Жогорку органдар тарабынан кабыл алынган көрсөтмөлөр төмөнкү органдар тарабынан аткарууга милдеттүү жана тескерисинче аткарылбаган учурда укуктук жоопкерчилик келип чыгышы мүмкүн.

Аткаруу бийлигинин актыларынын ичинен орчуңдуу мааниге министрилктер, мамлекеттик комитеттер жана ведомстволор тарабынан кабыл алынган нормативтик актылар чоң мааниге ээ. Алар юридикалык күчү жагынан өкмөттүн чечимдеринен кийин турат, коомдук мамилелерди башкарууну ишке ашыруунун өзгөчөлүгүнө карата бир жактуу мүнөзгө ээ.

Алардын ичинен эң кенири белгилүү болгондору бул: буйрук-

тар, коллегиянын чечимдери, көрсөтмө, эреже жана устав болуп саналат.

Нормативтик актылардын өзгөчө группасын жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын чечимдери түзөт. Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын актылары территориялык чектүүлүгү жана жергиликтүү менчиктерди башкаруу, жергиликтүү бюджетти түзүү, аткаруу ж.б. маселелерде өз алдынчалуулугу менен айырмаланат. Алардын актылары мамлекеттин экономикалык, маданий-социалдык курулуш жаатындагы саясатын ишке ашырууга, мыйзамдуулукту ишке ашырууга, адам укуктарын жана мыйзам чегиндеги кызыкчылыктарын коргоого багытталган. Алардын чечимдери тиешелүү болгон территорияда жайланышкан бирикмелерге жана уюмдарга милдетүү болуп саналат.

Текшерүү суроолору жана тапшырмалар

1. Мыйзамдардын башка укуктук актылардан өзгөчөлүктөрү кайсылар жана анын негизинде аныктама бергиле.
2. Кыргыз Республикасындағы жөнөкөй жана конституциялык мыйзамдарга мисал келтиргиле.
3. Эмне үчүн мыйзамдык актылар бир нече түрлөргө бөлүнөт жана алардын түрүнө карата мүнөздөмө бергиле.
4. Өзгөчө кырдаалдарда кабыл алынган мыйзамдардын мааниси кандай?

8. Ченемдик – укуктук актылардын юридикалык күчкө ээ болуу тартиби

8.1. Ченемдик-укуктук актылардын убакыт ичинде юридикалык күчкө ээ болуусу.

8.2. Ченемдик -укуктук актылардын мейкиндик ичинде ишке кириши.

8.3. Ченемдик -укуктук актылардын адамдар арасында юридикалык күчкө ээ болуусу.

8.1. Ченемдик – укуктук актылардын убакыт ичинде юридикалык күчкө ээ болуусу

Ченемдик укуктук актылар белгилүү убакыт ичинде ишке кириши алардын юридикалык күчкө ээ болушунан жана юридикалык күчүн жоготушунан турат. Нормативтик-укуктук актылар мыйзам тарабынан көрсөтүлгөн, убакыттан баштап же белгилүү бир мөөнөттөн кийин юридикалык күчкө ээ болот:

- нормативдик-укуктук актынын текстинде көрсөтүлгөн, белгилүү мөөнөттүн бүтүшүнөн баштап юридикалык күчкө ээ болот;
- нормативдик-укуктук актыны официалдуу кабыл алыш, жарыяланган күндөн баштап;
- жалпы укуктук актыларга бирдей болгон, белгилүү мөөнөттүн бүтүшүнөн баштап күчкө ээ болот.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 81-беренесинин негизинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын Президенти кол койгон мыйзам белгиленген мөөнөттө жарыяланууга тийиш. Ага ылайык Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган мыйзам 14 күндүн ичинде Президентке кол коюу үчүн жиберилет. Президент мыйзамды алган күндөн тартып бир айдан кечикирбестен ага кол коет же өзүнүн каршы пикирлери менен Жогорку Кеңешке кайрадан кароого кайтарат. Республикалык бюджет, салыктар жөнүндө мыйзамдар милдеттүү түрдө кол коюлууга жатат. Эгерде конституциялык мыйзам же мыйзам кайрадан каралганда Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүгүнүн добушу менен мурда кабыл алынган редакциясында жактырылса, мындай мыйзам келип түшкөн күндөн тартып 14 күндүн ичинде Президент тарабынан кол коюлууга тийиш. Мурда кабыл алынган редакциясында жактырылган конституциялык мыйзамга же мыйзамга белгиленген мөөнөттө кол коюлбаса, мындай мыйзамга 10 күндөн кечикирбестен Жогорку Кеңештин Төрагасы кол коет жана ал жарыяланууга тийиш.

Ал эми 82-беренеде көрсөтүлгөндөй, эгерде мыйзамдын өзүндө же аны колдонууга киргизүүнүн тартиби жөнүндө мыйзамда башка мөөнөт каралбаса, мыйзам расмий басма сөз органында расмий жарыяланган күндөн тартып 10 күн өткөндөн кийин

күчүнө кирет.

Кабыл алынган ар бир ченемдик -укуктук акт коомдогу бардык мамилелерди, анын ичинен кабыл алынганга чейинки ортого чыккан жана келечекте пайда боло турган баардык коомдук мамилелерге таандык болот жана аларды жөнгө салуу күчүнү ээ.

Азыркы убакта ченемдик-укуктук актыны жарыялоо-мыйзам чыгаруу процессинин атайын стадиясы болуп саналат. Анткени расмий жарыялоо жаңы актынын кабыл алынгандыгы жөнүндө атайын кабар берет. Конституциялык мыйзамдар, жөнөкөй мыйзамдар жана Жогорку Кеңештин актылары «Эриkin Too» газетасына аркылуу расмий жарыяланат.

Ченемдик-укуктук актыларды башка да басылмалар, аркылуу жарыялоо ишке ашырылат. Андан сырткары, телевидение, радио жана башка массалык маалымат каражаттары аркылуу калкка жарыяланат, тиешелүү болгон мамлекеттик органдарга, кызмат адамдарына, ишканаларга, уюмдарга маалымданат жана анын мазмуну менен тааныштырылат. Ошондой эле өзүнчө басылмалар түрүндө да жарыяланат.

8.2. Ченемдик -укуктук актылардын мейкиндик ичинде юридикалык күчкө ээ болуусу

Ченемдик -укуктук актылардын мейкиндик ичинде күчкө ээ болуусу бул анын мамлекеттин бардык территориясында же анын белгилүү бир бөлүгүндө юридикалык күчкө ээ болуусун билдирет. Ар бир мамлекет аба, суу жана кургакта башка мамлекеттер менен чектешип турган белгилүү аймака ээ. Мамлекеттин аймагы-бул анын жогорку бийлигинин жана мыйзам системасынын юридикалык күчкө ээ болгон аба, суу жана кургактагы мейкиндиги болуп эсептелет.

Андыктан мамлекеттин ченемдик-укуктук системасы төмөнкү аймактарда юридикалык күчкө ээ:

- мамлекеттин чегинде жайгашкан анын кургактагы мейкиндиги;

- 12 деңиз милгө барабар болгон, тышкы аймактык суулар ичинде (бир деңиз мили 1852 метрге барабар);

- мамлекеттин аймагынын үстүндөгү аба столбасында (35 ки-

лометр бийиктикте);

-мамлекеттин гербин жана туусун алып жүргөн деңиз жана аба кемелеринде;

-мамлекеттин гербин жана туусун алып жүргөн космикалық объектилерде;

-квазитerritorияларда, же атайын укуктук режимге ээ болгон мамлекеттин эличилигинин территориясында, консулдук башкармалыктарда, аскердик атташельдерде ж.б.

Мына ушул аймактарда тиешелүү мамлекеттин гана укуктук-ченемдик актылары юридикалық күчкө ээ.

Кыргыз Республикасынын жогорку мамлекеттик бийлик органдарынын жана мамлекет башчысынын актылары Кыргыз Республикасынын бардык территориясында юридикалық күчкө ээ. Ал эми административдик-территориялық мамлекеттик органдардын ченемдик актылары тиешелүү административдик аймактарда гана юридикалық күчкө ээ болуп саналат.

8.3. Ченемдик актылардын адамдар арасында юридикалық күчкө ээ болусу

Ченемдик-укуктук актылардын юридикалық күчкө ээ болуусу, биринчиден мамлекеттин аймагы менен тыгыз байланышта, анткени мамлекеттин аймагында бардык адамдардын жана алардын уюмдарынын ортосундагы мамилелерди башкарат. Бирок бул түшүнүк белгилүү өзгөчүлүктөргө ээ. Кээ бир коомдук мамилелердин катышуучулары болуп Кыргыз Республикасынын атуулдары гана саналат (Аскер аба күчтөрүндө кызмат өтөө, ички иштер органдарында, жана башка мамлекеттик кызматтарда иштөө активдуу жана пассивдуу шайлоо укугуна ээ болуу).

Андан сырткары адамдар арасындағы нормативтик актылардын юридикалық күчкө ээ болуусу темендөгүчө:

-Адамдын мамлекетке таандык болушуна карата Кыргыз Республикасынын жарандары, чет өлкөлүк жарандар, жарандыгы жок адамдарга бөлүнөт. Алардын жеңе укуктары жана эркиндиктери бирдей, бирок чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар мамлекеттик кызматта иштей албайт, шайлоо жана шайлануу укуктарына ээ эмес, аскерге кызмат өтөй албайт ж.б. у.с.

саясий укуктары жана эркиндиктери чектелген.

-Адамдардын жынысына карата да кээ бир коомдук мамилелердин өзгөчөлүктөрүне жараша, мыйзамдардын юридикалык таасири өзгөрөт. Мисалы, аялдарга кээ бир укуктук актыларда женилдиктер караган. Алар аскерге кызмат өтөө милдеттүүлүгү жок, пенсиялык жашы эркектерге салыштырмалуу төмөн ж.б.

-Адамдардын жашына карата да мыйзамдардын таасириин өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жазык Кодексинин негизинде тоолук укуктук жоопкерчилик он сегиз жаштан башталат, ал эми Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодексинин негизинде жарандар он төрт жаштан баштап ата-эненин же опекундун макулдугу менен иштөөгө ал эми он сегиз жаштан баштап тоолук эмгектик укуктарга ээ болот ж.б..

-Кесибине карата кээ бир нормативтик актылар атайын кесиптин ээлерине гана тийешелүү болуп саналат. Мисалы, аскер уставын сактоо аскер кызматчыларына, адамдын ден-соолугуна коркунуч туулганда враачтык милдетти аткаруу атайын билими бар медицина кызматкерлерге гана тийешелүү болуп саналат.

Демек, турмуштук объективдүү жана субъективдүү шарттар ченемдик-укуктук актылардын юридикалык милдеттүүлүгүнө олуттуу таасирин тийгизет. Бирок бул эч качан ченемдик актылардын жарандар арасында милдеттүүлүк күчүнө жана алардын турмушка ашырылышина терс таасирин тийгизбейт, тескерисинче, укуктун гумандуулугун жана адилеттүүлүгүн коомдук турмушта бекемдейт.

Текшерүү суроолору

1. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары мейкиндик ичинде юридикалык күчкө ээ болгондугун кандайча түшүнөсүздөр?
2. Өзүнүздөрдүн жашыңыздарга карата кандай укуктарга ээ экендигииздерге аныктама бериниздер?
3. Ченемдик -укуктук актылардын убакыт ичинде юридикалык күчкө ээ болуусунун конституциялык негиздерин көрсөтүнүздөр?

9. Мыйзам чыгаруу же укук чыгаруу¹⁸

9.1. Мыйзам чыгаруунун негизги түшүнүгү жана принциптери.

9.2. Мыйзам чыгаруунун негизги түрлөрү.

9.3. Мыйзам чыгаруу процессинин негизги этаптары жана стадиясы.

9.1. Мыйзам чыгаруунун негизги түшүнүгү жана принциптери

Укук чыгаруу жана мыйзам чыгаруу мамлекеттин коомго же-текчилик кылуусунун бирден бир формасы. Коомдук карым катнашты жөнгө салуу үчүн укуктук актылар менен камсыз кылуу жана аларды коомдогу саясий, социалдык-экономикалык, өнүгүү талаптарына жооп берүүсү үчүн тынымсыз өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү, мамлекеттин алдына койгон бирден-бир милдеттеринен болуп саналат. Ошондуктан укук чыгаруу же мыйзам чыгаруу мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн эң жооптуу жана маанилүү милдеттеринин бири. Укук чыгаруу жолу аркылуу мамлекеттин башында турган саясий күчтөр (устөмдүк кылуучу тап, жалпы калктын же белгилүү бир социалдык топтун кызматчылыгын коргоочу саясий күчтөр ж.б.) өз эркин укуктун негизги булагы болгон укуктук ченемдик актылар түрүндө формалдуу¹⁹ түзүлүшкө келтиret же мыйзамдаштырат.

Демек, укук чыгаруу – мамлекеттин жана мамлекеттик органдардын юридикалык ченемдик актыларды кабыл алууга багытталган, ирретелген стадиядан жана этаптан турган, мамлекеттин (мамлекеттик органдардын) негизги ишмердүүлүгү болуп саналат.

¹⁸ Көпчүлүк укук булактарда мамлекеттин укук чыгаруу ишмердүүлүгү укук чыгаруу же мыйзам чыгаруу деп колдонулат. Ошондуктан укук чыгаруу же мыйзам чыгаруу бир эле маанини түшүндүрөт.

¹⁹ Укукту формалдуу түзүлүшкө келтируу - укуктук эрежелерди белгилүү бир формада түзүү жана жогорку органдар тарабынан официалдуу кабыл алуу. Мисалы: кээ бир эрежелер Жогорку мыйзам чыгаруу органы тарабынан мыйзам түрүндө кабыл алынат жана жогорку юридикалык күчкө ээ болот. Андан сырткары укуктун формалдуу түрлөрүнө токтом, чечим, устав ж.б. кирет.

Мамлекет мыйзам чыгаруучулук ишмердүүлүгү аркылуу коомдогу саясий-экономикалык, социалдык, ж.б. коомдук мамилелердин өнүгүшүнө укуктук шарт түзөт. Бүгүнкү цивилизациялуу демократиялык түзүлүштөгү мамлекетте мыйзамдар жеке топтун же белгилүү бир саясий чөйрөнүн кызыкчылыгын эмес, жалпы элдин кызыкчылыгын коргоосу зарыл. Ал эми кабыл алышып жаткан мыйзам долбоорлорун иштеп чыгууда демократиялык принциптерге, адам укугу менен эркиндиктеринин жалпы идеяларын сактоого, мыйзам кабыл алуунун тартибин сактоо иштерине өтө терең көнүл буруу менен мамиле жасоо абзел.

Мыйзам чыгаруу процессинде аны ишке ашыруучу ар бир мамлекеттик орган теориялык жактан терең изилденип, Кыргыз Республикасынын Конституциясы тарабынан бекитилген тартиппе, жалпы калктын кызыкчылыгын коргоо үчүн кабыл алышуусу зарыл. Мыйзам чыгаруу процессинде мыйзам чыгаруунун принциптери эң маанилүү орунду ээлейт. Бул принциптер Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана Жогорку Кеңештин регламенти тарабынан белгиленген. **Бирок мыйзам чыгаруу принциптерин бекемдеген атайын мыйзам бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында жок.** Бул өз кезегинде мыйзамдардын саптаалышы өтө маанилүү болгон принциптер төмөнкүлөр:

1) Мыйзамдуулук принциби. Бул принцип, бириңчилен, мыйзам чыгаруу процессинин жүрүшүнө; экинчилен, анын мазмунуна да түздөн-түз тиешелүү. Укуктук-нормативдик актыларды кабыл алыш жатканда ар бир аткаруу жана өкүлчүлүк органы өзүнүн жеке ыйгарымдуу укуктарынын чегинде жана мыйзамдардын негизинде гана кабыл алуулары зарыл. Андыктан ар бир кабыл алышган, укуктук-ченемдик акт Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде кабыл алышуу менен ага карама-каршы келбөөсү зарыл. Конституциялык нормаларга карама-каршы келген ченемдик актылар атайын көзөмөл жүргүзүүчү орнандар тарабынан жоюлууга жатат.

Ченемдик-укуктук актылардын мазмуну жана анда орнотулган эрежелер укуктук мамлекетти жана гражданых коомду куруу идеяларын түптөөгө жана жалпыга белгилүү эл аралык укуктук

принциптерге баш ийүүсү жана аларга дал келүүсү зарыл.

2) Айкындуулук. Бул принцип укуктук нормативдик актылардын долбоорун коомчулук тарабынан талкуулоонун ачык-айкындуулугун, эркиндигин камсыз кылат. Укуктук-нормативдик актылардын долбоорлору, коомдук-илимий чөйрөлөрдө атайын профессионалдуу кызматкерлер жана коомчулук тарабынан талкууга алынуу менен өз көнештерин, кошумчаларын берүүсү зарыл. Айрыкча, мыйзам долбоору тиешелүү болгон тармактын адистери, коомдук уюмдар, мамлекеттик органдар мыйзамдын мазмуну учурдун талабына жооп берүүсүн камсыз кылуу үчүн, атайын конференцияларды, теледебаттарды, жумушчу колективдеринде талкуулону ж.б. коомдук талкуулоо формаларын жүргүзүштөт. Өнүккөн демократиялык мамлекеттерде тигил же бул мыйзамдын кабыл алынышы үчүн, же кабыл алууга каршы чыккан коомдук жүрүштөр, демонстрациялар жана митингдер да өткөрүлөт. Демек, коомдун тагдырына олуттуу таасирин тийгизүүчү мыйзам долбоорун кабыл алууда коомчулук өтө сергектик менен мамиле жасоосу зарыл. Бирок демократиялуу түзүлүштөгү коомдо бул принципти формалдуу түргө эмес, иш-жүзүндө практикалануучу ар түрдүү талкуулоо жолдору аркылуу ишке ашыруу замандын талабына ылайык.

3) Демократиялуулук. Демократиялуу түзүлүштөгү мамлекетте саясий системанын өнүгүшүнүн негизги принциби-жалпы элдин же коомчулуктун мамлекеттик башкаруу иштерине тоскоодлуксуз катышуусуна, элдик бийлиktи жүзөгө ашыруусуна шарт түзүү болуп саналат. Бул принцип укук чыгаруу процессинде да өтө чоң таасирге ээ. Анткени мамлекеттик маанилүү чечимдерди, негизги мыйзамдарды референдум жолу менен кабыл алуу демократиянын түздөн-түз институту. Кыргыз Республикасынын Конституциясына негизги кошумчаларды жана толуктоолорду референдум жолу аркылуу кабыл алынат.

4) Профессионалдуулук. Мыйзам чыгаруу процессинде ушул принцип туура аткарылбагандыктан, кабыл алынган мыйзамдардын сапатына жана маанисине өтө чоң кедергисин тийгизүүдө. **Бириңчи** кезекте, бул Жогорку Көнештин мүчөлөрүнө түздөн-түз тийешелүү. Анткени депутаттар мыйзам чыгаруу процессин терең

өздөштүрүү менен мыйзам долбоорун иштеп чыгууда профессионалдуу мамиле жасоосу зарыл. **Экинчицен**, мыйзам долбоорун иштеп чыгууда, тийешелүү тармактын профессионал адистери, атайын кесиптин ээлери, экспертик группалар, илимий изилдөө институттары өзүлөрүнүн объективдүү, көз карандысыз бааларын берүүсү зарыл. Атайын адистердин берген анализдерин жана жыйынтыктарын эске алуу менен мыйзам чыгаруу органынын өкүлдөрү мыйзам долбооруна алымча-кошумчаларды аныктайт. Мыйзам долбоорун даярдоодо професионалдуу адистердин тажрыйбаларынан пайдалануу мыйзамдын сапаттуулугуна, анын заманбап талаптарга жооп берүүсүнө жардам берет жана мыйзамдардын эффективдүүлүгүн жогорулатат.

5) Мыйзам чыгаруучулук укуктардын чектүүлүгү. Бул принциптин ишке ашырылышиңда бийликтин үч бутакка болунүү идеясынын негизинде түзүлгөн жогорку бийлик органдарынын тең салмақтуулук системасынын орнотулушу өтө соң маанигэ ээ. Анткени ар бир мамлекеттик бийлик органы Кыргыз Республикасынын Конституциясы тарабынан белгиленген ыйгарымдуу укуктарынын чегинде гана ченемдик-укуктук актыларды кабыл алууга милдеттүү.

6) Пландуулук (мыйзам чыгаруунун иреттүүлүгү). Мыйзам чыгаруу процессинде пландуулуктун мааниси, коомго өтө зарыл болгон мыйзамдарды өз убагында кабыл алууну жолго коюу, коомчулуктун мүдөөсүнө карама-каршы келген мыйзамдарды даярдоону чөттөтүү жана мыйзам нормаларынын кайталануусуна жол бербөө максатында жүргүзүлөт. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Жалпы элге жана Жогорку Кеңештин депутаттарына» кайрылуусунда кечиктирилгис түрдө кабыл алышуусу керек болгон мыйзамдарды атоо менен Жогорку Кеңештин алдына жалпы эл атынан белгилүү милдеттенмелерди коет.

Жогоруда көрсөтүлгөн принциптер атайын мыйзам аркылуу бекитилсе жана ар-бир принцип мыйзам чыгаруу процессинде милдеттүү түрдө талап кылышса, кабыл алышган мыйзамдар коомчулуктун талабына жооп бермек. Мыйзам нормалары белгилүү топтун же чөйрөнүн гана кызыкчылыгын коргобостон, жалпы калктын талабын жана кызыкчылыктарын канаттандырган эрежелер-

ди орнотмок. Заманбап талаптарга жооп берген мыйзам нормалары коомдук карым-катьшканың, функционалдуу түрдө аткарылыши сакталмак.

9.2. Мыйзам чыгаруунун негизги түрлөрү

Мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгү коомдо мамлекетке гана таандык болуп саналат. Мамлекет жана укуктун тарыхый өнүгүү эта-бында мамлекеттин укуктук эрежелерди кабыл алуусунун бир нече түрлөрү бизге белгилүү. Укук чыгаруунун байыркы мамлекеттерде колдонулган көпчүлүк түрлөрү бүгүнкү күндүн талаптарына жооп бербегендиктен көпчүлүк мамлекеттерде колдонулбайт. Бирок азыркы күндө дүйнө коомчулугуна кеңири белгилүү болгон көпчүлүк мамлекеттерде отө кеңири колдонулган укукту кабыл алуунун төрт негизги түрү бар. Алар төмөндөгүдөй:

1) Укуктук-нормативдик актылардын компетенттүү органдар тарабынан кабыл алынуусу. Бул укуктук-ченемдик актыларды кабыл алууда эң кеңири колдонулган түрү болуп саналат. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешин тарабынан кабыл алынат. Укуктук-ченемдик актыларды Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана башка мамлекеттик органдар ыйгырымдуу укуктары белгилеген деңгээлде кабыл алуу укугуна ээ.

2) Мыйзамдарды жалпы элдик добуш берүү (референдум) жолу аркылуу кабыл алуу. Референдум – бул мамлекеттин маанилүү маселесин же мыйзамдардын жалпы элдик добуш берүү жолу менен чечүү. Мындай жол менен кабыл алынган чечимдер жана мыйзамдар мамлекетте эң жогорку юридикалык күчкө ээ. Референдумда кабыл алынган мыйзамдар мамлекетте эң жогорку юридикалык күчкө ээ жана ага өзгөртүүлөр жана толуктоолор бир гана референдум жолу менен киргизилет. Айрыкча, конституцияны кабыл алуу, ага өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү референдум жолу менен кабыл алынат. Бирок мамлекеттин маанилүү маселелерин, референдум жолу аркылуу чечүү, жогорку бийлик органдарынын ортосунда мындай маселени чечүүдө карама-каршылык келип чыкканда, же жогорку мамлекеттик бийлик органдары чечкинсиз абалга дуушар болгондо гана өткөрүлөт.

Мамлекеттик башкаруу системасы жаңыдан калыптануу шартында, мамлекеттин өткөөл мезгилинде жана саясий-экономикалык реформалар учурунда көпчүлүк маселелер референдум жолу менен чечилет.

3) Укуктук адаттарды мамлекет тарабынан санкциялоо жолу менен кабыл алуу англо-саксондук укук системасы орнотулган мамлекеттерде өтө чоң мааниге ээ. Мисалы, традициялык өлкө катары саналган Англияда коомдун аң-сезимине терең орноп калган кээ бир адат эрежелерине мамлекет тарабынан официалдуу түрдө кабыл алышып (санкцияланып), жалпыга милдетүү юридикалык күчкө ээ кылышат. Демек, укукту кабыл алуунун бул түрү коомдо улам кайталануунун натыйжасында, терең орноп калган жүрүм-турум эрежелеринин мамлекет тарабынан санкциялоо жолу менен мыйзам формасына келтирилип, расмий бекитүү болуп саналат. Бирок биздин мамлекеттерде укукту кабыл алуунун мындай жолу өтө сейрек колдонулат.

4) Нормативдик келишимдерди кабыл алуу жолу нормативдик келишимдер, укуктук ар түрдүү субъектлердин ортосунда ишке ашырылуу менен андан ары мамлекет тарабынан санкцияланган күндөн баштап, юридикалык күчкө ээ болот.

9.3. Мыйзам чыгаруунун процессинин негизги этаптары жана стадиясы

Нормативдик-укуктук актыларды кабыл алуу процесси Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген атайын эрежелер аркылуу жөнгө салынган. Алар мыйзам долбоорун даярдоо, ондоо жана түзүтүүлөрдү киргизүү, мамлекеттик органдар тарабынан мыйзамды кабыл алуу жана мыйзам кабыл алуу процесиндеги жалпы уюштуруу иш аракеттеринин бирдиктүү системасынан турат. Жалпысынан мыйзам чыгаруу процессин эки негизги этапка бөлүүгө болот. **Биринчиси**, нормативдик укуктук актыларды даярдоо жана **экинчиси**, номативдик актыны кабыл алуу. Ар бир этап бир нече иреттелген стадиядан турат.

Биринчи этап официалдуу түрдө юридикалык эрежелер тарабынан тартипке келтирилген эмес, ошондуктан бул этапка бардык эле стадиялар толугу менен сактала бербейт. Мыйзам чыгаруу

процессинин укуктук актыларды даярдоо этабы томөнкүлөрдөн турат:

1. Мыйзам чыгаруу процесси укуктук нормативдик актыны кабыл алуу чечими чыккандан башталат. Белгилүү бир мыйзам долбоорун даярдоо үчүн атайын компетенттүү органдын тиешелүү чечими зарыл. Мындай чечим, тиешелүү мамлекеттик органдын мыйзам чыгаруу демилгеси менен мыйзам чыгаруу органына кайрылган күндөн башталат. Мыйзам чыгаруу демилгеси – бул, мыйзам долбоорун мыйзам чыгаруу органынын кароосуна белгиленген тартипте коюу укугу²⁰. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 79-беренесине ылайык, мыйзам чыгаруу демилгесине Жогорку Көнештин депутаттары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, ошондой эле он миң шайлоочу ээ болуп саналат.

2. Нормативдик-укуктук актынын текстин даярдоо: атайын профессионалдуу кесиптин ээлеринен турган экспертижумушчу тобу түзүлөт жана алар тиешелүү тармактагы чет өлкөлүк тажрыйбаны салыштыруу, тарыхий булактарды изилдөө ж.б. методдорду колдонуу менен атайын социологиялык сурамжылоо, коомчулуктун пикирин анализдөө аркылуу тиешелүү тармактын укуктук башкаруу багыттарын аныкташат. Андан соң мыйзамдын башталгыч текстин даярдоо тиешелүү мамлекеттик органдарга жана уюмдарга да тапшырылат. Ошондуктан мыйзам долбоорун ишке ашырууда анын экономикалык, саясий, социалдык, юридикалык жана финанссылык жагдайлары эмнеге алып келээрин алдын ала аныктоо зарыл. Айрыкча салык чогултуу жана финанссылык, бюджеттик мыйзамдардын долбоорун түзүүде сөзсүз түрдө аткаруу бийлигинин түздөн-түз катышуусу менен ишке ашырылат.

3. Түздөн-түз кызыкчылыгы бар адамдарды жана коомчулукту, нормативдик-укуктук актынын долбоорунун текстин талкуулоого тартуу. Талкуулоонун формалары ар түрдүүчө болуп саналат; мыйзам долбоорун даярдоо комиссиясынын көнчийткүн жыйыны; элдик жыйындарда талкуулоо; массалык-маалымат кражаттары аркылуу долбоордун текстин талкуулоо; долбоордун текстин илимий-изилдөө уюмдары аркылуу рецензиялоо; ушул талкуулоолордун негизинде мыйзам долбоорун даярдоочу жумушчы

²⁰ Укук. Энциклопедиялык сөздүк. Фрунзе, 1988-ж. 155-б.

топ кошумча алымчаларды эске алуу менен жыйынтык чыгаруусу зарыл.

Айрыкча өтө маанилүү мыйзам долбоорлору, анын ичинен адам укуктары жана эркиндиктери камтылган мыйзам долбоорлору жалпы кыргыз коомчулугунун, бирикмелердин жана утомдардын талкуулосуна, басма сөз жана радио аркылуу талкууга коюлат. Бир сөз менен айтканда мыйзам долбоорун талкуулодо, максималдуу түрдө коомдук пикирди эске алуу зарыл. Коомдук пикир толугу менен эске алынбастан кабыл алынган мыйзамдар, аларды турмушка ашыруу процессинде өтө көп түшүнбөстүктөрдү жана талааштарды жаратышы мүмкүн. Бир сөз менен айтканда, мыйзамдын коомдук мамилелерге таасир этүү эффективдүүлүгү азаят.

4. Ченемдик-укуктук актынын долбоорун түздөн-түз тийешеси бар мамлекеттик органдын атайын макулдугун алуу. Айрыкча Кыргыз Республикасынын укук чыгаруу процессинин негизги өнүгүү багытын жана мыйзам долбоорунун жалпы комплексин акынктоочу орган катары Юстиция Министрлигинин ролу өтө чон.

5. Укуктук-нормативдик актынын долбооруна келип түшкөн өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндөгү пикирлерди эске алуу менен экспертик-жумушчу комиссия мыйзам долбоорун жалпы редакциялоодон өткөрөт. Кээ бир олуттуу мааниси бар мыйзам долбоорлору үчүн атайын редакциялоо комиссиялары түзүлөт.

Укуктук-ченемдик актыны кабыл алуунун экинчи этабы расмий болуп саналат, анткени бул этап Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 79,80,81,82-ст. тарабынан жана Жогорку Кеңештин палатарынын атайын регламентинде орнотулган тартиппе жүргүзүлөт.

6. Мыйзам чыгаруу демилгесин пайдалануу менен тийешелүү мамлекеттик орган же демилгечи топ мыйзамдын долбоорун мыйзам чыгаруу органынын кароосуна коет. Мыйзам долбоору Жогорку Кеңештин тийешелүү комитетинде катталгандан кийин Жогорку Кеңештин жыйынтык тиешелүү комитети тарабынан каралат. Андан соң тийешелүү комитеттин катышуусу менен мыйзам долбоорун Жогорку Кеңештин жыйынтык күн тартибинин кароо-

сұна коюу менен аяктайат.

7. Жогорку Кенештин жыйынында нормативдик-укуктук актынын долбоорун үч окууда кабыл алынат²¹. Бириңчи окууда мыйзамдын демилгечисинин доклады жана атайдын комитеттін же жумушчу-эксперттик топтун доклады угулат. Андан соң расмий талкуулоо жүргүзүлөт жана ар бир эскертуү, кошумча-алымчалар толугу менен эске алынат. Мыйзам долбоорун талкууллоонун жыйынтығында долбоор жактырылып кийинки окууга бүтүм чыгарылат же долбоор четке кагылат. Сунуш кылышынан өзгөртүүлөр жана толуктоолорду карап чыгып, мыйзам долбооруна өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү атайдын комитеттеге же комиссияга жүктөлөт. Экинчи окууда мыйзамдын ар-бир беренеси, мыйзамдагы ар-бир эрежелерге талдоо жүргүзүлүү менен аларга саясий, социалдык-экономикалык талдоолор жасалуу менен талкуу жүргүзүлөт. Ал эми үчүнчү окууда бринчи жана экинчи окуудагы берилген сунуш-пикирлердин негизинде мыйзамды жалпы талкуулоо менен кабыл алынышы же алынбашына добуш берилет.

Мыйзам долбоору үчүн добуш берүүсү мыйзам чыгаруу процессинин эң негизги стадиясы катары кароого болот. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 80-беренесинин 4-пунктуна ылайык «Мыйзамдар, Жогорку Кенештин чечимдери эгерде ушул Конституцияда башкача карапбаса, катышып отурган депутаттардын көпчүлүгүнүн, бирок Жогорку Кенештин депутаттарынын 50дөн кем змесинин добушу менен кабыл алынат. Ал эми Конституциялык мыйзамдар, мамлекеттик чек араны өзгөртүү жөнүндө мыйзамдар Жогорку Кенеш тарабынан үчтөн кем змес окууда, Жогорку Кенештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экиден кем змес көпчүлүгүнүн добушу менен кабыл алынат.

9. Мыйзамга кол коюу. Президент мыйзамды алган күндөн тартып бир айдан кечиктирбестен ага кол коет же аны өзүнүн каршы пикири менен Жогорку Кеңешкө кайрадан кароого кайтарып берет.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 81-беренесине ылайык 3-пунктуна ылайык Эгерде конституциялык мыйзам же

²¹ Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Конституциясынын 80-беренесинин 4-пункту.

мыйзам кайрадан каралганда Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүгүнүн добушу менен мурда кабыл алынган редакциясында жактырылса, мындай мыйзам келип түшкөн күндөн тартып 14 күндүн ичинде Президент тарабынан кол коюлууга тийиш. Мурда кабыл алынган редакциясында жактырылган конституциялык мыйзамга же мыйзамга белгиленген мөөнөттө кол коюлбаса, мындай мыйзамга 10 күндөн кечирибестен Жогорку Кеңештин Төрагасы кол коет жана ал жарыяланууга тийиш.

10. Кабыл алынган ченемдик-укуктук актыны жарыялоо. Кыргыз Республикасынын Президенти кол койгон мыйзамдар белгиленген мөөнөттө жарыяланууга тийиш. Эгерде кабыл алынган мыйзамдын өзүнө же аны колдонууга киргизүүнүн тартиби жөнүндөгү мыйзамда башкасы карапбаса, анда мыйзам жарыяланган учурдан баштап он күндөн кийин күчүнө кирет. Кабыл алынган мыйзамдар Кыргыз Республикасынын «Эркин-Тоо» гезитинде расмий түрдө жарыяланат.

Аткаруу бийлигинин ченемдик-укуктук актылары Кыргыз Республикасынын жалпы территориясында расмий жарыяланган күндөн баштап тиешелүү актыда башкасы карапбаса он күндөн кийин өз күчүнө кирет.

Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын актылары атайын бүллөтөндөрдө, атайын массалык-маалымат каражаттарында же коомдук жайларда жарыяланат.

Текшерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Уүк чыгаруу процессиндеги сактоого тийиш болгон принцилердин мааниси эмнеде жана аларга анализ бергиле.
2. Мыйзам чыгаруунун кандай түрлөрү бар жана алардын кайсыл түрү Кыргыз Республикасында көнери колдонулат?
3. Мыйзам чыгаруу этабындагы ар-бир стадиянын практика жүзүндө аткарылышына баа бергиле.
4. Мыйзам чыгаруу процессинде айкындуулук принципинин маанисин аныктагыла.

10. Укук нормасы

- 10.1. Укук нормасынын түшүнүгү жана анын өзгөчөлүктөрү.
- 10.2. Укук нормасынын структурасы.
- 10.3. Укук нормасынын классификациясы.

10.1. Укук нормасынын түшүнүгү жана анын өзгөчөлүктөрү

Укук коомдук мамилелерди жөнгө салуучу юридикалык же укуктук нормалардан турат.

Укук нормасы – бул мамлекет тарабынан орнотулган жана санкцияланган укуктун бир бөлүкчесүн гана камтыган жүрүмтүрум эрежеси. Укук нормасы укуктун жалпы маңызын жана формасын түзбөйт, болгону анын бир бөлүкчөсү болуп эсептелет, укук нормасы өзгөчөлүктөрү жана аныктамасы жагынан укукка окшош мааниге ээ.

Укук – бул коомдун экономикалык, саясий жана социалдык мыйзамченемдүү принциптерине негизделген, мамлекеттин эркин бекемдөөчү **юридикалык нормалардын системасы**.

Ошол эле убакта укук нормасы – жалпы коомдун жана мамлекеттин эркин билдирген, адамдардын, мамлекеттик жана коомдук уюмдардын өз ара мамилелерин жөнгө салуучу эреже (**укуктун ичинен орун алган эреже**). Укук нормасы укуктун бир кичинекей бөлүгү же бөлүкчөсү деп атасак болот. Мисалы бир тело бир канча малекулалардан тургандай эле бир мыйзам же нормативдик укуктук акт да бир канча укуктук нормадан турат жана ар-бир укуктук норма бир бир түрдүү коомдук мамилени башкарат. Мисалы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 11-беренесин алсак анда.

1. Кыргыз Республикасы мамлекеттик символдорго - **Түуга, Гербге, Гимнге** ээ. **Алардын сыйпаттамасы жана расмий пайдалануу тартиби мыйзам менен белгиленет.**

2. **Бишкек шаары Кыргыз Республикасынын борбору** болуп саналат.

3. **Кыргыз Республикасынын акча бирдиги сом** болуп эсептелет деп аныкталган. Демек бул берене биз алдын белгилеген алты укуктук эрежеден турат. Эгерде Кыргыз Республикасы-

нын Конституциясынын 114 беренесин ушундай жол менен талдай турган болсок анда ал бир канча минден ашык **үүкүктүк нормадан** турушу мүмкүн. Уүкүктүк норманы мындай тактыкта талдап чыгуу укук нормасы кайсыл жана кандай коомдук мамилени башкаруу күчүнө ээ деген суроого жооп берет.

Укук нормасы коомдук мамилелердин белгилүү бир түрүн жөнгө салып, адамдардын ушул мамиледеги жүрүм-турум эрежелерин аныктайт, ал ушул жагынан жеке мүнөздөгү укуктук талаптардан айырмаланат.

Социалдык нормалардын бир түрү катары, аларга тиешелүү болгон жалпы өзгөчөлүктөр укук нормаларына да тиешелүү. Укук нормасы адат, нравалык жана башка социалдык нормалардан өзгөчө белгилери менен айырмаланат. Алардын эң орчундуулары төмөндөгүлөр болуп саналат:

1) Укук нормасы – мамлекет тарабынан кабыл алынган, мамлекеттин, жалпы коомдун эркин бекемдөөчү бирден-бир социалдык норма. Башка социалдык нормалар, белгилүү бир улуттун, диндин же өлкөнүн бир бөлүгүндө жашаган элдин эркин бекемдейт жана аларга гана таандык болуп саналат. Ал эми укук нормасы мамлекет тарабынан орнотулгандыктан, андагы эрежелер өлкөдөгү калктын бардык катмарынын үстүнөн милдеттүү эрежелерди орнотот.

2) Укук нормасы башка социалдык нормалардан белгилүү **формага** ээ өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат, анткени мамлекет укук нормасын белгилүү бир форма түрүндө кабыл алат. Мисалы, мыйзам формасында же ченемдик актылар түрүндө, нормативтик мүнөздөгү келишим түрүндө ж.б. Ал эми башка социалдык нормалар (үрп-адат, моралдык, нравалык нормалар) жазуу түрүндө белгилүү формага келтирилген эмес. Анткени алар тиешелүү калктын жүрүм-турумунда, ақыл-эсинде, оозеки сакталып кийинки муундарга мурас катары калтырылат.

3) Укук нормасы, башка социалдык нормалардан айырмаланып, **мамлекеттик мажбуурлоо чара колдонуу** жолу аркылуу артүрдүү укук бузуучулук кыймыл-аракеттерден корголот. Бирок башка социалдык нормалардай эле укук нормаларын да атуулдар ақыл эстүү, өз ыктыярлары менен аткарышат жана алардан пайдайтадай.

ланышат. Атуулдардын өз ыктыяры менен укук нормаларын сактоодо жана аткарууда мамлекеттин үгүт-насаат жана тарбиялоо ишмердүүлүгү чоң мааниге ээ. Качан гана мындай каражаттар укук нормаларын сактоодо күчсүздүк кылганда, мамлекет тарабынан күч колдонуу, же мажбурлоо чаралары колдонулат.

Моралдык, адаттык жана башка социалдык нормаларда мажбурлоо чаралары катары коомдук таасир орчуундуу мааниге ээ (коомчулук тарабынан эскертуү, уяткаруу, ж.б.), бирок укук нормаларын сактоодо ар-дайым мамлекеттик укук коргоо жана күч структуралары тарабынан мажбурлоо чаралары же жазалар көрүлүшү мүмкүн.

4) Укук нормаларынын жалпыга милдеттүү эрежелери, бири-биринен айырмаланган, эки түргө бөлүнөт:

- **жүрүм-турум эрежелери,**
- **декларативдик эрежелер.**

Жүрүм-турум эрежелери-бул жалпыга милдеттүү юридикалык күчкө ээ, коомдук мамилелерди түздөн-түз башкаруучу эрежелер. Алар коомдук мамиленин катышуучулары кандай укуктарга жана юридикалык милдеттерге ээ экендигин так, даана белгилейт жана алардын ортосундагы карым-катнашты жөнгө салат.

Декларативдик нормаларга, мыйзамдарда аныкталган принциптик нормалар, дефинициялык нормалар кирет. Бул нормалар адамдардын жүрүм-турум эрежелерин бекитпейт, жарандардын укуктары жана юридикалык милдеттерин аныктабайт, бирок укуктук мүнөзгө ээ. Декларативдик нормалар укуктук башкаруунун негизги багытын, принципин, жалпы жоболорун аныктайт. Мисалы, мындай нормаларга конституциялык же башка мыйзамдардын преамбуласы, жалпы элдик ураандар, чакырыктар кирет. Мыйзамдын преамбуласы бир эрежени так белгилеп милдеттүү күчкө ээ кылбаса да, анын жалпы принциптерин, жетекчилике алынуучу багытын аныктайт. Мисалы, мындай нормаларга конституциялык мыйзамдагы чакырыктар, ураандар да кирет. **Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренесинин 1-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасы** (Кыргызстан) – эгемендүү, демократиялык, укуктук, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган, унитардык, социалдык мамлекет.

Бул норма Кыргыз Республикасынын жогоруда көрсөтүлгөн багытта өнүгүү жолун дүйнөлүк коомчулукка жарыялоо менен кыргыз мамлекетинин андан ары өсүп-өсүгүшүндө идеологиялык мааниси өтө чоң болуп саналат.

Юридикалык практикада аныкталғандай, декларативдик нормалар менен жүрүм-турум эрежелеринин ортосундагы тыгыз байланышсыз укуктук башкарууну ишке ашыруу өтө оорго турат.

5) Уүкүк нормасы уүкүк менен бирдикте коомдук мамилелердин башкаруучусу болуп саналат. Социалдык нормалардын ичинен уүкүк нормасы гана мамлекеттин кепилдиги алдында укуктук талаш-тартыштарды чечүүдө, юридикалык жыйынтыкка алыш келет.

Уүкүк нормасы жалпы мүнөзгө ээ. Ал бир жолу колдонулуу менен чектелбестен, тиешелүү коомдук мамилелердин бардык учурунда колдонулуп, бардык адамдарга жана органдарга тийиштүү болот. Мисалы, жеке менчикке тиешелүү болгон мамилелер, саясий бийлиktи жүргүзүү, башкаруу, сот адилеттүүлүгү, адам укуктары менен эркиндиктерин коргоо жана ишти уюштуруу ж.б. у.с.

Уүкүк нормасынын жогоруда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөрүн карап чыгып, ага мүнөздүү аныктааманы берүүгө болот. **Уүкүк нормасы – бул мамлекет тарабынан кабыл алышып жана коргоого алынган, жазуу түрүндөгү белгилүү формага келтирилген, жалпыга милдеттүү жана бирдей жүрүм-турум эрежелерин камтыган коомдук мамилелерди жөнгө салуучу** эреже болуп саналат.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын мамлекет катары алдына койгон милдеттеринин бири жаңы кабыл алынган Конституциянын негизинде заманбап талаптарга жооп берген, мамлекеттик укуктук-нормативдик базаны түзүү болуп саналат. Эң оболу, бул процессте көңүлгө алышуучу маселе мыйзамдардын санына эмес, сапатына жана алардын аткарылышына орчундуу көзөмөл жүргүзүү зарыл.

Ошондуктан бүгүнкү күндө уүкүк нормалары заманбап талаптарга жооп берип, коомдун өнүгүп өсүшүнө жол ачып, коомдук карым-катнашты башкаруу денгээлин көтөрүү үчүн эки негизги багытта иш жүргүзүлүшү зарыл: биринчиси уүкүк нормаларынын

маанисин жакшыртуу жана реалдуу турмушка ылайыкташтыруу; экинчisi алардын ички структурасын жана системасын иретке келтириүү.

Биринчи багыттын мааниси-кабыл алынган укук коомдук мамиленин башкаруучусу катары, коомдогу жүрүп жаткан экономикалык, социалдык жана саясий процесстердин талабына жооп берүүсү зарыл. Ошондуктан укук нормасынын маанисин жакшыртуу комплекстүү түрдө - милдеттендириүүчү, тыноу салуучу жана башкаруучу нормаларын жакшыртуу менен байланышта. Андан сырткары укук нормасынын маани-мазмуну укуктук аң-сезимдин жана моралдык нормалардын талаптарына дал келүүсү зарыл.

Экинчи багыттагы иш-аракеттер, укук нормасынын структурасын жана системасын иретке келтирип, алардын кайталануусунан, бири-бирине карама-каршы келишинен жана укуктук коллизиянын келип чыгышынан сактайт.

10.2. Укук нормасынын структурасы

Укук нормасынын мааниси жана маңызынын дагы бир өзгөчөлүгү анын ички структурасы менен тыгыз байланышта экендиgi. Укук нормасы, же ар бир укуктук эреже коомдук мамилелердин катышуучуларына бирдей укуктар менен милдеттерди белгилейт; белгилүү укуктарга жана юридикалык милдеттерге ээ, укуктук мамиленин конкреттүү субъектилери катышкан турмуштук так окуяларды гана жөнгө салат.

Укук нормалары белгилеген жүрүм-турум эрежелери алардын структуралары менен тыгыз байланышта. Укук нормасынын структурасы анын ички түзүлүшүнүн формасын жана түзүлүшүн түшүндүрөт.

Укук нормасы реалдуу турмуштук шарттарга туура баа берип, анын коомдук өзгөчө белгилерин көнүлгө алган учурда гана коомдук мамиленин башкаруучулук ролуна ээ болот, ансыз мындай функцияны ишке ашыруу мүмкүн эмес. Укук нормасында эрежелердин милдеттүүлүгү орнотулушу зарыл, ансыз ал укук нормасына эмес жөнөкөй каалого айланышы мүмкүн. Ошондуктан укук нормасы так жана даана, ар түрдүү юридикалык мааниге ээ, эрежелерди орноткон бирдиктүү үч элементтерден турат. Алар: **гипо-**

теза, диспозиция жана санкция.

Гипотеза – укуктук эреже колдонулуга тийиш шарттарды, окуяны, учурду көрсөтөт жана диспозициянын колдонулушун аныктаган укук нормасынын структуралық элементи болуп саналат. Гипотезада укуктук мамилени өзгөртүп, толуктап жана жоё турган юридикалық фактылар көрсөтүлөт. Анткени гипотеза укук нормасынын функцияланып, укуктук мамиле катары турмушка ашырылышина толугу менен шарт түзөт. Мисалы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 80-беренесинин 6-пунктунда аныкталгандай “Өзгөчө жана согуш абалы учурунда конституциалык мыйзамды, мамлекеттик чек араларды өзгөртүү тууралуу мыйзамды кабыл алууга тыюу салынат”. Ортого чыккан окуя жана шарттардын өзгөчөлүгүнө жарааша гипотеза: жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй гипотеза укук эрежесинин колдонулушуна бир эле шарт же окуя негиз болорлугун аныктайт. Мисалы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **81-беренесинин 1-пунктунда аныкталгандай** “Жогорку Кенеш тарабынан кабыл алынган мыйзам 14 күндүн ичинде Президентке кол коюу үчүн жиберилет” демек бул жерде мыйзам Кыргыз Республикасынын Президентине кол коюуга жөнөтүлүшү үчүн бир гана шарт жетишерлигин аныктайт.

Татаал гипотезанын өзгөчөлүгү болуп укук нормасы колдонулушу үчүн анда орнотулган бир-нече шарттар негиз болушу мүмкүн. Мисалы Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинин **98-статьясында** ачууга өтө алдырган абалда киши өлтүрүүгө аныктама берген. Ага ылайык “Жабырлануучу тараптан болгон укукка жат зомбулук көрсөтүү же катуу мазактоо, жабырлануучунун башка укукка жат аракеттеринен, ошого тете жабырлануучунун үзгүлтүксүз укукка жат же моралга туура келбegen жүрүш-турушунан улам узак убакыт бою психикасын бузган жагдайга байланыштуу капсынан келип чыккан ачууга өтө алдырган абалда (аффект) киши өлтүргөндө”. Демек Кылмыш-жаза Кодексинин 98-статьясы колдонулушу үчүн бир канча турмуштук шарттар ортого чыгышы зарыл. Татаал гипотезанын дагы бир түрү болуп алтернативалык татаал гипотеза деп аталат

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жазык Кодексинин **99-статьясынын 1-пунктунда аныкталгандай “Аргасыз коргонуунун чегинен чыгып же болбосо кылмыш жасаган адамды кармоо учун** зарыл болгон чарапардын чегинен чыгып киши өлтүрүү...”. Бул жерде укук нормасын колдонуу үчүн эки шарттын бирөө гана ортого чыкса укук нормасын колдонууга боло тургандыгы аныкталган.

Укук нормасынын берилген аныктамасы жагынан гипотеза экиге бөлүнөт.

Абстрактык гипотеза (укук нормаларында өтө көп кездешет) ар-бир окуянын өзгөчөлүгүнө жараша укук нормасын колдонулушу керектигин аныктайт жана кайсыл учурларда укук нормасы колдонула тургандыгына багыт берет. Анткени ар-бир келечекте боло турган окуянын өзгөчөлүгүнө жараша так укук нормасын алдын ала аныктоо бул мүмкүн эмес. Укук нормасын мындай жолдо түзүү анын туруктуулугун жана көлөмүн белгилүү формада түзүүгө жардам берет. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинин **141-беренесин ала турган болсок** “Шайлоо документтерин, референдумдун документтерин **бурмалоо**, добуштарды **атайылап** туура эмес эсептөө же шайлоонун, референдумдун на-тайжаларын **атайылап** туура эмес чыгаруу,...” кылмыш катары саналган. Бирок шайлоодо добуштарды кееде атайылап эмес жаңылуу менен туура эмес эсептөө да болушу мүмкүн жана мындай аракеттер кылмыш катары саналбайт. Андыктан укук колдонуучу мамлекеттик орган окуянын жагдайларын изилдеп чыккандан кийин добуштар “атайылап” же “жаңылыштык” эсептелгендигин аныктоосу зарыл.

Казуалдык гипотеза укук нормасынын колдонулушу керектigi окуяны так аныктап көрсөтөт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **7-беренесинин 2-пунктуна ылайык** «Дин жана бардык ырасымдар мамлекеттен ажыратылган». Демек бул эрежеде диндин мамлекеттик саясаттан, мамлекекттик иштерден тоолугу менен ажыратылуу менен диний кандайдыр-бир жөрөлгөлөр мамлекеттик мааниде колдонулуга тынуу салынгандыгын аныктоодо.

Укук нормаларынын дагы бир маанилүү элементи болуп дис-

позиция саналат. Диспозиция – укук нормасын жөнгө салуучу ма-милелердеги жүрүм-турум эрежесин, укук субъектилеринин укуктары менен милдеттерин аныктайт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **21-беренесинде** “Ар бир адам ажыратылгыс жашоо укугуна ээ. Эч кимдин өмүрү өзүм билемдик менен кыйылышы мүмкүн эмес. Өлтүм жазасына тыюу салынат» принципи орнотулуу менен адам өмүрүнүн кол тийбестигине укуктук аныктама берилүүдө.

Диспозиция укукка дал келген үлгүлүү жүрүм-турум эрежелерин аныктайт. Ошондуктан диспозиция укук нормасынын борбордук элементи, укуктук жүрүм-турумдун квантэссенциясы. Укук нормасы диспозицияда милдеттендириүүчү күчкө ээ болот жана гипотеза тарабынан көрсөтүлгөн шарттарда, учурларда, жарандардын ортосундагы байланыштарды башкарат.

Укуктук эреженин мүнөзүнө карата диспозиция **укуктандыруучу, милдеттендириүүчү** жана **тыюу салуучу** формаларга бөлүнөт.

Укуктандыруучу диспозицияда укуктун субъектисине бир нече туура эрежелер көрсөтүлөт жана укуктун субъектиси алардын ичинен бириң тандап алууга укуктуу. Укуктук субъектилер үчүн укуктандыруучу диспозиция «укуктуу», «мүмкүн», «укуктарг ээ» деген көрсөтмөлүү сөздөр аркылуу, укуктун субъектилерине бир нече туура жүрүм-турум эрежесин көрсөтөт. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **31-беренесинин 1,2-пунктарында**

1. Ар ким эркин ой жүгүрттүгө жана өзүнчө пикирге ээ болууга укуктуу.

2. Ар ким өз пикирин билдириүүгө, сөз жана басма сөз эркиндигине укуктуу, деп көрсөтүлгөн. Бул нормада жарандарга укуктарын коргоо үчүн, ар түрдүү укуктар менен эркиндиктер аныкталган.

Милдеттендириүүчү диспозиция, укуктук субъектилерге пайдалуу эрежелерди сактоону жана аткарууну түздөн-түз милдеттендирет. **Милдеттендириүүчү диспозицияда укуктун субъектилерине жол көрсөтүүчү катары «милдеттүү», «зарыл», «жерек» деген сөздөр колдонулат.** Мисалы Кыргыз Республикасынын

Конституциясынын **37-беренесинин 2-пунктунда** “Улууларды урматтоо, туугандарына жана жакындарына камкордук көрүү - ар бир адамдын милдети” деп аныкталаган.

Бул жерде укук нормасынын субъектиси, көрсөтүлгөн эрежени аткарууга милдеттүү.

Тыюу салуучу диспозиция укуктун субъектилеринин кээ бир кыймыл аракетти (же аракетсиздикти) жасоого түздөн-түз тыюу салат. Укук нормасында тыюу салуучу диспозицияны аныктоочу «тыюу салынат», «жол берилбейт», «болбойт» деген сөздөр колдонулат. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **31-беренесинин 4-пунктунда** “Улуттук, этностук, расалык, диний жек көрүүчүлүктүү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктүү үгүттөп, кодулоого, касташууга же күч колдонууга чакырган үндөөлөргө тыюу салынат” деп аныкталган.

Укук нормасынын диспозициясы бузулган учурда, диспозицияда көрсөтүлгөн тартилте санкция (жаза) колдонулат.

Санкция – укук нормасы бузулган учурда, укук бузуучуга карата юридикалык жоопкерчилигинин түрүн жана өлчөмүн аныктоочу структуралык элемент. Мисалы Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинин **132-беренесин алсак анда** «Он алты жашка толо элек экендиги белгилүү болгон адам менен он сегиз жашка толгон адам жыныстык катнашта болгондо, бачабаздык же лесбиянчылык кылганда», - (**бөлүгү диспозиция**) уч жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат (**бөлүгү санкция**) болуп саналат.

Жогоруда аталган элементтер укуктук норманын составында өзгөчө орунга жана багытка ээ, анткени гипотезасыз укук нормасы маанисиз, диспозициясыз укук нормасы түзүлүшү мүмкүн эмес, санкциясыз укук нормасы күчсүз. Юридикалык нормалардын элементтери бири-бирин тоолуктап турат.

Санкция – бул укуктук субъектилер тарабынан диспозицияда көрсөтүлгөн эрежелер бузулуу менен материалдык, моралдык чыгымдар келтирилген укук бузуучуга карата колдонулган юридикалык нормалар. Өзүнүн мааниси жагынан санкция укук бузуучуга карата колдонулган юридикалык жоопкерчилик болуп саналат.

Диспозицияда көрсөтүлгөн эрежелерди бекемдөө менен санкция, укукту жана юридикалык нормаларды, коомдук мамилелердин башкаруучусу катары, алардын жалпыга милдеттүү юиридикалык күчүн бекемдейт, же укук нормасын коомго милдеттүү түрдө тануулайт.

Укуктун субъектилери укуктук жүрүм-турумду сактоосун камсыз кылуу үчүн укук нормасындагы санкциянын, укук-бузуучулуктагы кыймыл-аракеттерди болтурбоого максатталган алдын ала профилактикалык таасири өтө чоң. Укуктук механизмдин процессинде, санкция укук бузуучулук кыймыл аракеттерге, же аракетсиздикке бөгөт коюу үчүн жана жарандардын бузулган укуктарын калыбына келтириүү үчүн колдонулат.

Санкция укук нормасынын тез-тез өзгөрүп турган бөлүгү. Айрыкча коомдук турмушта, мамлекетте жана коомдук мамилелерде болуп жаткан ар түрдүү өзгөрүүлөр, түздөн-түз санкциянын өзгөрүшүнө да таасирин тийгизет. Анткени көпчүлүк учурларда мыйзам чыгаруу органдары, коомдук талапты канааттандыруу үчүн, укук нормасына көп өзгөртүүлөрдү киргизбестен, андагы санкцияга гана өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизишет. Окуянын келип чыккан жыйынтыгына жараша санкциялар

- **жөнөкөй** (келип чыккан бир жагдайга карата бир гана жаза көрсөтөт),
- **татаал** (бир канча жаза көрсөтүлүшү мүмкүн),
- **алтернативалык** (укук колдонуучу органга бир канча жазын бирин тандоого укук берет) болуп үчкө бөлүнөт.

Мисалга Кылмыш-жаза Кодексинин 149-статьясында (Жалпыга бирдей милдеттүү билим берүү жөнүндө мыйзамды аткарбоо) көрсөтүлгөн кылмыш үчүн «есептик көрсөткүчтүн эки жүз өлчөмүнө чейин айып салынат» деп жазанын бир гана түрүн аныктоо менен жөнөкөй санкция болуп саналат.

Ал эми Кылмыш-жаза кодексинин 97-статьясынын (Киши өлтүрүү) 1-пунктунда көрсөтүлгөн кылмыш жасалган учурда «сөгиз жылдан он беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат» деп аныкталан, демек сот кылмыштын составын иликтөө менен жазанын жецил жана оор бөлүгүн тандап алууга укуктуу жана бул татаал санкция болуп саналат. Кыргыз

Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинин 101-статьясында (байкабастыктан өлүмгө дуушар кылуу) көрсөтүлгөн кылмышка карата «бир мингэ чейинки эсептик көрсөткүчтүн өлчөмүндөгү айыпка же болбосо үч жылга чейинки мөөнөткө эркиндигин чектөөгө же үч жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыраттууга жазаланат» деп аныталуу менен сотко ушул көрсөтүлгөн жазанын бириң тандап алууга укук бергендиктен бул **алтернативалуу санкция** деп аталаат.

Укук нормасынын санкциясы укуктун тармактарына карата ар-турдүү мүнөзгө ээ. **Кылмыш-укуктук санкцияларга** Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жазык Кодексинде көрсөтүлгөн штраф, мүлкүү конфискациялоо, жарандарды узак мөөнөткө эркинен ажыраттуу жана өмүр бою эркинен ажыраттуу жазалары кирет. Алар мамлекеттик мажбурлоо чараптарына жатат жана сот органдары тарабынан кылмыш жасаган адамдарга карата колдонулат.

Административдик-укуктук санкциялар административдик-укуктук эрежелер бузулган учурда колдонулат. Алардын түрлөрүнө штраф, жарандардын атайын укуктарынан ажыраттуу (транспорттук каражаттарды пайдалануу же аңчылык кылуу укуктардын), административдик арест (бир айга чейин) ж.б. кирет. Алар сот органдары же административдик органдар тарабынан административтик укук бузуучуларга карата колдонулат.

Дисциплинардык укуктук санкцияларга, Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодекси тарабынан орнотулган эскертүү, сөгүш берүү, кызмат абалынан төмөндөтүү ж.б. жазалар караглан. Алар ишкана, уюмдардын администрациясы тарабынан эмгек тартибин бузгандыгы учун колдонулат.

Граждандык-укуктук санкциялар граждандык укук бузуучуларга карата колдонулат. Аларга жарандардын экономикалык-чарбалык келишимдерди аткарбоонун натыйjasында мүлкүүк зыян келтирилген учурларда, жабырлануучуга зыянды кайтарып берүү максатында колдонуулучу штраф, пеня, жана келтирилген чыгымдарды төлөтүү санкциялары кирет. Граждандык-укуктук санкциялар, сот органдары тарабынан колдонулат.

Юридикалык нормалардын структурасын туура өздөштүрүү укук нормасынын маанисин жана нормативтик укуктук актыны

туура аныктоого жана пайдаланууга жол ачат. Үүк таануу илиминде бул суроо бир эле илимий жактан эмес, практикалык жактан да чоң мааниге ээ. Анткени уүк нормасынын составын туура аныктабоо уүк колдонуу процессинде, уүк нормасынын маанинин туура эмес аныктоого жана колдонууга алыш келиши мүмкүн.

10.3. Уүк нормасынын классификациясы

Уүк нормаларын илимий жактан анализдеп классификациялоо: биричиден, ар бир юридикалык норманын мамлекеттик уүк системасындагы ордун аныктайт; экинчиден, укуктук башкаруу механизминде тиешелүү уүк нормасынын функциясын аныктайт; үчүнчүдөн, укуктун коомдук мамилелерге тийгизген таасиригин чегин аныктайт; төртүнчүдөн, мамлекеттик органдардын уүк чыгаруучулук жана уүк колдонуучулук ишмердүүлүгүн жакшыртат.

Юридикалык нормаларды ар-түрдүү негизде бир нече түргө бөлүүгө болот.

Укуктук нормалар укуктук башкаруу механизминин башкаруучулук функциясына жараша **декларативдик** жана **жүрүм-турум** нормаларына, **жалпы** жана **атайын** нормаларга бөлүнөт.

Декларативдик нормалар коомдук мамилени укуктук башкаруунун башталгыч негиздерин, анын максаттарын, милдеттерин, принциптерин, багытын аныктайт жана бекемдейт. Мисалы, мындай нормаларга: мамлекеттин саясий-укуктук жана социалдык-экономикалык багытынын конституциялык негиздерин, граждандык коомдун жана мамлекеттик түзүлүштүн принциптерин, мамлекет менен жарандардын биримдиктүү байланышын, адам укуктары менен эркиндиктеринин негизги багытын аныктаган нормалар кирет.

Жүрүм-турум эрежелери—бул жалпыга милдеттүү юридикалык күчкө ээ, коомдук мамилелерди түздөн-түз башкаруучу эрежелер болуп саналат. Жүрүм-турум эрежелер декларативдик нормалар койгон талаптардын жана принциптердин негизинде кабыл алынып, коомдук мамилелерди башкаруучу так даана эрежелерди орнотот.

Укуктук башкаруу тармагына жараша, юридикалык нормалар мамлекеттик (конституциялык), административдик, финан-

сылык, жер-укуктук, граждандык, граждандык-процессуалдык, эмгек, кылмыш-укуктук ж.б. болуп бөлүнөт.

Укук тармактары материалдык жана процессуалдык болуп еки бөлүккө бөлүнөт. **Биринчиси**, укук нормасы эмнени башкарат, деген суроого жооп берсе, **экинчиси**, укук нормасы кантит башкарат, деген суроого жооп берет. Процессуалдык укук нормалары, уюштуруучулук-процедуралык мүнөзгө ээ, алар материалдык укукту ишке ашыруунун тартибин, формасын жана методун аныктайт.

Укуктун башкаруу методу жагынан укук нормасы императивдик жана диспозитивдик нормаларга бөлүнөт.

Императивдик нормалар – укук нормасы, укуктун субъекттерине аткарууга милдеттендирген так жана даана жүрүм-турум эрежесин көрсөтөт. Жарандар көрсөтүлгөн эрежеден башка эрежени тандап алууга мүмкүнчүлүктөрү жок. Мисалы, **Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 14-беренесинин 3-пунктуна ылайык**: «Мамлекеттин ички саясий маселелерин чечүү үчүн Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүн пайдаланууга тыюу салынат».

Диспозитивтик нормалар – укуктук эрежелердин бир нече вариантын көрсөтөт жана ошол эрежелерден укуктун субъектиси тарабынан бириң тандап алууга мүмкүнчүлүк берет. Диспозитивтик нормалар Кыргыз Республикасында укук системасындагы көпчүлүк укук тармактарына мүнөздүү, бирок граждандык жана конституциялык укука көбүрөөк мүнөздүү болуп саналат. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **64-беренесинин 2-пунктуунун 1-подпунктуна ылайык** “Президент мыйзамдарга кол коет жана элге жарыялайт; мыйзамдарды каршы пикири менен Жогорку Кеңешке кайтарат. Демек Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган мыйзамдар Кыргыз Республикасынын Президентине жөнөтүлгөндө ал жогоруда көрсөтүлгөн ыйгарым укуктарынын бириң тандап алуу укугунан ээ.

Мыйзам чыгаруу субъектисинин түрүнө жараша, же юридикалык норманы кабыл алган органга карата, алар жогорку юридикалык күчкө ээ мыйзамдуулук нормаларына жана мыйзамдарды ишке ашыруу максатында кабыл алынган юридикалык ченемдик

актыларга бөлүнөт.

Юридикалык нормалар таасир этүү чойрөсүнө жараша жалпы маанидеги нормаларга, чектелген маанидеги жана жергиликтүү маанидеги нормаларга бөлүнөт.

Жалпы маанидеги нормаларга Кыргыз Республикасынын бардык терриориясында түздөн-түз юридикалык күчкө ээ, комдун баардык катмарына тиешелүү болгон мыйзамдар кирет. Мындай мыйзамдарга Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана конституциялык мыйзамдарды, жана башка мыйзамдар кирет. Мисалы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын **6-беренесинин 1-пунктуна ылайык** «Конституция эң жогорку юридикалык күчкө ээ жана ал Кыргыз Республикасында түздөн-түз колдонулат».

Чектелүү мааниге ээ нормалар – бул убактылуу, белгилүү бир кырдаалды жөнгө салууга багытталган же белгилүү бир кесип ээлерине гана тиешелүү болгон мыйзамдар жана ченемдик актылардан турат. Мындай нормаларга областык, шаардык маанидеги ченемдик актылар, же бир кесип ээлерине тиешелүү болгон мыйзамдар (милиция, прокуратура жөнүндөгү мыйзам ж.б.) жатат.

Юридикалык нормалардын классификациясы аларды ар-тараптуу өздөштүрүлүп, практика жүзүндө колдонууга жана коомдук мамилелерди укуктун негизинде башкарууну жакшыртууга шарт түзөт.

Текшерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Уүк нормасы менен укуктун айырмачылыктыр эмнеде?
2. Уүк нормасынын составдык элементтерге бөлүнүшүнүн мааниси эмнеде жана ар бир элементтин өзгөчөлүгүнө жараша мүнөздөгүлө.
3. Уүк нормасынын санкциясынын көп түрдүүлүгүнүн мааниси кандай?
4. Юридикалык нормалардын классификациясын анализдегиле.

11. Укуктук мамиле

11.1. Укуктук мамиленин түшүнүгүү, структурасы жана түрлөрү.

11.2. Укуктук мамилелердин субъектилери жана алардын укуктуулугу жана укук жоопкерчилигине жарамдуулугу.

11.3. Укуктук мамилелердин катышуучуларынын субъективтүү укуктары жана милдеттери.

11.4. Юридикалык фактылар жана алардын классификациясы.

11.1. Укуктук мамиленин түшүнүгүү, структурасы жана түрлөрү

Коомдук турмуштун көп тармактуулугуна байланыштуу, жарандардын ортосундагы карым-катнаштардын натыйжасында коомдук турмушта калыптанган ар түрдүү мамилелер бизге белгилүү. Аларга экономикалык, саясий, юридикалык, моралдык, руханий, маданий ж.б. мамилелер кирет. Коом ичиндеги жарандардын, бирикмелердин дегеле укук субъектилеринин ортосундагы мамилелердин жалпы жыйындысын коомдук же социалдык мамилелер деп атайды.

Биздин темабыз негизинен юридикалык, же укуктук мамилелерди аныктоого багытталган. Коомдук мамилелер менен укуктук мамилелердин негизги маанисин талдап чыгуу жана негизги байланыштарын аныктоо менен, **укуктук мамилелердин** коомдогу ээлеген ордун, маанисин жана мазмунун аныктоого болот.

Укук расмий түрдө, коомдук мамилелерди жөнгө салуу же башкаруучу күчкө ээ. Бул анын эң негизги функциясы болуп саналат. Укук тигил же бул коомдук мамилелерди башкаруу менен, ага өзгөчө укуктук маани берет жана анын жыйынтыгында бул мамилелер жаңы укуктук мүнөзгө ээ болот. **Демек укуктук мамилелер – укук нормасынын, коомдук мамилелердин негизги бөлүгүн башкаруудан келип чыккан жыйынтыгы болуп саналат.**

Мамлекет коомдук мамилелердин орчуундуу бөлүгүнө укуктук таасир этүү менен, аларды өз юрисдикциясына жана коргоого алат, аларды коомдук турмушта пайдалуу мүнөзгө ээ кылат жана иреттүү, тартиптүү жана стабилдүү абалга алып келет. Укуктук

мамилелердин катышуучулары, субъективдүү укуктарга жана юридикалык милдеттерге ээ. Жыйынтыгында бул мамилелерди башкарууга жана көзөмөл жүргүзүүгө жол ачылат. Башкача айтканда, социалдык байланыштын өзгөчө формасы ортого чыгат.

Үүк кээ бир кыймыл-аракетти ишке ашырууга, тыюу салат, экинчилерин аткарууга уруксат берет, ал эми үчүнчүсүн көтөрмөлөп, жалпы эрежелерди бузган кыймыл-аракеттерге карата, атайын жоопкерчиликті бекемдейт. Мындай иш-аракеттердин на-тыйжасында, укуктун субъектилеринин коомго пайдалуу жүрүмтурумунун калыптанышына шарт түзөт, ар-түрдүү зияндуу иш-аракеттерди коомдон сүрүп чыгарат.

Мурунку темаларда карап өткөндөй, башка социалдык эрежелерге салыштырмалуу укук, бир топ эффективдүү милдетүү-мажбуурлоочу күчкө ээ, заманбап башкаруучу эрежелердин жыйнагы болуп саналат. Бул ар-бир мамлекеттин эң негизги атрибуту. Ошондуктан ар бир коомдук мамиле укук нормасына жана малекеттин эркине каршы келбеген учурда гана, укуктук мамиле болуп саналат.

Демек, укуктук мамилелер, укук тарабынан башкарылуучу коомдук мамилелер болуп саналат. Укук тарабынан башкарылган баардык мамилелер (экономикалык, саясий, үй-бүлөлүк, маданий ж.б.) өзүнүн маанисин жоготпойт, бир гана кошумча өзгөчөлүктөргө ээ болот. Башкача айтканда укуктук мамиле реалдуу коомдук мамиледен бөлүнүп чыкпайт, тескерисинче мамилелер менен камыр-жумур аралышып, аларды укуктук мааниге ээ кылат.

Мамлекет укуктук эрежелердин жардамы менен тигил же бул коомдук мамиленин мүнөзүн өзгөртө албайт, анан калса жаңысын түзүүгө, же жаратууга да мүмкүнчүлүгү жок. Эгерде муну ишке ашырууга мүмкүнчүлүк болгондо, коомдук турмуштун көпчүлүк проблемаларын чечүү, мамлекет учүн эң жөнөкөй иш-аракет болуп саналмак. Мамлекет мыйзамдарды кабыл алуу менен, коомдук мамилелердин маанилүү бөлүгүн гана тездетет, коомдун өнүгүшүнө жагымдуу шарт түзөт жана коомдо калыптанган жагымсыз мамилелерди жоёт.

Укук коомдук мамилелердин жаратуучусу, же түзүүчүсү боло

албайт, болгону анын башкаруучусу гана болуп саналат. «Укук өз алдынча эч нерсени жаратпайт, бир гана коомдук мамилелерди санкциялайт. Ал эми мыйзамдар экономикалык талаптарды гана бекемдейт»²².

Мисалы, Кыргыз Республикасында калыптана баштаган рыноктук мамилелер бул мамилени бекемдеген укук нормаларынын кабыл алышы менен эмес, заманбап коомдун реалдуу ыхтыячы, талабы болгондуктан калыптана баштады. Бул мамилелердин кээ бир белгилери, кайра куруу заманында эле мыйзамсыз же расмий эмес түрдө калыптана баштаган. Экономикалык түзүлүштүн реалдуу шарттарынын талабы менен мындай мамилелерди расмийлештирген, атайын укуктук актылар кабыл алышып алардын өнүгүшүн тездетти.

Коомдо укуктун таасири астында пайда болгон укуктук мамилелер бар жана алар укуктун жардамысыз жарала албайт. Мисалы, конституциялык, административдик, процессуалдык жана кылмыштык ж.б. Мындай укуктук мамилелер мааниси, формасы жана мазмуну жагынан өз алдынча коомдук мамилелер болуп саналат. Бул мааниде алганда, укук жаңы байланыштарды пайда кылуу менен жаңы коомдук мамилелерди ортого чыгарат.

Мамлекет пайда болгонго чейинки коом учурунда, укуктук мамиле болгон эмес, анын эц негизги себеби укук болгон эмес. Бул укуктук мамиле укуксуз жана укуктан сырткары жаралышы мүмкүн эмес дегендик. Коомдук мамилелердин укук менен болгон байланышы жана укук тарабынан башкарылышы гана аларга укуктук мамиле деген статусту ыйгарат. Андан сырткары укуктук мамилелер, юридикалык нормалардан өз алдынча түзүлүшү да, мүмкүн эмес.

Укук коомдук мамилелердин бардыгын жөнгө салбайт, алардын ичинен коомго, мамлекетке жана жарандардын нормалдуу жашоо турмушу үчүн зарылчылыгы болгон, өтө орчуандуу коомдук мамилелерди гана башкарат. Эц биринчиден булардын катарына менчиктик мамилелер, мамлекеттик бийлик жүргүзүү жана башкаруу, социалдык-экономикалык түзүлүш, жарандардын укуктары жана милдеттери, коомдук тартипти сактоо, эмгектик, мүлктүк,

²² Маркс К., Энгельс Ф. Тандалган чыгармалар. Т.2.208-б. т.4. 112-б.

үй-бүлөлүк ж.б.ү.с. маанилүү коомдук мамилелер кирет. Коомдогу калган мамилелер укук тарабынан тоолугу менен башкарылбайт (моралдык этикалық, достук, салт-саная, үрп-адат ж.б.), алардын белгилүү гана бөлүгү башкарылат (мисалы, үй-бүлөдө мүлктүк байланыштардан сырткары жеке мүнөзгө ээ мамилелер да бар, жубайлар арасындагы, ата-эне менен балдардын ортосундагы турмуш-тиричилик мамилелери укук башкарууга камтылбайт).

Жогоруда көрсөтүлгөндөрдүн негизинде, бардык коомдук мамилелерди үч топко бөлүүгө болот: 1) коомдук мамилелердин укук тарабынан башкарылуусунун натыйжасында, укуктук мүнөзгө ээ болуу менен, пайда болгон укуктук мамилелер; 2) укук тарабынан башкарылбаган жана эч кандай укуктук маанингэ ээ болбогон коомдук мамилелер; 3) бир бөлүгү гана укук тарабынан башкарылган коомдук мамилелер. Демек, бардык укуктук мамилелер, коомдук мамилелердин катарына кирет, бирок бардык укуктук мамилелер коомдук мамиле болуп саналбайт. Бул укуктун таасир этүү чегин гана аныктайт жана анын коомдук мамилелерге таасир этүү күчүнүн абсолюттук үүчкө ээ эместигинин далили. Коомдук турмуш улам өзгөрүп, өсүп-өнүгүп турат, ошондуктан мыйзам тарабынан башкарылган кээ бир мамилелер, убакыттын өтүшү менен укуктун объектиси болуудан акырындык менен калат. Укуктун таасирдүүлүк чөйрөсү, замандын шарттарына жараша кенейип же өтө чектелген абалга келтирилиши мүмкүн, бирок жалпысынан алганда, коомдун жана мамлекеттин объективдүү талаптарын канаттандырууга максатталган.

Коомдук мамилелердин өзгөчө түрү катары, укуктук мамилелерге мүнөздүү өзгөчөлүктөр төмөндөгүдей болуп саналат:

1. Укуктук мамилелер, укук нормасынын негизинде гана өзгөрүшү, толукталышы жана жоюлушу мүмкүн жана укук нормасынын негизинде гана ишке ашырылат. Укук нормаларысыз укуктук мамиле да жок.

Укуктук мамилелердин калыптанышы менен укук нормасынын негизги максаттары турмушка ашырылат, алардын эффективдүүлүгү жана реалдуу күчү алдыга чыгат, алар укуктук мамилелерде гана иштей баштайт.

2. Укуктук мамилелердин субъектилери укук илиминде субъ-

ективдүү деп аталган, өз ара юридикалык укуктарга жана милдеттерге ээ. Укуктук мамилелердин катышуучулары өз-ара бирдей кызычылыктары болгондугу үчүн укуктук мамилелеге киришет.

3. Укуктук мамилелер, анын катышуучуларынын өз эркинин натыйжасында гана ишке ашырылат. Биринчиден, укук нормасы аркылуу мамлекеттин эрки бекемделет; экинчиден, юридикалык нормалардын бардыгы болгондугуна карабастан, анын катышуучуларынын эркисиз (жок дегенде катышуучулардын биринин эркисиз) укуктук мамиле ортого чыкпайт.

4. Укуктук мамиле мамлекет тарабынан корголот. Башка мамилелер мамлекет тарабынан коргоого алынбайт. Укуктук мамиленин мамлекет тарабынан коргоого алынышы өлкөдө мыйзамдуулукту камсыз кылуу, укуктук тартиппи орнотуу менен тыгыз байланышта.

Укуктук мамилелердин негизги өзгөчөлүктөрү ушунда. Надстройкалык кубулуш катары ал коомдогу экономикалык жана башка себептерге жана факторлорго ылайыкташтырылат.

11.2. Укуктук мамилелердин субъекттери, алардын укуктуулугу жана укук жоопкерчилигине жарамдуулугу

Укуктук мамилелердин катышуучулары же мыйзам тарабынан бекемделген укуктарга жана милдеттерге ээ, жарандар жана алардын бирикмелери, укуктун субъекттери деп аталат.

Укуктун субъекттиси жана укуктук мамилелердин субъекттери бир канча өзгөчөлүктөргө ээ болгонуна карабастан бирдей түшүнүккө ээ. Биринчиден, жарандар укуктун субъекттиси катары, дайыма эле укуктук мамиленин субъекттиси боло албайт, экинчиден - жаңы төрөлгөн балдар, жашы жете элек балдар жана ақыл ооруулары укуктун субъекттиси болгону менен көпчүлүк укуктук мамилелердин субъекттиси боло албайт; үчүнчүдөн, укуктук мамиле – укукту ишке ашыруунун жалгыз гана формасы эмес.

Тарыхтан биз билгендей бардык эле адамдар укуктун субъекттиси катары саналган эмес, мисалы кулдар укуктун объективтиси катары саналган (товардык буюм катары). Рим укугунда кулдар «сүйлөгөн мүлк» катары бааланган. Андан сырткары эркин адам-

дар арасында да бирдей укуктар болгон эмес.

Феодалдык укукта бекемделгендай дыйкандар, өлкөнүн толук кандуу жараны катары саналган эмес. Анткени алардын көпчүлүк укуктары жана эркиндиктери чектелген. Азыркы цивилизациялуу өлкөлөрдө мындай дискриминациялар толугу менен жоюлган. Атуулдук жана саясий укуктардын эл аралык пактысында (1966 ж.) ал мынайча бекемделген: «Ар бир адам, кайсыл жерде жүргөндүгүнө карабастан, укуктун субъективиси катары таанышып, талап кылууга укуктуу» (16-ст.). Бул норма 1948-жылы кабыл алынган, Эл аралык адам укуктарынын декларациясында да бекемделген (6-ст.).

Ар бир укуктук мамиледе экиден эмес (женөкөй мамиле) субъект болушу зарыл, анткени бир эле субъекти өзү менен укуктук мамилөгө кире албайт. Бирок укуктук мамиледе бир нече же чектелбөгөн субъектилер болушу мүмкүн (татаал укуктук мамиле).

Укуктук субъектилердин түрлөрү. Укуктук субъектилер жеке адамдардан жана колективдерден (юридикалык жактардан) турат. Жеке адамдарга: а) Кыргыз Республикасынын жарандары; б) чет элдик жарандар; в) атуулдугу жок адамдар киришет. Андан сырткары Кыргыз Республикасынын территориясында бүгүнкү күндө атайын качкын статусун алган, чет элдик жарандар да бар. Алардын статусу Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана Эл аралык нормалар тарафынан бекемделген. Кыргыз Республикасынын Гражданлык Кодексин 51-беренесине ылайык «Гражданлык колдонууда Кыргыз Республикасынын граждандары, башка мамлекеттердин граждандары, ошондой эле граждандыгы жок адамдар граждан (адам) деп түшүндүрүлөт».

Кыргыз Республикасынын территориясында жашаган чет элдик жарандардын кээ бир укуктары чектелген. Алар шайлоого жана шайланууга, мамлекеттик кызматтарда иштөөгү, аскер кызматынын катарында кызмат өтөөгө укуктары жок. Мындан башка аларга каралган жарандык укуктар толугу менен гарантияланган.

Коллективдүү юридикалык жактар өтө кецири классификацияга ээ. Алар төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- Мамлекет;
- Мамлекеттик органдар жана бирикмелер;

- Коомдук бирикмелер;
- Административдик-аймактык уюмдар;
- Диний уюмдар;
- Өндүрүштүк бирикмелер;
- Чет элдик фирмалар;
- Эл аралык уюмдар.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, бардык эле бирикмелер жана уюмдар юридикалык жак катары таанылбайт. Кыргыз Республикасынын Гражданык Кодексинин **83-беренесинде** Юридикалык жакка түшүнүк берилген. Ага ылайык “менчигинде, чарба жүргүзүүсүндө же оперативдүү башкаруусунда өзгөчөлөнгөн мүлкү бар жана өзүнүн милдеттенмелери боюнча ал мүлкү менен жооп берген, өз атынан ушул мүлккө байланышкан жана мүлккө байланышпаган жеке укуктарга жана милдеттенмелерге ээ боло алуучу жана ишке ашыруучу, сотто доочу жана жоопкер катары да чыга алуучу уюм юридикалык жак катары таанылат” деп аныкталат.

Бардык эле адамдырын коллективтери, укуктун субъектиси боло албайт. Мисалы, үй-бүлө, окуу сыныфы, курстар, факультеттер, кафедралар, өндүрүштүк бригадалар мындай сапаттарга ээ эмес. Укуктун субъектиси болуу үчүн, өтө биримдиктүү бир максат үчүн бириккен, такай иштөөгө багытталган ички бирикмелер гана киришет. Жарандардын убактылуу же капысынан түзүлгөн жыйындары да укуктун субъектиси боло албайт.

Укукка жөндөмдүүлүкө жана укук жоопкерчилигине жарандуулук. Укукка жөндөмдүүлүкө – мыйзамда көрсөтүлгөн укуктук мамиленин катышуучусунун белгилүү иш-аракетти иш жүзүнө ашыруу же ошол эле укуктук мамиленин башка катышуучусунун белгилүү бир иш-аракетти талап кылуу мүмкүнчүлүгү²³. Кыргыз Республикасында жашаган баардык жарандар Укукка жөндөмдүүлүкө ээ, ал адам туулгандан башталып жана өлгөндөн кийин токтойт.

Бүгүнкү заманбап коомдо жалпы укукка жөндөмдүүлүкө ээ болбогон бир да адам болбошу керек. Бул жарандардын саясий-

²³ Укук кыскача энциклопедия. Фрунзе, 1988-ж. 427-б.

юридикалык жана социалдык статусунун ажырагыс, баалу элементи болуп саналат. Үүкка жөндөмдүүлүк субъектилердин табийгүй эмес, коомдук-укуктук сапатка ээ, абсолюттук универсалдык мүнөздүгө статусу. Ал адам укуктары жөнүндөгү эл аралык пактылардан, гумандуулук принциптеринен, атуулдук эркиндиктерден жана адилеттуулуктөн келип чыгат. Ар бир мамлекеттин милдети бул кепилдиктерди сактоого жана коргоого багытталышы керек.

Кыргыз Республикасынын Гражданлык Кодексинин 53-беренесинде 53-статья. Граждандын укукка жөндөмдүүлүгүнүн мазмунун төмөндөгүдөн аныкталат:

Граждан менчиктөө укугу менен мүлккө ээ болот; мүлкүү мурастайт жана мураска берет, ээлик кылуу ишин жана мыйзам тарабынан тыюу салынбаган башка иштерди иштейт; өз алдынча жана башка юридикалык жактар жана граждандар менен бирге юридикалык жакты түзүп, мыйзам тарабынан тыюу салынбаган ар кандай бутүмдөрдү түзөт жана милдеттенмелерге катышат; жашаган жерин тандап алат; илимий, адабий жана көркөм өнөр чыгармаларынын, ойлоп табуулардын жана интеллектуалдык ишмердиктиң башка натыйжаларынын авторунун укугуну ээ болот; башка мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктарга ээ боло алат.

Ал эми ушул эле мыйзамдын 84 – беренесинде юридикалык жактын укукка жөндөмдүүлүгүнө аныктама берилген. Ағы ылайык юридикалык жак анын уюштуруу документтеринде каралган ишмердиктиң максаттарына ылайык гражданлык укуктарга ээ боло алат жана мындай ишмердикке байланыштуу милдеттерди ала алат.

Чарба жүргүзүү укугунда же оперативдүү башкаруу укугунда мүлккө ээлик кылган уюмдарды (мамлекеттик жана муниципалдык ишканалар) кошпогондо, коммерциялык уюмдар, иш жүргүзүүнүн мыйзамда тыюу салынбаган ар кандай түрүн ишке ашырууга зарыл болгон гражданлык укуктарга жана милдеттерге ээ. Юридикалык жак тизмеси мыйзам тарабынан аныкталуучу ишмердиктиң айрым түрлөрүн атайын уруксаттын (лицензиянын) негизинде гана ишке ашыра алат.

Юридикалык жактын укукка жөндөмдүүлүгү ал түзүлгөн

учурдан баштап пайда болот (86-статьянын 2-пункту) жана анын жоюлушу аяктаганда токтотулат (98-статьянын 8-пункту).

Укукка жөндөмдүүлүктүн үч негизги түрү бар: **жалпы, тармактык жана атайын.**

Жалпы укуктуулук жарандардын мыйзамда белгиленген баардык укуктар менен милдеттерге ээ болуу мүмкүнчүлүгү, бирок жалпы укуктуулукка ээ болуу, белгилүү турмуштук учурларда гана ортого чыгат.

Тармактык укуктуулук тигил, же бул укуктун тармактарында гана укуктарга ээ кылат. Мисалы, никелик, эмгектик жана шайлоо ж.б.

Атайын (кызматтык, профессионалдык) укуктуулукка ээ болуу, бул атайын кесиптик ээ билимге ээ болууну талап кылат. Мисалы, врачтык, илимпоздук, артистик, музыкант ж.б.

Бирикмелердин жана юридикалык жактардын укуктуулугу да атайын укуктуулук категориясына кирет жана бирикмелердин уставында жазылган алардын максатын, милдетин жана укуктарын көрсөтөт. Бирикме түзүлгөн убакта келип чыгат жана алардын жоюлушу менен токтотулат.

Гражданиндин аракетке жөндөмдүүлүгү²⁴ –адамдын, же уюмдун укукка ээ болууга, милдет алууга жана укук бузгандыгы үчүн жооп берүүгө жарамдуулугу²⁵. Жарандардын укуктук жоопкерчилигине жарамдуулугу алардын жашынан, психикалык абалынан көз каанды, бирок укуктуулук бул жагдайлардан көз каанды эмес. Кыргыз Республикасынын Гражданлык Кодексинин 56-беренесинин аныкталгандай граждандын аракетке жөндөмдүүлүгү бул- Граждандин өз аракеттери менен граждандык укукка ээ болуу жана аны жүзөгө ашыруу, өзүнө граждандык милдеттерди алуу жана аларды аткаруу жөндөмдүүлүгү (гражданлык аракетке жөндөмдүүлүк) жашы жеткенде, башкача айтканда он сегиз жашка толгондо пайда болот.

²⁴ Кыргыз Республикасынын Гражданлык Кодексинде укук субъектисинин укуктук жоопкерчилике жарамдуулугу гражданиндин аракетке жөндөмдүүлүгү деп аныкталган. Ошондуктан бул эки маанинин эч кандай айырмачылыгы жок болуп саналат.

²⁵ Укук, кыскача энциклопедия. Фрунзе, 1988-ж. 419-б.

Ошондуктан **аракетке жөндөмдүүлүккө** жарандар 18 жашка толгондон баштап ээ болот. Эгерде укуктуулук жарандарга өмүр бою таандык болсо, **аракетке жөндөмдүүлүк** белгилүү жашка толгондон кийин гана ээ болот. 14 жашка толбогон балдар жана ақыл ооруулулары укук **аракетке жөндөмдүүлүккө** ээ эмес жана укуктуулукка ээ болушса да, анын өз алдыларынча пайдалана албайт. Алардын атынан ата-энелери, опекундары өкүл катары укуктуулугун ишке ашырат.

14 жаштан 18 жашка чейинкилер ата-энелеринин жазуу түрүндөгү уруксаты менен гана граждандык келишимдерди түзө алышат. Ал эми ёспүрүмдөр 14 жашка толгондон кийин оор кылмыштар үчүн жоопко тартылышат. Укук жоопкерчилигине жарамдуулук толук, чектелүү жана толук эмес болуп үч түргө бөлүнөт. Толук **аракетке жөндөмдүүлүк** 18 жаштан башталат, толук эмес – 14 жашты толтургандарга тиешелүү, ал эми мыйзамда каралган учурларда жана тартипте гана жарандардын **аракетке жөндөмдүүлүгү** чектелиши мүмкүн. Мисалы, белгилүү бир иште иштөө укугун чектөө сот аркылуу гана негизги же кошумча жаза чарасы катары колдонулат. Дайыма спирт ичимдиктерин, же наркотикалык заттардан пайдаланган жарандардын **аракетке жөндөмдүүлүгү** сот тартибинде чектелиши мүмкүн²⁶.

Эгерде жарандар укуктуулукка жана **аракетке жөндөмдүүлүккө** ээ болсо, анда **укуктун субъектиси болгондук** деп аталат. Бул, **аракетке жөндөмдүүлүккө** жана укуктуулук бириккен учурда ортого чыгат. Юридикалык жактар катталган учурдан баштап укуктуулукка жана аракетке жөндөмдүүлүккө ээ болот. Укуктуулукка ээ, бирок укук жоопкерчилигине жарамсыз коллективдүү субъектилер болушу мүмкүн эмес.

11.3. Укуктук мамилелердин катышуучуларынын субъективдүү укуктары жана милдеттери

Укуктук мамиле материалдык, эрктик жана юридикалык мазмунга ээ. **Материалдык мазмунга** (реалдуу турмуштук мамилелер) укук тарабынан башкарылган коомдук мамилелер кирет;

²⁶ Укук кыскача энциклопедия. Фрунзе, 1988-ж. 488-б.

эрктик мазмунга бул укук нормасында бекемделген мамлекеттин эрки жана укуктук мамиленин катышуучуларынын өз эркинче кабыл алынган актысы кирет; юридикалық мазмунга укуктук мамиленин катышуучуларынын субъективдүү укуктарын жана милдеттерин бекемдейт жана аныктайт.

Укуктук башкаруу субъективдүү укуктардын жана юридикалық милдеттердин механизми аркылуу ишке ашырылат, ошондуктан ал башка нормативдик башкаруудан айырмаланып турат. Мисалы моралдык, же адаттык. Жогоруда маалымдалган укуктар жана милдеттер юридикалық мазмунду түзөт.

Укук илиминде субъективдүү укуктар – мыйзам тарабынан кепилдикке алынган, жарандардын жүрүм-турумунун чегин жана белгилүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт. Юридикалық милдеттер – жарандарга талап кылышкан, милдеттүү, жүрүм-турум болуп саналат. Субъективдүү укуктардын негизин, жарандардын мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууну юридиктөрдөн жактан камсыз кылуу түзсө, милдеттердин мааниси – юридикалық талаптарды бекемдейт.

Биринчисинде, жарандардын белгилүү иш-аракетти аткаруу мүмкүнчүлүгүн, эркиндигин бекемдесе, **экинчисинде** айрым бир иш-аракеттерди аткаруу милдеттендирилет.

Субъективдүү укуктардын структурасы. Субъективдүү укуктар–жарандардын белгилүү жана чектелүү мүмкүнчүлүктөрү, бирок бул мүмкүнчүлүктөр төрт негизги элементтен турат: 1) укуктун негизиндеги пайдалуу жүрүм-турумдарды ишке ашыруу же андан пайдалануу; 2) укуктук милдеттүүлүккө ээ юридикалық, же жеке жактардан өз укуктарын талап кыла билүү; 3) каршы тарап өз милдеттерин аткарбаган учурда, мамлекеттик мажбуурлоо чарасынан пайдалана билүү; 4) ушул укуктар менен белгилүү социалдык жетишкендиктерден пайдалана билүү. Башкача айтканда, субъективдүү укук – укуктук жүрүм-турумдан, укуктук талап кылуудан, укуктук мажбуурлоодон жана укуктан пайдалануудан турат.

Юридикалық милдеттердин структурасы да субъективдүү укуктардын структурасына дал келет. 1) кээ бир кыймыл-аракетти милдеттүү түрдө аткаруу же зыяндуу кыймыл-аракетти аткарбоо;

2) милдеттерди аткарбагандыгы үчүн жоопкерчилик тарта билүү; 3) башка субъекттердин укуктардан пайдалануусуна тоскоолдук кылуудан алыс болуу; 4) укуктук милдеттүүлүгү бар адамдын, укуктун талаптарына баш ийүүсү. Юридикалык милдеттер жарандардын кызыкчылыгын коргогондой эмес эле, мамлекеттин кызыкчылыктарын да бирдей коргойт жана укукту ишке ашыруунун гаранты болуп саналат.

11.4. Укуктук фактылар жана алардын классификациясы

Укуктук факт – белгилүү бир укуктук мамиленин келип чыгышына (өзгөрүшүнө, жоюлушуна) негиз болуучу турмуштук жагдайлар болуп саналат. Бул фактылар өзүнүн ички мазмунунун өзгөчөлүгүне жараша эмес, мамлекет тарабынан мыйзамда бекемделген негизде түзүлөт. Анткени адам турмушу ар түрдүү фактыларга, кубулуштарга, жүрүм-турумдарга, окуяларга, капыстыктарга бай, бирок алардын бардыгы эле юридикалык мааниге ээ эмес коомдун өтө маанилүү кызыкчылыктарын камтыган бөлүктөрү гана, укуктук башкаруу алдына алынат жана белгилүү деңгээлде юридикалык жыйынтыктарга алып келет.

Ошондуктан тигил, же бул турмуштук жагдайга укуктук маани берүү, анын катышуучуларынын эркинен эмес, мыйзам чыгаруучунун эркинен көз каранды. Турмуштук жагдайлар укуктун таасиригин аркасында пайда болбойт, укук коомдук жана мамлекеттик турмушту иреттөө үчүн, аны юридикалык мааниге ээ кылат.

Укуктук фактылар укуктук мамилелердин жарапышына жана функцияланышына себепчи болушат. Алар ар түрдүү мүнөзгө ээ бир нече түргө бөлүнөт. Эрктик жагынан алганда юридикалык фактылар окуяларга жана аракеттерге бөлүнөт.

Окуялар – адамдардын өз эркине байланышпаган, укуктук мааниси бар турмуштук фактылар. Мисалы, ар-түрдүү кырсыктар өрт, сел, жер титирөө, адамдардын өлүмүнө жана материалдык чыгымдарга алып келүү менен зыяндарды калыбына келтируү, мурастоо жана камсыздандырууга окшогон укуктук мамилени жаратууга себепчи болот. Бул кубулуштар укуктук эч кандай мааниси жок, бирок жыйынтыгында укуктук мамиленин жарапышына се-

бепчи болушат.

Аракет – бил жараптардын өз эркинин натыйжасында келип чыгуучу турмуштук факт. Аракет өз кезегинде мыйзамга сыйуучу (ишке киругү жогорку окуу жайына өтүү, пенсияга чыгуу, никеге алуу) жана мыйзамга сыйбоочу (укук бузуунун бардык түрлөрү) болуп бөлүнөт.

Андан сырткары укуктук фактылар бир эле убакта бир нече укуктук мамиленин өзгөрүшүнө, жоюлушуна жана келип чыгышына негиз түзүшү мүмкүн. Мисалы, талапкердин ЖОЖго өтүшү студент менен ЖОЖдун ортосунда укуктук мамилени жаратат, окууну аяктоо –укуктук мамилени токтотот, бир окуу жайынан экинчисине каторулуу болсо–укуктук мамиленин мүнөзүн өзгөртөт.

Укуктук мамиленин жаралышы үчүн укуктук состав, же өтө татаал комплекстик фактылар (бир нече фактылардын жыйындысы) талап кылынат.

Мисалы, пенсиялык укуктук мамиле жаралышы үчүн: а) жаран белгилүү жашты толтурушу зарыл; б) керектүү далилдерди (документтерди) көрсөтүү абзел; в) эмгек стажына ээ болушу керек; г) тиешелүү орган тарабынан пенсияны дайындоо жөнүндөгү чечимин чыгарылышы зарыл. Студент менен университет ортосундагы укуктук мамиленин келип чыгышы үчүн: а) орто мектепти бүтүргөндүгү тууралуу аттестат; б) киругү экзамандерин тапшыруу; в) конкурсуктук упайды топтоо; г) тиешелүү окуу жайдын биринчи курсуна өткөндүгү жөнүндөгү ректордун буйругу керек.

Негизинен, укуктук фактылар укук системасында өтө олуттуу орунду ээлейт. Анткени жеткиликтүү анализденген юридикалык фактылардын жардамы менен тигил же бул турмуштук жагдайларга туура укуктук туура баа берип, социалдык өнүгүү процессине туура багыт берүүгө жана ага орчундуу денгээлде таасир этүүгө жардам берет.

Текшерүү суроолор жана тапшырмалар:

1. Укуктук мамиленин укук системасындагы ичинен ээлеген орду кандай?
2. Укук субъектилерине аныктама берүү менен алардын

түрлөрүн санап чыккыла?

3. Укуктуулук деген эмне жана анын укук жоопкерчилгинен айырмачылыктары кандай?
4. Субъективдүү укуктар жана милдеттердин укук система-сындагы ролу кандай?
5. Юридикалык фактылар укуктук мамиленин жаралышында кандай мааниге ээ?
6. Юридикалык фактылар кандай түрлөргө бөлүнөт жана айырмачылыктарын белгилегиле?

12. Укукту ишке ашыруу

12.1. Укукту ишке ашыруунун негизги формалары.

12.2. Укук колдонуу укукту ишке ашыруунун негизги формалары.

12.3. Укукту колдонуу стадиялары.

12.1. Укукту ишке ашыруунун негизги формалары

Укукту ишке ашыруу бул – укуктук мамиленин субъектилеринин укук нормаларын пайдалануу, сактоо менен аны реалдуу турмушка ашыруусу болуп саналат. Мына ошондуктан, укукту ишке ашыруу, укуктук башкаруу процессинин негизги жыйынтыгы.

Укук нормасы коомдук карым-катнаштарды жөнгө салууда коомдо алмаштырылгыс социалдык ролго ээ жана адамдардын аң-сезимдүү жүрүм-турумунун коомдук мамилелерге таасир этүүчү эң негизги куравы. Ошондуктан, укукту ишке ашыруу процесси укуктун эң негизги бөлүгү болуп саналат. Укук нормасында адам (коомдун өсүп-өнүгүүшүү үчүн негизги шарт түзгөн) турмушунун негизги принциптери, идеалдары, салт-санаасы жана адамдардын жеке укуктары, эркиндиктери жана милдеттери орнотулган.

Укукту ишке ашыруу мамлекеттин жана коомдун ишмердүүлүгүнүн негизги жыйынтыгы. Анткени укук нормасы коомдогу мыизам ченемдүү жүрүм-турумдардын жана адамдардын ортосундагы карым-катнаштардын, негизги эрежелерин бекитет.

Укукту ишке ашыруу бириңчиiden, коомчулук жана жарандар,

экинчиден, мамлекет жана мамлекеттик органдар, кызмат адамдары укук нормаларын кыйشاусуз сактоого, ишке ашырууга милдеттүү. Мына ошондуктан, ушул түшүнүктүн негизинде укукту ишке ашыруу проблемасы эки негизги багытта жүргүзүлөт.

Биринчиси, мамлекет жана кызмат адамдары тарабынан укук нормасын сактоо жана реалдуу турмушка ашыруу. Бул, дегенди кызмат адамдарынын ээлеген ордуна, кызмат абалына карабастан укук нормасына баш ийүү жана, өз кызматтык абалынан, ыйгарымдуу укуктарынан кыянаттык менен пайдаланбастан, укук тарабынан белгиленген эрежелерди кыйшаусуз турмушка так ашыруу.

Экинчиден, жарандар жана коомдук бирикмелер тарабынан укуктук эрежелерди сактоо, туура пайдалануу жана турмушка ашыруу.

Укук нормаларын мамлекет тарабынан ишке ашыруунун биринчи формасын мамлекеттик органдардын мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгү түзөт. Мыйзам чыгаруу жана мыйзамдын долбоорлорун түзүү бул, мамлекеттик органдардын эң орчундуу жана жоопкерчиликтүү ишмердүүлүгү. Анткени мамлекеттик органдар тереен изилденип чыккан коомдук мамилелердин негизинде гана мыйзам долбоорлорун түзөт. Кабыл алынган мыйзамдар, реалдуу турмушка жакын, жалпы коомдун кызыкчылыгын коргоо менен адамдар аткара ала турган деңгээлде болушу зарыл. Ошондуктан мыйзамда белгиленген мамлекеттин эрки, жеке адамдын эрки менен дал келүүгө тийиш.

Ал эми ченемдик актыларды кабыл алуу-экинчи негизги процесс. Ченемдик актыларды мыйзамдардын негизинде кабыл алуу менен анын ар тараптуу жагдайларын изилдеп, андан соң кабыл алынган мыйзамдарды ишке ашыруу болуп саналат.

Ошондуктан укукту ишке ашыруу процесси, ишке ашырылган юридикалык нормалардын түрүнө жана укукту ишке ашыруу мүнөзүнө карай бир нече бөлүккө бөлүнөт:

Укук нормаларын пайдалануу;

Укук нормаларын сактоо;

Укук нормаларын аткарнуу;

Укук нормаларын колдонуу.

Ар бир бөлүк өзүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрү менен бири-биринен айырмаланып турат.

1) Үүктан пайдалануу–бул уүк субъектилеринин өз эркинчө, уүк нормасында белгиленген, уүктарынан жана эркиндиктеринен пайдалануу. Уүктүк субъектилер жеке уүктарынан пайдаланууда мамлекет тарабынан эч кандай мажбурлоо чаралары көрсөтүлбөйт. Жарандардын уүктарынан өз эркинчө пайдаланууга, реалдуу шарт түзүп берүү мамлекеттин жана мамлекеттик органдардын негизги милдети. Бирок тескерисинче, өнүгүп келе жаткан көпчүлүк өлкөлөрдө мыйзам тарабынан белгиленген уүктар менен эркиндиктерден пайдалануу реалдуу мүнөзгө ээ эмес, анткени уүктардан пайдалануу, формалдуу бекемделгени менен реалдуу турмушта пайдаланууда өтө көп чектөөлөр да орнотулган. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 18-беренесинде аныкталганда ар-бир адам Конституцияда жана мыйзамдарда тыюу салынбаган ар-кандай иш-аракеттерди жүргүзүүгө уүктуу болуп саналат. Демек бул “жерде тыюу салынбаган аракеттердин баары мыйзамдуу” деген принцип орнотулган, анткени мыйзамдарда адамдык уүктарды тоолугу менен эреже катары белгилөө мүмкүн эмес.

Уүктүк субъектилер өз эркинчө мыйзамда белгиленген уүктарынан пайдалануу менен уүктүк башкаруучу нормаларды да ишке ашырат. Мисалы, жарандар шайлоо уүкүн пайдалануу менен түздөн-түз мамлекеттик башкаруу иштерине катьшууга мүмкүнчүлүк алат.

2) **Уүк нормасын сактоо**–бул субъектилердин уүк нормасы тарабынан тыюу салынган эрежелерди бузуудан алыс болуу же уүк нормаларын бузбоо. Мисалы, жолдо жүрүү эрежелерин сактоо, аскердик эрежелерди сактоо, адамдардын өз кесибине жараша өзгөчө профессионалдык-кесиптик эрежелерди сактоо. Уүк нормаларын сактоо эң ириде субъектилердин уүктүк аң сезиминен жана уүктүк маданиятынан көз каранды. Мисалы, жүргүнчүлөрдүн жол эрежесин туура сактоо жолдо жүрүүнүн коопсуздугун камсыз кылат, же ишканада техникалык эрежелерди сактоо – ар түрдүү кырсыктарды алдын ала болтурбоого шарт түзөт.

Уүк нормасын сактоо пассивдүү мүнөзгө ээ. Анткени жаран-

дар кээ бир кыймыл-аракеттерди жасоодон өзүн алыс кармоосу зарыл.

3) Укук нормаларын аткаруу—бул субъектлердин укук нормасында көрсөтүлгөн, белгиленген эрежелерди милдеттүү түрдө ишке ашыруу.

Укук нормасын аткарууда субъектилер эркин эмес, милдеттүү. Ошондуктан укуктук субъектилер өз милдетин аткаруусу учун, мамлекеттик органдар тарабынан көзөмөл жүргүзүлөт. Жарандардын атуулдук парзын орундуатуу учун, мамлекеттик органдар тарабынан колдонуучу ар түрдүү аргасыз кылуу жана мажбурлоо методдорун колдонуу менен алардын аткарылышины камсыз кылат. Мисалы, 18 жашка толгон атуулдардын аскердик милдеттүү кызматы, Кыргыз Республикасынын жарандарынын атуулдук милдеттерин аткаруусу, соттун өкүмүн аткаруусу же тиешелүү салыктарды төлөө ж.б. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесинде аныктаалгандай «жарандар мыйзамда караган учурларда жана тартипте салыктарды, жыйымдарды төлөөгө милдеттүү».

Жарандар атуулдук парзын аткарууда, алардын атуулдук милдеттерине ак-ниеттүү жана патриоттуулук менен мамиле жасоосуна жараша турмушка ашырылат.

Укукту ишке ашыруу процессинде укукту колдонуу эң орчунду орунду зэлэйт. Себеби укукту колдонуу бул укукту ишке ашырууда бир топ комплекттүү иш-аракеттерди талап кылат, жана жүрүм-турум актыларынын негизинде ишке ашырылат. Укукиу колдонууну биз кийинки суроодо кенири карап чыгабыз.

Укуктун нормаларын ишке ашыруу субъектлерине карай: жеке адамдык жана коллективдик болуп экиге бөлүнөт.

Биринчиси, жеке адамдын өзүнө тиешелүү болгон укуктарынан пайдалануу, милдеттерин аткаруу жана укуктук эрежелерди сактоо.

Экинчиси, мамлекеттик жана коомдук бирикме, уюмдар тарабынан укук нормасынын негизинде, өз укуктарын коргоо жана пайдалануу. Айрыкча укук нормаларын коллективдүү түрдө ишке ашыруу демократиялык коомдо өтө кенири колдонулат. Мисалы,

коомдук уюмдар, жумушчу коллективтери өз кызыкчылыктарын коргоо үчүн, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары белгилеген тартипте коллективдүү түрдө бийлик органдарына кайрылууга, куралсыз түрдө демонстрацияга чыгууга, ар-түрдүү жүрүштөрдү жана митингдерди уюштурууга укуктуу. Ошондуктан ар бир демократиялык мамлекетте жарандардын укугун коллективдүү коргоону ишке ашыруу чоң мааниге ээ.

Мыйзамды турмушка эркин ашыруунун негизги классификациясы, практикалык мааниде укук нормасын ишке ашыруу процессинде туура методдорду тандоо жана мыйзамдар талап кылган жыйынтыкка жетишүүсү менен тыгыз байланышта.

Укук нормаларынын адамдардын реалдуу турмушуна таасир этүүсүнүн жетишкендиги жана жетишпеген жактары эң биринчиден, мамлекеттин материалдык базасына, илимий-техникалык, саясий-экономикалык шарттардан жана уюштуруу методоруна көз каранды. Ошону менен бирге субъектилердин укук нормаларын турмушта туура аткаруусунан жана адамдардын аң-сезимдүүлүк деңгээлине байланыштуу. Мамлекет атуулдардын, кызмат адамдарынын жана коллективдүү субъектилердин укуктук керектөөсүн, укук нормасында көрсөтүлгөн кыймыл-аракеттерди өз каалоосу менен же каалоосуз, аткаруусун камсыз кылуу үчүн ар түрдүү методдорду жана ыкмаларды колдонот.

Мамлекет жана укук тарыхында адамдардын эркин, мамлекеттин эркине баш ийдирүүнүн эки негизги жолу белгилүү. Биринчиси, адамдарды үгүт-насаат жана тарбиялоо жолу аркылуу мыйзамдуулук режимин камсыз кылуу, ал эми экинчиси болсо, мамлекеттик күч колдонуу же мажбурлоо жолу менен адамдардын кээ бир эркиндиктерин чектөө аркылуу укуктун үстөмдүгүн сактоо. Укуктук мамлекетте күч колдонуу жана жарандардын эркин чектөө методдору көп колдонулбайт. Анткени укук жана мамлекет тарыхында белгилүү болгондой, күч колдонуу менен укуктук эрежелерди коомдун эркине тануулоо, убактылуу гана натыйжа бериши мүмкүн. Тескерисинче, адамдардын укук эрежелерин аң-сезимдүүлүк менен өз алдынча аткаруусуна, мамлекет тарабынан шарт түзүлсө же жарандар укук таланттарын аткарбоого караганда аткаруудан көбүрөөк пайда таба турган шарттарды ор-

нотулса укуктун ишке ашырылышина өтө өчөн таасирин тийгизет. Адамдарды укук нормаларын аткарууга, сактоого жана пайдаланууга үгүттөө менен укукту ишке ашыруу, заманбап коомдук талап. Андыктан мамлекеттин эркинчеси укукту ишке ашыруусу менен принципиалдуу түрдө дал келүүсү керек. Мына ушундай шарттарда гана мамлекет тарабынан колдонулган, атайын күч колдонуу жана мажбурлоо методдорунун ролу азая баштайт. Укук нормаларынын негизги талаптарын көпчүлүк граждандар өз каалоосу менен аткара баштайт.

Бирок укук нормасын ишке ашырууда, коомдун жана адамдардын өзүн-өзү башкараруу жолу менен аткаруу, дайыма эле кенири мааниде колдонулган эмес. Анткени көпчүлүк мамлекеттер түзүлүш этабында командалык-административик, күч колдонуу методдорунун жардамы менен мамлекеттик түзүлүштүү түптөшкөн. Кээ бир учурда мамлекет тарабынан репрессияга жол берилген учурлар болгон.

Коомдук мамилелердин катышуучулары укуктук нормалардын чегинде иш алыш бару жана тыюу салынган кыймыл аракеттерден оолак болуу укукту ишке ашырууда өзгөчө орунду ээлейт. Андыктан укуктан туура жолдо пайдалануу ар дайым адамдар үчүн жакшы жыйынтыктарды алыш келет.

Милдеттүү нормаларды аткарууда адамдардан ак-ниеттүүлүк жана адеп-ахлактуулук талап кылышат. Милдеттүү нормаларды аткарғандыгы үчүн мамлекет тарабынан кээ бир сыйлыктар жана компенсациялар да бекитилген. Мисалы аскерде күжүрмөндүк менен милдетин аткарған жоокерлер үчүн өзгөчө мамлекеттик сыйлыктар каралган.

Милдеттүү нормаларды күч колдонуу жана мажбурлоо жолу менен аткаруу мүмкүн, бирок бул эч качан сапаттуу жыйынтыкка алыш келбейт.

Тыюу салуучу нормаларды сактоо үчүн мамлекет тарабынан адамды эркин мажбурлоо чаралары колдонулат. Бул болсо эркинен ажыратуу, штраф, түзөтүү иштери, жана башкалар.

Мындан сырткары укук нормаларын ишке ашырууда саясий методдор өтө кенири колдонулат (саясий партиялардын таасир этүүсү, профсоюздардын ишмердүүлүгү ж.б.). Ошону менен бирге

идеологиялык методдор да чоң ролго ээ, буга ар түрдүү пропаганда жана үгүт-насаат иштери кирет.

12.2. Үүкүк колдонуу, укуктук ишке ашыруунун негизги формасы

Үүкүк колдонуу – бул мамлекеттик бийлик органдарынын жана коомдук бирикмелердин кандайдыр бир маселени чечүү үчүн мыйзамдардын негизинде чечимдерди кабыл алуу менен укуктук нормаларды ишке ашыруусу болуп саналат. Үүкүк колдонуу процесси, белгилүү бир укуктук мамиленин же окуянын негизинде, белгилүү субъектилерге карата кабыл алынган жеке маанидеги, укуктук актыларды кабыл алуу менен аяктайт. Мисалы, жогорку органдардын кызмат адамын дайындоо жөнүндө указы, кылмыш кылгандыгы үчүн соттун кылмышкерди жазага тартуу өкүмү, ЖОЖго ректордун студенттерди кабыл алуу жөнүндөгү буйругу ж.б.у.с.

Укуктук колдонуунун өзгөчөлүктөрү:

1. Мамлекеттик органдар жана коомдук бирикмелер тарабынан гана үүкүк колдонуу ишке ашырылат. Үүкүк колдонууну мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары мыйзамда белгиленген ыйгарымдуу укуктарынын негизинде ишке ашырат, же алардын ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болуп саналат.

2. Үүкүк колдонуучу мамлекеттик органдар же кызмат адамдары, укуктук мамиленин жагдайларын талдап чыккандан соң, ага карата жеке мүнөздөгү үүкүк колдонуу актысын (токтом, чечим, буйрук ж.б.) кабыл алат. Үүкүк колдонуу актысын кабыл алуу менен үүкүк колдонуучу, укуктук мамилени (үүкүктүк талаш-тартыш, кылмыштуу аракет, ажырашуу ж.б.) толугу менен чечет.

3. Үүкүк колдонуучу ар бир укуктук окуянын өзгөчөлүгүнө жана жагдайларына жараша жыйынтык чыгарат.

4. Үүкүк колдонуу ишмердүүлүгү мыйзамда көрсөтүлгөн эрежелердин негизинде гана ишке ашырылуусу зарыл. Мисалы кылмыш кылгандыгы үчүн адамга жаза берүү тартиби Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык укугу орноткон тартипте ишке ашырылса, граждандык укуктук талаштарды чечүү тартиби граждандык укуктук процессуалдык укуктук эрежелердин

тартибинде ишке ашырылат.

5. Укукту колдонуу актыларын кабыл алуу менен укук колдонуу процесси жыйынтыкталат.

Укукту ишке ашыруу эрежелери боюнча, укук нормасын колдонуп жаткан мамлекеттик органдар менен субъектилердин ортосунда уюштуруу иштеринин жүргүзүлүшү зарыл. Бул жерде жеke укуктук актыларды кабыл алуучу орган менен аны түздөн-түз аткаруучулардын ортосунда эки тарааптуу тыгыз байланыш бар.

Укуктук актыларды ишке ашыруу процессинде орчуундуу ролду аткаруучулук жана уюштуруу иштери ойнойт. Бул юридикалык эмес ишмердүүлүк бирок мамлекеттик-түзүлүштүк коомдо бул аттараптуу жалпы мүнөзгө ээ. Анткени укуктук актыларды кабыл алууну уюштуруунун негизги максаты, коомдун мүчөлөрүнө укук нормаларын ишке ашырууда туура жана так багыт берүү болуп саналат.

Укук колдонуу процессин аныктоо учун юридикалык шарттарды да тактап алуу зарыл:

Алар төмөндөгүлөр:

1) Укук нормасында бекитилген мамлекеттин эрки, укук нормасын колдонуп жаткан субъектилердин эрки менен дал келиши керек. Бул укук нормасын пайдалуу колдонуунун бирден-бир шарты.

2) Укук нормасынын негизги багыты жана максаты коомго социалдык пайданы көздөгөндүктөн, укуктук жүрүм-турумдун түзүлүшүнө шарт түзөт.

3) Укук нормасын так жана даана колдонууга милдеттүү болгон мыйзамдардын негизинде компетенттүү укук колдонуу органдары аныкталусу зарыл.

Укук колдонуунун чыныгы ролун аныктоо учун, эң бириңчилен анын юридикалык өзгөчөлүгүнө көңүл буруу зарыл, же укук колдонуучулук актылардын турмуштук фактыларга карата туура колдонулушун аныктайт.

Укук колдонуу актыларынын ар бири конкреттүү учурда уюштуруучулук таасирге ээ. Алардын ар бири өзүнчө акты болуп саналат жана тигил же бул багытта мамлекеттик башкарууну ишке ашырууну камсыз кылат. Укукту колдонуучулук

мамлекеттин коомдуу башкаруунун бирден-бир жолу жана коомдук мамилелердин осүп өнүгүшүнө өтө чоң таасир тийгизет.

Үүкүк колдонууда өзүнө мүнөздүү социалдык жана юридикалык функциялары бар:

1) Биринчисине, экономикалык, саясий, социалдык жана маданий тарбиялых иштер кирет.

2) Юридикалык түшүнүккө субъектилердин жүрүм-турумун башкаруу, аткаруучулук жана коргоо функциялары кирет: үстөмдүк кылуучу коомдук карым-катнаштарды бекитүү жана тартиптүүлүктүү чындоо, жаңы коргоо функциялары кирет; өстүмдөк кылуучу коомдук карым-катнаштардын ичинен башкаруучулук жана тартиптүүлүктүү бекитүү, жаңы коомго пайдалуу карым-катнаштарды аныктоо, стимул берүү, коомдук карым-катнашты ар-түрдүү тартипсиздиктерден коргоо.

Укукту сактоо, аткаруу жана пайдалануу бул субъектилердин өз алдынча жүргүзгөн, ар-тараптуу ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы. Булардан укук колдонуучулук бир-нече өзгөчөлүгү менен айырмаланат.

Анын негизги өзгөчөлүгү укукту ишке ашырууда актыларды кабыл алуу жолу менен камсыздандыруу болуп саналат. Мына ушундан укукту колдонуу функциясы ортого чыгат.

Укукту ишке ашыруу функциясында, укукту колдонуу бир эле убакта укук нормасын сактоо, аткаруу жана пайдаланууну да камтыйт. Алар бардык актылар боюнса аткарылат.

Мисалы, эгер кылмыш иш боюнча соттун өкүмү чыкпаса, ушул кылмыш иши үчүн жаза каралган кылмыш жаза укугунун нормасы аткарылбайт, же ишке ашырылбайт.

Андыктан укукту колдонуу ушул функциянын негизинде укукту ишке ашыруунун эң негизги жолу болуп саналат.

12.3. Укукту колдонуу стадиялары

Укукту колдонуунун стадияларын аныктоо үчүн эң биринчи, аны кабыл алуучу талаптарды аныктоо зарыл. Алар:

1. Мыйзамдуулук, же укукту колдонуунун мыйзамга дал келүүсү. Эгерде укук колдонуу актылары, мыйзамга каршы келсе,

анда мыйзамсыз мааниге ээ жана юридикалык жактан жарамсыз болуп саналат.

2. Укукту колдонуу белгилүү бир укуктук окуяга же укуктук талаш-тартыштарга карата кабыл алынуу менен ошол окуянын жагдайларына жараша кабыл алышыши зарыл.

3. Укук колдонуучу мамлекеттик орган же кызмат адамдары адилеттүү жана калыс чечимин чыгаруусу зарыл.

4. Укуктук актынын калыстыгы жана адилеттүүлүгү анын эффективдүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн арттырат.

Мамлекеттик органдардын укукту колдонуу ишмердүүлүгү, реалдуу укуктук окуяларды чечүү менен коомдук тартилти орноттуу максатын көздөйт. Укук нормасын турмушка ашыруунун негизги стадиялары төмөндөгүлөргө бөлүнөт:

-ар бир укуктук окуянын ар түрдүү жагдайларын тактоо максатында текшерүү жана тескөө иштерин жүргүзүү.

-укуктук окуянын жагдайлары толугу менен аныкталгандан соң, аны чечүү учун колдонуучу укук нормасын аныктоо.

-аныкталган укук нормасынын негизинде укук колдонуу актысын кабыл алуу.

-кабыл алынган укуктук актынын аткарылышына көзөмөл жүргүзүү. Укуктук актынын аткарылышы, укук нормасынын аткарылышынын жыйынтыктоочу этабы, ошондуктан ал жөнүндө укукту кабыл алуу стадиясы катары карабайбыз. Укутук актыны аткаруу жөн эле укукту колдонуу эмес, бул укук нормасын турмушка ашыруу болуп саналат.

Укук нормасын колдонуу учун белгилүү учурду анализдөө юридикалык денгээлде жүргүзүлбөйт. Ар бир окуяны анализдөө компетенттүү органдар алдын ала колдонулучу укук нормаларын аныктайт.

Ар бир учурду анализдөө, ар бир ишке укук нормасынын негизинде чечим чыгарууга негиз түзөт. Ошондуктан биринчи жана экинчи стадия бирин-бири толуктан жана улантып турат.

Окуянын чыныгы жагдайларын аныктоо өтө чоң мааниге ээ. Аナン калса көпчүлүк укук нормаларда компетенттүү органдарга иштин жагдайларын ар тараалтуу изилдеп чыгуу тапшырылган. Өзгөчө укук бузуу учурларында укук нормасын аныктоодо анын

санкциясын аныктоо да ётө чоң мааниге ээ.

Мына ошондуктан, укуктук окуянын чыныгы жагдайларын аныктоодо эки жагдайдын карым-катнашы ортого чыгат – фактыларды ортого коюу жана алардын юридикалык квалификациясын аныктоо, укук нормасын тандоо үчүн аткарат.

Укук нормасын тандоо–тигил же бул коомдун карым-катнашы үчүн дал келүүчү укук нормасын аныктоо.

Укукту тандоодо томонкүү эрежелер сакталат:

а) Мыйзамдарды билбестик юридикалык жоопкерчиликтен куткарбайт. Укук нормасы кабыл алынгандан кийин жалпы коомго жарыяланат.

б) Мыйзамдар кайтарымдуу күчкө ээ эмес.

Ар бир мыйзамда аны кабыл алганга чейинки коомдук мамилелердин баарын башкаруучу күчкө ээ. Укукту колдонуу ишмердүүлүгүн ишке ашырууда, ар бир мамлекеттик органдын ишке ар тараптуу чыгармачыл мамиле жасалышы талап кылынат. Укукту колдонуу, мамлекеттин жана укуктун негизги функциясын ишке ашыруунун бирден-бир жолу. Укукту колдонуу практикасын компетенттүү мамлекеттик органдар ишке ашырат.

Текшерүү суроолору:

1. Укукту ишке ашыруунун коомдогу маанисин аныктагыла.
2. Укукту ишке ашыруунун ар-бир формасына баа бергиле.
3. Укук колдонуунун маанисин жана укукту ишке ашыруунун башка формаларынан өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.
4. Укук колдонууну бир нече стадияга бөлүүнүн мааниси кандай?

13. Укукту чечмелөө

- 13.1. Укукту чечмелөөнүн мааниси.
- 13.2. Укукту чечмелөөнүн негизги ыкмалары жана жолдору.
- 13.3. Укукту чечмелөөнүн субъектилерге карай бөлүнүшү.

13.1. Укукту чечмелөөнүн мааниси

Укук нормаларын чечмелөө укукту ишке ашыруу процессинде

өтө орчунду орунду ээлейт. Анткени, укук нормаларын колдонуудан мурда анын мазмунун жана маанисин жеткиликтүү түшүнүү керек.

Укукту чечмелөө процессинде укук нормасынын максатын жана коомдук мамилелерди башкаруунун социалдык багытын туура аныктоо зарыл.

Укук нормасы – жалпыга бирдей, жалпы эрежелер болгондуктан, ар бир коомдук мамилелеге өзгөчө маани, аныктама бере албайт. Укук нормасы коомдо улам-улам кайталанып туруучу жалпы жана өзгөчө мааниге ээ укуктук мамилелерди башкарат. Мисалы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 20-беренесинин 1-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасында Республикасында адамдын жана жаарандын укуктары менен эркиндиктерин жокко чыгаруучу же кемсингүүчү мыйзамдар кабыл алынбашы керек. Демек бул эреже Кыргыз Республикасындагы баардык адамдардын инсандыгын, кадыр-баркын ар түрдүү мыйзамсыз чектөөлөрдөн, аракеттерден сактоону камсыз кылыш.

Мыйзам чыгаруучу орган, юридикалык нормативдик актыларды түзүү менен келечектеги коомдук мамилелердин өзгөрүшүнө да көңүл бурат. Ошондуктан, укук нормасын ишке ашыруу менен бирге, кээ бир өзгөчөлөнгөн окуялардын, учурлардын укук нормасын аныктап, терендетип түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү туулат. Бул болсо субъектилердин карым-катнашына укук нормаларынын туура, даана жана эффективдүү таасир этүүсүн камсыз кылат. Укук нормасын түшүндүрүү - бул укук нормасынын маанисин жана маңызын, түшүнүгүн изилдеп, аныктоо болуп саналат.

«Түшүндүрүү» термини эки мааниде аныкталат.

1) Аныктоо (айкындоо) – укук нормасынын маанисин жана маңызын, же укук нормасы кандай мамилелерди жөнгө салууга багытталгандыгын, укук нормасын колдонуп жаткан адам тарабынан аныктоо. Бул укукту ишке ашыруу процессинде: укукту сактоо, аткаруу жана пайдаланууда колдонулат. Мисалы, тергөө органдары кылмыш ишин карап жаткан учурда, жасалган кылмыштуу кыймыл-аракетке, Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жазык Кодексинин кайсыл статьясы туура келээрин аныкташат. Андан соң тишиштүү норманы, тишиштүү кыймыл аракетке карата колдонулат.

2) Укүк нормасынын маанисин жана маңызын мамлекеттик органдар тарабынан **түшүндүрүү**. Түшүндүрүү чечмелөөнүн экинчи этапы болуп саналат. Бул этапта тийиштүү мамлекеттик органдар укүк нормасын укуктук субъектилерге деталдуу түрдө ийненжибине чейин, чечмелеп түшүндүрүп беришет. Биринчи этапта көрсөтүлгөн тергөө органдары, жабырлануучу, же шектүү адамга жасалган кыймыл-аракетке карата Кылмыш-жазык Кодексинин нормасын колдонулушунун негиздерин талдап, түшүндүрүп берүүгө милдеттүү. Укүк нормасын түшүндүрүү расмий органдар тарабынан жазуу түрүндө: официалдуу акт түрүндө, иш кагазы, же оозеки кенеш түрүндө түшүндүрүлүшү мүмкүн.

Демек, укүк нормасын түшүндүрүү, бул нормативдик укуктук актыларда көрсөтүлгөн мамлекеттин эркин, кызыкчылыгы бар укуктун субъектилерине чечмелеп, маанисин түшүндүрүү болуп саналат.

Укүк нормасынын маанисин чечмелөөнүн бүгүнкү күндө объективдүү жана субъективдүү себептери бар, алар төмөндөгүлөр:

1) Ченемдик укуктук актыларда көрсөтүлгөн мамлекеттин эрки, юридикалык техникалык ыкмалар жана методдор аркылуу берилген. Аларга, юридикалык терминдер, юридикалык конструкциялар жана сез айкалыштары кирет. Кээ бир терминдер башка илимдерден, башка тилдерден алышыши мүмкүн, ал эми кээ бир нормалар башка мыйзамга таяныши мүмкүн. Укуктук ченемдик актылардагы мындан өзгөчө маанидеги эрежелерди жеткиликтүү түшүнүп, маанисин аныктоо үчүн атайын юридикалык билимдин болушу абзел.

2) Укуктук эрежелер жалпыга милдеттүү жана бирдей укуктук норма катары, жазылыш тартиби жагынан өзгөчө формага ээ. Алардын юридикалык күчү коомдук маанидеги субъектилердин өтө кеңири чөйрөсүндө юридикалык күчкө ээ. Ошондуктан мыйзам чыгаруу органдары, мамлекеттин эркин бекемдөөчү мыйзамдарды өтө кыскартылган формада кабыл алышат. Албетте жазылуу формасы кыскартылган, бирок мааниси өтө кеңири нормативдик актыларды, мамлекеттик органдар тарабынан чечмелөөнүн заралчылыгы келип чыгат.

3) Чечмелөө кээ учурда ченемдик актынын маанисинин өтө

начардыгынан келип чыгышы да мүмкүн. Себеби кээ бир ченемдик актылардын мааниси бүдөмүк, түшүнүксүз жана чаржайыт болушу да мүмкүн.

4) Бир эле укуктук мамилени башкаруу үчүн бири-бири менен тыгыз маанидеги жана бири-бирин толуктап турган эки же андан көп укуктук нормативдик актылар колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда укуктук норманын чыныгы маанисин аныктоо үчүн, башка нормативдик актынын маанисин чечмелөө кезеги пайда болот.

13.2. Укукту чечмелөөнүн негизги ыкмалары жана жолдору

Бүгүнкү күндө укукту чечмелөөнүн бир нече жолдору бар. Бул укук нормасынын маанисин терекирәэк түшүндүрүп берүү үчүн колдонулган ыкмалардын жана методдордун жыйнагы. Ала-рдын ар бири укук нормасын түшүндүрүүдө бири-биринен олуттуу түрдө айырмаланат. Укукту чечмелөөнүн негизги түрлөрү: грамматикалык, логикалык, систематикалык, саясий-тарыхый жана атайын-юридикалык болуп бөлүнөт.

1) Грамматикалык (филологиялык, адабий, тексттик, тилдик) укуктук-нормативдик актыдагы сөздөрдү анализдөө, алардын маанисин аныктоо менен жүргүзүлөт. Мындай чечмелөө жолу аркылуу ар бир жалпы маанидеги жана терминологиялык сөздөрдүн маанисин аныктоо зарыл. Сөз менен сүйлөмдердүн ортосундагы грамматикалык байланышты аныктоо, сөз белгилерине, жана сөз айкалыштарына көнүл буруу аркылуу жүргүзүлөт.

Укук нормасындагы ар бир сөздүн же терминдин мааниси такталгандан кийин, алардын ортосундагы бири-бири менен болгон логикалык байланышты да аныктоо зарыл.

2) Логикалык методду колдонууда мыйзамдардын ички мааниисин, маңызын, логикалык ыкмаларды колдонуу менен (анализ, синтез) ачыктаап чечмелөө зарыл. Логикалык методду колдонууда ар бир сөзгө анализ жүргүзүлбөйт, сөздөрдөн жана терминдерден куралган сүйлөмдердүн маани маңызын ачыктоо менен жалпы укук нормасынын мааниси, түшүнүгү такталат.

Мыйзамдардын түзүлүш формасы анын логикалык структурасына, маанисine да өтө чоң таасирин тийгизет. Ошондуктан укук колдонуучу алардын ички маанисин терен изилдөөсү зарыл. Кээде

Укук нормасынын структуралык элементтери (гипотеза, диспозиция жана санкция) ченемдик актынын башка статьясында же ар башка ченемдик актыда көрсөтүлүшү мүмкүн. Мындай учурда укук колдонуучу бир же бир нече укуктук актынын ортосундагы байланышты жана ошол байланыштан келип чыккан маанини аныктоосу зарыл.

3) Систематикалык (түзүлүштүк) чечмелөө методу укук нормасын, тыгыз байланышта болгон башка укук нормалары менен салыштыруу жолу аркылуу аныктоо болуп саналат.

Жалпы укуктук системага кирген укук нормалары өз ара тыгыз байланышта болот. Анткени кээ бир укук нормалары башка укук нормасы аркылуу бекемделет, же толукталат. Ошондуктан тигил же бул укук нормасынын маанисин аныктоо үчүн, окшош коомдук мамилелерди башкаруучу бөлөк укук нормаларынын маанисин карап чыгуу зарыл. Булардын баары укук нормасынын таасир этүү чөйрөсүн жана маанисин аныктоого жардам берет.

Систематикалык чечмелөө укук нормаларынын ортосундагы карама-каршылыктарды (коллизияны) аныктоого жардам берет. Көбүнчө мындай ыкма укуктун жалпы бөлүмүү менен өзгөчө бөлүмдүн ортосундагы салыштыруу жана байланыштарды аныктоо жолу менен чечмеленет.

4) Укук нормаларынын маанисин багытын аныктоодо атайын юридикалык чечмелөө ыкмаларын колдонуу чоң мааниге ээ. Мыйзамдардын жазылуу стилистикасында башкалардан өзгөчөлөнгөн терминдерден жана өзгөчө укуктук сөздөрдөн турган жазуу стили бар. Укукту чечмелөөдө укуктук илимдин профессионалдуу юридикалык техникасын, колдонуу менен укук нормасынын юридикалык маанисин, түшүнүгүн аныктоо зарылчылыгы келип чыгат. Ошондуктан укуктук талаш туудурган окуянын жагдайына жараша, туура юридикалык баа берүү жана тийешелүү укук нормасын тандап алуу үчүн, укуктук нормаларда колдонулган мыйзамдарга гана өзгөчөлүктүү сөздөрдүн, терминдердин маанисин аныктоо зарыл.

Андан сырткары, мыйзам чыгаруучу органдар мыйзамдарды түзүүдө илимде жаңы колдонула баштаган терминдерди пайдаланышы мүмкүн. Укук нормасын пайдалануучу тигил, же бул укук-

тук терминдерге (рента, оордотуучу жагдайлар, күрөө, штраф ж.б.) аныктама берилген, илимий булактардын жардамы менен аларды чечмелөөсү зарыл. Бул болсо укуктук практикада, укуктук талаشتартыштарды чечүүдө чоң жардамын берет.

5) Саясий-тарыхый ыкма аркылуу укуктуу чечмелөө, биринчиден, – нормативдик-укуктук актыларды кабыл алуунун тарыхый шарттары, же мыйзам кандай саясий-экономикалык кырдаалда кабыл алынгандыгын аныктоого болот, экинчиден, тиешелүү мыйзамды кабыл алууда мыйзам чыгаруучу органдар, кандай социалдык-саясий максаттарды көздөгөндүгү аныкталат. Анткени укуктук маанисин гана ачып көрсөтүү менен укук нормасынын артараптуу маанисин жана мазмунун ачып көрсөтүү мүмкүн эмес.

Тарыхый-укуктук ыкманы колдонуу менен мыйзамды кабыл алуу учурдагы өлкөдөгү саясий, экономикалык жана социалдык кырдаалды терең анализдеп, мыйзамдын кабыл алынган максатын аныктайт. Чечмелөөнүн бул ыкмасын колдонууда мыйзамдан сырткары булактарды колдонууга да болот: талкууга коюлган нормативдик актылардын долбоорунун материалдары, жалпы эл тарафынан айтылган ой-пикирлер, кошумчалар ж.б.

Андан сырткары бул ыкма аркылуу формалдуу түрдө юридикалык күчкө ээ, бирок практика жүзүндө аткарылбаган «өлүк» нормаларды аныктоого мүмкүн.

Жогоруда көрсөтүлгөн укук нормаларын чечмелөөнүн ыкмаларын практика жүзүндө туура колдонуу, биринчиден, жарандардын ортосундагы укуктук талаشتарды чечүүдө, туура укук нормасын тандоо менен иштин жагдайына жараша адилеттүү чечүүгө, экинчиден, коомдук мамилелерди укуктук башкаруунун сапатын жакшыртууга жана мыйзамдардын эффективдүүлүгүн жогорулаттууга жол ачат.

13.3. Укук нормаларын чечмелөөнүн субъекттерге карай бөлүнүшү

Кыргыз Республикасында жашаган ар бир жаран, коомдук уюмдар, мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары өз турмушунда бир нече жолу укук нормасын чечмелөөнү ишке ашырат. Бирок бардык укуктук субъекттер үчүн, укук нормасын чеч-

мелөөнүн юридикалык мааниси бирдей эмес. Укуктун түшүнүгүн аныктоочу субъектилерге жараша укукту чечмелөө эки негизги түргө бөлүнөт: расмий жана расмий эмес.

Укукту расмий чечмелөө мыйзам тарабынан атайын ыйгарымдуу укукка ээ, мамлекеттик органдар тарабынан жүргүзүлөт жана атайын укуктук актыда бекемделүү менен башка укуктук субъектилерге карата милдетүү күчкө ээ. Расмий чечмелөөнүн юридикалык мааниси бар жана укуктук талаштарды чечүүдө юридикалык жыйынтыкка алып келет. Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши²⁷ расмий чечмелөөнү ишке ашырууга укуктуу. Расмий чечмелөөнүн эки негизги түрү белгилүү: **нормативдик жана казудык чечмелөө**.

Нормативдик чечмелөө жаны укук нормасын түзүүгө алып келбейт, ал укук нормасынын мазмунун гана ачыктап берет. Анын өзгөчөлүгү, коомдо дайыма кайталануучу укуктук мамилелерди жөнгө салууда колдонулат.

Укук нормасынын түзүлүшү чаржайыт, мааниси түшүнүксүз жана аларды практика жүзүндө колдонууда карама-каршылыктар келип чыккан учурда, нормативдик чечмелөө колдонулат.

Нормативдик чечмелөө **автордук** жана **легалдуу** болуп экиге бөлүнөт.

Автордук чечмелөөдө укук нормасынын мазмунун ошол мыйзамды кабыл алган орган тарабынан жүргүзүлөт. Бул мыйзам чыгаруу органы менен түздөн-түз байланышта. Анткени мыйзам чыгаруучу орган укуктук актыны кабыл алуу менен тиешелүү учурда, аны расмий түрдө чечмелөөгө укуктуу. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши автордук чечмелөөнүн субъектиси болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту ыйгарымдуу укуктарынын негизинде мамлекеттик органдар, кызмат адамдары, коомдук уюмдар жана жарандардын кайрылуусунун негизинде легалдуу чечмелөөнү ишке ашырат. Конституциялык сот укук чы-

²⁷ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин регламенти жөнүндө Мыйзамдын 4-беренесинин 3-пунктуна ылайык Жогорку Кеңеш өзү кабыл алган мыйзамдарды чечмелөөгө укуктуу.

гаруучу орган болбосо да, мыйзам чыгаруу органдары тарабынан кабыл алынган мыйзамдарды чечмелөөгө укугу бар.

Казуалдык чечмелөө-жеткиликтүү мамлекеттик тарабынан укук нормасын индивидуалдуу бир учурга же окуяга карата колдонушун аныктайт. Мисалы сот өкүм чыгаргандан кийин жазанын оордотуучу жана женилдетүүчү жагдайларын чечмелеп берет. Казуалдуу чечмелөө милдеттүү, бирок жалпыга милдеттүү күчкү ээ эмес, анткени ал индивидуалдуу бир окуяны чечүү үчүн колдонулат да, андан кийинки окшош окуяларга карата юридикалык күчүн жоготуу.

Расмий эмес чечмелөө, укук нормасын чечмелөөгө расмий статусу жок жарандар тарабынан ишке ашырылат. Мындай чечмелөөнү коомдук уюмдар, илимий бирикмелер, окумуштуулар, юридика тармагында иштеген кызматкерлер жана жарандар ишке ашырууга укуктуу. Алар укук нормасынын мазмунун жана маанисин башкаларга аныктап, түшүндүрүп берүүгө укуктуу. Бирок чечмелөөнөн бир түрү юридикалык милдеттүү күчкө ээ эмес.

Расмий эмес чечмелөөнү ар-түрдүү формада ишке ашырууга болот. Мисалы, оозеки түрдө: укук нормасын адвокат, сот жана прокурор органдары тарабынан түшүндүрүү же мугалимдин студенттерге окуу процессинде укук нормасын түшүндүрүүсү, жазуу түрүндө, күнүмдүк басма сөздө же атайын окуу китептеринде түшүндүрүү болуп саналат. Чечмелөөнүн бул түрү юридикалык күчкө ээ болбосо да, жарандардын укуктук аң-сезиминин калыптанышына олуттуу түрдө салым кошуу менен алардын укуктарынан пайдалануусунан, укукту колдонуусуна жана коомдогу укуктук режимдин орнотулушуна чоң салымы бар.

Расмий эмес чечмелөө **Жөнөкөй, доктриналдык** жана **професионалдык** болуп үчкө бөлүнөт.

Жөнөкөй чечмелөө-ар бир адам тарабынан жургүзүлүшү мүмкүн. Анткени, укукту пайдалануу практикасында жарандар, укуктук аң-сезимине, түшүнүгүнө жараша тиешелүү укук нормасын аныктоого, анын маанисин чечмелөөгө укуктуу. Айрыкча чечмелөөнүн бул түрү мыйзам долбоорун жалпы элдик талкуулоо учурунда жана референдум өткөрүү учурунда байкалат. Жөнөкөй чечмелөө коомдук жашоодо жарандар тарабынан тыюу салынган

эрежелерди бузбоого, юридикалык нормаларды сактоого жана алардын субъективдүү укуктары менен эркиндиктерин пайдаланууга чоң салымын кошот.

Профессионалдык чечмелөө атайын юридикалык билими бар, укук тармагында профессионалдуу кесиптин ээлери (адвокаттар, укук коргоо органдарынын кызматкерлери же укук мугалимдери) тарабынан жүргүзүлөт. Мисалы милиция кызматкерлери шектүү адамды камакка алуу учурунда, аларга тийиштүү укуктарын жана милдеттерин түшүндүрүп, камакка алынууга негиз түзгөн Кылмыш-жазык кодексинин тиешелүү нормасын чечмелеп түшүндүрүп берүүгө милдеттүү.

Доктриналык (илимий) чечмелөө - укук нормасын илимий изилдөөчү мекемелер жана окумуштуулар тарабынан, ар-түрдүү илимий эмгектерге (илимий диссертацияларда, илимий статьяларда жана монографияларда ж.б.) терең анализ жүргүзүү менен сапатын, кемчиликтерин жана жетишкендиктерин аныктап көрсөтүү. Доктриналык чечмелөө расмий статуска ээ болбосо да, укук колдонуу жана укукту ишке ашыруу процессинде чоң мааниге ээ. Доктриналык чечмелөөнүн мааниси, аны ишке ашырган илим адамынын, илимдеги кадыр-баркына байланыштуу. Анткени окумуштуулар ар бир укук нормасынын теориялык мааниси жана практика жүзүндө колдонулушуна объективдүү баа берип, укук колдонуу практикасынын сапатын жакшыртууга олуттуу таасирин тийгизишет.

Текшерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Укуктук чечмелөөнүн укукту ишке ашыруу процессиндеги мааниси кандай?
2. Укуктук чечмелөөнүн незизги ықмаларынын ар бирине баа бергиле.
3. Укуктук чечмелөөнү субъектлерге карата бөлүүнүн мааниси кандай?
4. Расмий чечмелөөгө түшүндүрмө бергиле.

14. Укуктук аң-сезим жана укуктук тарбия

14.1. Укуктук аң-сезимдин негизги түшүнүгү, түрлөрү жана структурасы.

14.2. Укуктук аң-сезимдин негизги элементтери.

14.3. Укуктук тарбиянын негизги түшүнүгү, формасы жана методу.

14.1. Укуктук аң-сезимдин негизги түшүнүгү, түрлөрү жана структурасы

Укуктук аң сезим – адамдардын, таптардын жана социалдык топтордун укукка, сот адилеттигине, мыйзамдуулукка карата мамилесин, алардын мыйзамдуулук, мыйзамдуулук жөнүндөгү түшүнүктөрүн билдириүүчү көз караштары менен идеяларынын жыйындысы²⁸. Укуктук аң-сезим коомдук аң-сезимдин бир түрү.

Башка коомдук аң-сезимдин формаларындаи эле: моралдык, диний, искусство, илимий, философиялык ж.б. укуктук аң сезим да коомдун руханий дөөлөттөрүнүн бир формасы.

Укуктук аң-сезим коомдун руханий маданиятынын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүнө ээ формасы. Анткени жарандардын укуктук көз карашы, идеялары, теориясы, мамлекеттик экономикадан, саясаттан анан калса позитивдик мыйзамдардан да өз алдынча өнүгтөт. Бул дегендик позитивдик мыйзамдар, мамлекеттин саясий-экономикалык системасы укуктук аң-сезимдин өнүгүшүнө таасир этет, бирок алар коомдун тарыхый-маданий өнүгүү процессинде калыптанган укуктук аң-сезимди толугу менен өзгертуүгө же революциялык бурулуш жасоого кудурети жетпейт. Укуктук аң-сезимге коомдун ички турмушунун өнүгүшү менен тыгыз байланыштагы, элдик өрп-адат, адеп-ахлақ, калыптанган салт-санаасы олуттуу таасирин тийгизет.

Укуктук аң-сезим менен укуктун байланышы да көп тармактуу татаал мааниге ээ. Биринчиден, укуктук аң-сезим укукка караңда мурда пайда болгон, анткени укук коомдун мыйзам түрүндө чагылдырылган көз караштарын билдирет, башкача айтканда коом-

²⁸ Укук энциклопедиясы. Фрунзе, 1988-ж. 423-б.

дук аң-сезимдин продуктусу болуп саналат. Экинчиден, коомдо калыптанган укук системасы укуктук аң-сезимге таасирин тийгизет, бирок укуктун чыныгы турмушта жүзөгө ашырылыши (укуктун колдонулушу жана сакталышы) коомчулуктун укуктук аң-сезиминен көз каранды.

Укук теориясында укуктук аң-сезимдин үч түрү бар.

Бириңчиден, жалпы укуктук аң сезим–бул, жалпы коомдун укука жана мыйзамдарга карата көз карашы жана аң-сезимдүү мамилеси. Жалпы укуктук аң сезим коомдук турмуштун ар түрдүү шарттарынын таасиринде жана алардын практикалык тажрыйбасынын негизинде калыптанат жана юридикалык нормалардын жарандар тарабынан сакталышына жана андан пайдаланышына олуттуу түрдө таасирин тийгизет. Коомдогу укуктук тартиптин жана мыйзамдуулуктун орнотулушу коомдук укуктук аң сезимдин өнүгүшүнөн көз каранды.

Экинчиси, профессионалдык укуктук аң-сезим профессионал юристердин чөйрөсүндө таандық, алардын укукка болгон түшүнүгү, идеялары, көз карашы жана мамилесинин жыйындысы. Укуктук аң-сезимдин бул түрү юридикалык нормаларды ишке ашырууга чоң роль ойнойт жана анын демократиялык жана гуманисттик деңгээли, укуктук практиканын өнүгүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Анткени, юридикалык практикада, укук колдонууну профессионалдуу юристер гана ишке ашырууга укуктуу. Профессионал юристер же укук коргоо кызматкерлери укуктук талаштарга көнүл кош мамиле жасабастан, аларды адилеттүүлүк менен чечүүсү зарыл.

Юристердин түшүнүгү, идеясы жана көз караштары юридикалык илимдин жана юридикалык практиканын таасири астында өнүгөт жана аныны натыйжасында юристердин профессионалдык аң-сезими калыптанат²⁹.

Илимий укуктук аң-сезим укукту теоретикалык өздөштүрүү процессинде калыптанган, укук жөнүедөгү теориялардын, идеялардын, концепциялардын жана көз караштардын жалпы жыйындысы. Заманбап коомдо, илимий укуктук аң-сезим укуктун, мыйзамдардын жана саясий-экономикалык өнүгүштүн теоретикалык

²⁹ Соколов Н.Я. Юристтердин профессионалдык аң сезими. М., 1988-ж.

жактан жол көрсөткүчү болуп саналат. Илимий укуктун аң-сезимдин кыймылдаткыч күчү, генератору укук тармагындагы окумуштуулар, илимий изилдөөчө кызматкерлер, атайын илимий изилдөө институттары, жогорку окуу жайларындагы укук факультеттери, укуктук коомдук юмдар жана бирикмелер болуп саналат.

14.2. Укуктук аң сезимдин негизги элементтери

Заманбап укуктук аң-сезим негизинен эки элементтен турат: **укуктук психология жана укуктук идеология.**

Укуктук психология – жарандардын укуктук нормаларга жана аларды ишке ашыруу практикасына карата, алардын аң-сезиминде калыптанган сезимдери, көнүмдөрү жана эмоцияларынан турат. Укуктук психология адамдардын жана коомдук, социалдык топтордун укука, мамлекет тарабынан кабыл алган мыйзамдарга жана башка юридикалык чечимдерге жасаган ички психологиялык мамилелери, ал укуктук аң-сезимдин ирээтелбеген бөлүгү. Анткени өлкөдө жаңы мыйзамдын кабыл альнышына же эски мыйзамдардын жоюлушуна, укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгүнүн деңгээлине, коомдогу кәэ бир тыюу салынган нормалардын аткарылбашына карата адамдарда ар түрдүүчө жакшы же жаман, көңүл коштук же кызыгуу мамилелер, көз-карапштар пайда болот. Бул, психологиялык ички мамилелердин жыйындысы, коомдук аң-сезимдин укуктук психологиясынын калыптанышын камсыз кылат.

Жарандардын психологиялык мамилесинин натыйжасында коомдо гумандуулук, адилеттүүлүк жана жарандардын төң укуктуулугуна болгон көз караш да калыптанат жана алардын психологиялык деңгээлиниен, укуктук актылардын эффективдүүлүгү жана укукту ишке ашыруу процессинин натыйжалуулугу да түздөн-түз көз каранды.

Укуктук психология коомдук аң-сезимдин өтө теренинен орун алган, «купуюялуулугу» менен өзгөчөлөнөт, анткени, кабыл алынган мыйзамдардын ийгиликтүүлүгүн же сапатсыздыгын жарандар тарабынан индивидуалдуу же массалык күтүлбөгөн реакциялары аркылуу белгилүү болот. Ошондуктан коомдун психологиясына коопшогон мыйзамдарды жана тыюу салууларды ишке ашыруу

кыйынчылкылтарды жаратат жана укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгүнө өтө чоң кедергисин тийгизет. Мамлекеттин мыйзамдык саясаты, калк үчүн пайдалуу болсо да, калктын укуктук психологиясы тарабынан туура кабыл алынбагандыктан, мамлекеттин бир нечелеген мыйзам программалары ийгиликсиз аяктаган учурлар белгилүү (самогон кайнатууга каршы күрөшүү же кээ бир укукка каршы традициялар жана адаттар менен күрөшүү ж.б.).

Укуктук психологиядан башка, укуктук аң-сезимдин негизги бөлүгүн укуктук идеология түзөт.

Укуктук идеология – бул, мамлекеттин укуктук абалына реалдуу баа берген, юридикалык идеялардын, көз караштардын, концепциялардын жана теориялардын ыраатташтырылган түрдөгү жыйындысы.

Калктын, социалдык топтордун, мамлекеттин жана дүйнөлүк коомчуулуктун кызыкчылкылтары жана суроо талаптары идеология чөйрөсүнө жана идеология аркылуу чагылдырылган. Ар бир идеологиялык доктрина жеке адамдар же окумуштуулар, философтор, коомдук-саясий ишмерлер тарабынан иштелип чыгат да, андан соң жалпы коомдун, мамлекеттин жана адамзаттын жетишкендигине айланат.

Бирок укуктук идеология укуктук психологиядан укукту таануу жана изилдөө жаатында бир канча эссе алдыда турат. Эгерде укуктук психология укуктун сырткы маанисине күнүмдүк турмуштук фактalaryга таянуу менен устүртөн мамиле жасаса, укуктук идеология укукту, анын тарыхий-маданий чөйрөсүн, коомдук талаптарга ылайыктуулугун өтө теренден изилдейт.

Укуктук идеологиянын мисалы катары, укукка терен изилдөө жасалган гегелдик укуктун философиясын, табигый-укуктук, позитивдик, марксисттик укук жана мамлекет доктриналарын жана башка заманбап укукту таануу концепцияларын атоого болот. Бул укуктук идеологиялык концепциялар, саясий партиялардын, таптардын, коомдук кыймылдардын, же мамлекеттин колдоосунун аркасында жалпы массалык мүнөзгө ээ болот.

Тигил, же бул саясий уюм, заманбап саясий мамилелерге катышууда, кандайдыр бир саясий-укуктук идеологиянын негизинде түзүлөт, мисалы, консерватордук, социалистик, марксисттик, хри-

стиандык, либералдык ж.б. Мындай учурда саясий уюмдар, коом, же мамлекет тандап алган укуктук идеология, тиешелүү саясий уюмдун ишмердүүлүгүнүн план-программасы катары, аларды укуктук жана социалдык идеалдарга жетүү үчүн түзүлгөн максаттуу багыты болуп саналат.

Мунун бир мисалы болуп Кыргыз Республикасынын мамлекет катары алдыга койгон укуктук идеологиясынын өзөгүн, адам укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылууга, гумандуу жана адилеттүү укуктук тартилти орнотуга багытталган, укуктук мамлекетти түзүү болуп саналат. Демек, укуктук мамлекеттин доктринасы Кыргыз мамлекеттинин өнүгүшүнүн идеологиялык негизи катары кызмат өтөйт.

14.3. Укуктук тарбиянын негизги түшүнүгү, формасы жана методу

Жарандардын укуктук аң-сезими көптөгөн социалдык-экономикалык, этнопсихологиялык, саясий, тарыхый-маданий жана башка коомдук факторлордун таасиригин натыйжасында калыптанат. Бирок муун адалдардын укуктук аң-сезиминин калыптанышы чаржайыт, системасыз мүнөзгө ээ деп айтууга болбайт.

Тескерисинче, коомдук аң-сезимдин башка түрлөрүндөй эле (моралдык, нравалык, диний, илимий) укуктук аң-сезим да ирээттүү, максаттуу жана рационалдуу түрдө өнүгүүгө муктаж. Саясий укуктук идеяларды жактоо, дүйнөлүк жана улуттук укук маданият принциптерин, нормаларын которуюу менен коомдук аң сезимге таасир этүү үчүн жасалган иш-аракеттердин жыйындысы укуктук тарбияны түзөт.

Укуктук тарбия—бул, адамдардын юридикалык нормаларды сактоосун, аткаруусун жана пайдалануусун камсыз кылуу үчүн, алардын ой-жүгүртүүсүнө, көз караштарын, аң-сезимдерин, жүрүм-турумдардын туура нүкка буруу максатында, мамлекет, коомдук уюмдар, жана жарандар тарабынан жүргүзүлгөн комплекстүү иш-аракеттердин системасы.

Укуктук тарбиянын мазмуну, адамдарга мамлекет жана укуктун маанисин түшүндүрүү, мыйзамдуулукту сактоого, адам укуктары менен эркиндиктеринен пайдаланууга, башкалардын укукта-

ры менен эркиндиктерин сыйлоого үйрөтүү менен, жарандарды укукка баш ийүүгө жана анын нормаларын сыйлоого багыт берүү болуп саналат.

Укуктук тарбия коомдук уюмдар, мамлекет жана анын органдары катышкан етө татаал жана ар тарааптуу ишмердүүлүк чөйрөсүн камтыйт. Көпчүлүк укуктук баалулуктар башаты, адеп-ахлак нормаларынан башталат, анткени жарандардын аң сезими ар түрдүү турмуштук практиканын таасиригин астында калыптанат. Бул коомдук аң сезимге да мүнөздүү. Арийне ар бир адамдын укукка болгон көз карашын, ой жүгүртүүсүн жана сезимин туура нүкка буруу үчүн укуктук тарбиянын атайын методдору жана каражаттары белгилүү.

Андыктан укуктук тарбиянын субъективлери коомдун жана жарандардын укуктук ан-сезимин жана укуктук билимин жакшыртуу үчүн, атайын уюштуруучулук жана методологиялык механизмдерге ээ.

Укуктук тарбиянын негизги механизмдери кандай? Эң алды менен буга тарбиялоо процессинин негизги каражаттары кирет. Заманбап шарттардын талабына жараша, калк менен укук жаатында иштөөнүн ар түрдүүчө формасы колдонулат. Аларга: калкты укуктук жаатта окутуу, массалык маалымат каражаттары аркылуу пропагандалоо, ар түрдүү конституциялык иш-аракеттер (шайлоолор жана референдумдарды өткөрүү убагында) аркылуу калкты укуктук тарбиялоо ж.б. кирет.

Калкты окутуунун негизги түрлөрүнө мамлекет жана коомдук уюмдар тарабынан бюджеттик же коммерциялык багытта атайын укуктук семинарларды өткөрүү, мектептерди, курстарды ачуу болуп саналат. Массалык маалымат каражаттары тарабынан укуктук тарбиялоо укуктук темада «төгерек стoldорду уюштуруу», саясий укуктук мамилелер боюнча дискуссияларды өткөрүү, жаңы мыйзамдарды түшүндүрүү ж.б.

Тилекке каршы, адамдардын жашаган жеринде укуктук агартуу жана тарбиялоо иштерин жүргүзүү, етө сейрек өткөрүлөт. Бул иштер шайлоо компаниясы убагында, же референдумдарды өткөрүүдө гана бир аз жүргүзүлөт. Бирок биздин өлкө, ар түрдүү массалык укуктук иш-аракеттерди өткөрүү, лекциялык пропаган-

далар, мамлекет жана юридика тармагы боюнча жер-жерлерде убактылуу курстар, декадалар, укуктук билим боюнча жумаларды, укуктук-практикалык конференцияларды, чогулуштарды өткөрүү боюнча практикалык бай тажрыйбага ээ. Бул иш-аракеттердин колдоосуз калышы бүгүнкү күндүн эң негизги катачылыктарынын бири болуп саналат.

Кыргыз мамлекетинин жаңы демократиялык, саясий-укуктук жана экономикалык нукта өнүгүшүнүн багыттарын, анын мааниманызын калкка талдан түшүндүрүп берүүдө, жогоруда колдоосуз калган методдор чоң роль ойномок.

Кылмыштуулук болуп көрбөгөндөй өскөн бүгүнкү күндө жана жарандардын социалдык коргоонун төмөндөшүнүн шартында, адардын укуктары менен милдеттерин, ар түрдүү атуулдук саясий, мүлкүүк укуктарынан пайдалануусун түшүндүрүү зарыл.

Жарандарды башкалардын укугун жана эркиндиктерин урматтоого чакырууга жана тарбиялоого, алардын жаңы экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн түшүндүрүүдө, жаңы экономикалык рыноктук мамилелерди өздөштүрүүдө гезит, журналдардагы статьялар, кинофильмдер, театралдык көрсөтүүлөр, көрсөтмө куралдары эч качан өз маанисин жоготпойт.

Текшерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Коомдук аң-сезимдин бир формасы катары укуктук аң сезимдин маанисин аныктагыла.
2. Укуктук аң-сезимдин элементтерине баа бергиле.
3. Укуктук тарбия коомдук тартипти орнотууда кандай мааниге ээ?
4. Укуктук аң-сезимдин үч түргө бөлүнүшүндөгү мааниси кандай?

15. Укуктук жүрүш-туруш, укук бузуучулук жана юридикалык жоопкерчилик

15.1. Укуктук жүрүм-турум жана укук бузуучулук.

15.2. Укук бузуучулуктун түрлөрү жана түшүнүгү.

- 15.3. Уүкүк бузуунун составы.
- 15.4. Уүкүк бузуунун негизги түрлөрү
- 15.5. Юридикалык жоопкерчилик: аныктамасы, түрлөрү жана өзгөчөлүктөрү.

15.1. Уүкүктүк жүрүм-турум жана уүкүк бузуучулук

Уүкүктүк жүрүм-турум уүкүк теориясында өтө маанилүү орунду ээлейт. Адамдар коомдук жашоодо өз турмушун, кызыкчылыктарын канаттандыруу үчүн күнүмдүк турмушта бири-бири менен ар түрдүү мамилелер аркылуу (экономикалык, саясий, моралдык-нравалык, үй-бүлөлүк, экологиялык, эмгектик, маданий, руханий, ден соолукту сактоо ж.б.) тынымыз байланышта болушат. Жарандар коомдо пайдалуу жана уүкүктүк эрежелерге каршы келбegen кыймыл-аракеттери аркылуу башка адамдарга, коомго жана мамлекетке жетишээрлик деңгээлде пайда келтирүү менен өзүнүн моралдык жана материалдык талаптарын орундаууга толугу менен шарттар бар. Бирок коомдун кээ бир мүчөлөрү жеке кызыкчылыктарын ишке ашыруу максатында коомдук эрежелерди одоно түрдө бузуп, башка адамдарга, коомго жана мамлекетке өтө чоң зыян келтирүүсү да мүмкүн. Ошондуктан ар бир адамга жеке уүкүктары менен эркиндиктерин, коомдун башка мүчөлөрүнө зыян келтирибegen чекте гана пайдаланууга уруксат берилет.

Жалпы коомдун официалдуу өкүлү катары мамлекет коомдун бейкуттүгүн жана коопсуздугун орнотуу максатында жарандардын, мамлекеттик бирикмелердин жана кызмат адамдарынын жүрүм-турумдарына белгилүү деңгээлде чектөөлөрдү белгилейт. Адамдардын коомдогу кыймыл-аракетин уүкүктүк призма аркылуу карап чыгып, мамлекет үч негизги багытын аныктайт: юридикалык кайдыгерлик, уүкүктүк кыймыл-аракет жана уүкүкка каршы кыймыл-аракет.

Коомдук субъектилердин ортосундагы мамилелердин басымдуу бөлүгү уүкүктүк эрежелер тарабынан башкарылат. Уүкүктүк эрежелердин негизинде башкарылган же ага каршы келбegen кыймыл аракеттердин жалпы жыйындысы коомдун нормалдуу функцияланып өнүгүшүнө, коомдук тартиптин орнотулушунан олуттуу салым кошот. Уүкүктүк мамиле пайдалуу кыймыл-аракет,

же пайдалуу кыймылсыздык аркылуу орнотулат. Пайдалуу кыймылсыз аракет бул адамдардын коомго, же башка адамга коркунучтуу, зияндруу кыймыл-аракетти жасоодон алыс болуу дегендик. Укуктук жүрүм-турумдун, уч негизги өзгөчөлүгүн белгилеп кетүүгө болот:

1) Коомдун жана жеке адамдын жалпы кызыкчылыктарын коргоо максатында, укуктук эрежелерди коомдук жүрүм-турумдун үлгүсү катары кабыл алып, укуктук субъектлердин укуктук эрежелерге негизделген кыймыл-аракеттери.

2) Укук нормасынын талаптарына баш ийген, анын эрежелерин сактаган кыймыл-аракеттер.

3) Коомдук субъектлердин укук бузуучулук аракеттерди жасоодон жаза алуудан, жоопко тартылуудан коркуу менен башка варианты тандап алган кыймыл- аракеттери.

Демек, укуктук кыймыл-аракеттер-бул укук субъектлеринин, укуктук эрежелерге дал келген кыймыл-аракеттери болуп саналат.

Жарандардын, кызмат адамдарынын, мамлекеттик, коомдук жана жеке бирикмелердин, же укуктун баардык субъектлеринин кыймыл-аракеттери, укук нормасы тарабынан орнотулган милдеттүү жана укуктуу жүрүм-турум эрежелерине дал келүүсү зарыл.

Укуктук жүрүм-турум коомдун субъектлеринин жалпы жана жекече кызыкчылыктарын коргоп, анын мүчөлөрүнүн ортосундагы байланыштын моделин аныктоо менен граждандык коомдун түзүлүшүндө жана мамлекетте укуктук режимдин орнотулушуна ётө чоң мааниси бар. Укуктук эрежелерге дал келген кыймыл-аракеттер адам укугунун жана эркиндиктеринин сакталышына жана корголушуна, коомдук мамилелердин иреттүү өнүгүшүнө, коом ичинде тартиптин жана бейкүтчүлүктүн орнотулушуна чоң мааниси бар.

Адамдардын укуктук кыймыл-аракеттерди сактоосунун түпкүрүндө, алардын адилеттүүлүккө жана укуктук эрежелердин пайдалуулугуна аң сезимдүү мамиле жасоолору, коомдун жана мамлекет алдынdagы адамдык ыйык парзын сезе билүүлөрү жатат.

Укуктук мамлекет өз ишмердүүлүгү аркылуу укуктук коомдук

кыймыл-аракеттин таасирдүүлүк чөйрөсүн кеңейтүү менен укуктук башкаруунун сапатын жакшыртууга жана коомдогу укукка каршы келген кыймыл-аракеттерди коомдук турмуштан алыстаттуу үчүн ар таралтуу иш алыш барат.

Укуктук жүрүм-турум – бул жеке адамдын аң-сезимдүү кыймыл-аракети аркылуу социалдык нормалардын пайдалуу жактарын толугу менен өздөштүрүү жана жеке өзүнүн же коомдун кызыкчылыгы үчүн андан пайдалануу болуп саналат.

Укуктук кыймыл-аракет жана укук бузуучулук – бул бири-бирине карама-каршы келген коомдук субъектилердин байланышы болуп саналат.

Эгерде биринчиси, укук нормасынын чегинде ишке ашырылуу менен коомго пайда алыш келип, коомдо бейкүттүкту орнотууда шарт түзсө, экинчиси укуктук эрежелердин талабына каршы жасалыш коомго, жеке адамга жана мамлекеттик түзүлүшкө өтө оорчунду зыян алыш келет.

Укук бузуунун келип чыгышына, көбөйүшүнө коомдук турмуштун түпкүрүндөгү ар түрдүү социалдык факторлор жана жеке адамдын аң сезими, адеп-ахлагы, дүйнөгө болгон көз карашы чоң таасир этет. Укук бузуунун көбөйүшүнө түрткү берген, эң негизги себептер болуп мамлекеттеги экономиканын артта калышы, коомдогу саясий стабилиздик, социалдык абалдын оордугу, коомдун калың катмарынын арасында жакырчылыктын өсүшү жана коомдук нраванын төмөндөшү болуп саналат. Бул себептер ар түрдүү кылмыштуулуктун негизги түрлөрү болгон уурдоо, карактоо, коррупция, паракорчулук адамдардын ден-соолугуна зыян келтирүүнүн өсүшүнө жол ачат.

Көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн аныктамасына Караганда, мамлекеттеги укук бузуучулуктун өсүшүнө жана кылмыштуулуктун өнүгүшөнө, коомдогу адамдардын психофизиологиялык жана биологиялык өзгөчөлүктөрү да чоң таасирин тийгизет.

Коомдогу адамдардын интеллектуалдык деңгээлинин жогорулашы, материалдык камсыздоонун женилдеши жана маданий-руханий жактан өсүүлөрү, алардын социалдык аң сезимдеринин терендейлөрүнүн натыйжасында укук бузуучулук жана кылмыштуулуктун деңгээли азаят.

15.2. Укук бузуучулуктун түшүнүгү жана түрлөрү

Укуктук эрежелерди бузуу, жаранга, коомго жана мамлекетке каршы жасалган зыяндуу кыймыл аракеттер, коомдогу толугу менен чечилбegen маселелердин бири болуп калууда.

Ошондуктан укуктук эрежелердин талаптарын одоно түрдө бузуу, бүгүнкү күндө массалык түрдө жайылууда. Укук бузуунун натыйжалары оорчундуу деңгээлде коомго, мамлекетке жана жеке адамга материалдык жана моралдык түрдө зыян келтирүүдө.

Укук бузуучулук – билүүсүнүүдөн кийинчүүлүк – бул укук нормасына каршы жасалган, коомдук коркунучтуу мүнөзгө ээ, жеке адамга, коомго жана мамлекетке зыяндуу, кыймыл-аракет болуп саналат.

Укук бузуунун негизги белгилери:

1. Кыймыл-аракетте күнөөнүн болушу. Жеке адам өзүнүн кыймыл-аракетинин укукка каршы экендигин билип туруп жасаса, же кыймыл-аракетинин укука каршы экендигин билүүсү керек болгондо гана укук бузуу болуп саналат. Бир сөз менен айтканда күнөө - билүүсүнүүдөн кийинчүүлүк – бул ададмдын, укук бузуу учурундагы өз кыймыл-аракетине жасаган ички психологиялык мамилеси, (адам кандай абалда укук бузууга барды, алдын ала ойлонуштуруп же байкабастан кокустуктан укук бузууга жол ачтыбы, укук бузуу учурунда анын психологиялык абалы аныкталат). Демек, өз кыймыл-аракетинин жыйынтыгы эмнеге алыш келээрин билбegen укук жоопкерчилигине жарамсыз адамдар (акыл оорусуна чалдыккандар, же белгилүү жашка толбогондор) жана жашы жете элек өспүрүмдөр тарбыйнан жасалган аракеттер укук бузуу болуп саналбайт.

2. Укук бузуунун коомго, жеке адамга жана мамлекетке зыян келтирүүчү коомдук коркунучтуу мүнөзгө ээ болушу. Укук бузуу ар дайым коомго материалдык, же моралдык зыян алыш келет жана жеке адамга, мамлекеттик түзүлүшкө, коомго оорчундуу коркунуч келтириет.

3. Укук бузуучулук – кыймыл-аракеттын кылуу же кыймылсыз түрдө да жасалышы мүмкүн. Адамдын ою, аң-сезими жана максаты өз кыймыл-аракетинде көрсөтүлбөсө укук бузуу болуп саналбайт. Кыймылсыздык – билүүсүнүүдөн кийинчүүлүк – бул адамдын укук нормасында көрсөтүлгөн эрежени жасоодон баш тарттуу болуп саналат. (Мисалы, коркунучтуу абалда жаткан адамга атайын шашылыш жардам

көрсөтпөстөн кетип калуу, кылмышкерди жаап жашыруу ж.б.).

Кыймыл-аракет укуктук эржелерге каршы келген учурда, же укуктук эрежелер тарабынан тыюу салынган эрежелерди бузган учурда гана укук бузуу болуп саналат. Уүкка каршы келбegen кыймыл-аракеттер укук бузуу болуп саналбайт. Уүка каршы келүүнүн бир нече формасы бар:

- а. Укуктук эрежелерди түздөн-түз бузуу;
- б. Тиешелүү милдеттерди аткаруудан баш тартуу;
- в. Жарандардын жеңе укуктарын кыянаттык менен колдонуу;
- г. Ыйгарымдуу укуктардан кыянаттык менен пайдалануу ж.б.

Бардык кылмыштуу кыймыл-аракеттер өзүнүн мүнөзү жагынан коом жана жеңе адам үчүн зияндуу болуусу зарыл. Зиян ар түрдүү болушу мүмкүн: материалдык же моралдык, ченемдүү же ченемсиз, физикалык же моралдык, орчуундуу жана орчуунсуз, ж.б.

Укук бузуу – бул укук нормасындагы эрежелерге каршы келген кыймыл-аракеттер же аракетсиздик. Анткени, ал укук нормасы тарабынан корголуп жана башкарылып турган эрежелерге каршы жасалган кыймыл-аракеттер (аракетсиздик).

4. Уүк бузуучулук, адамдардын жана коомдун кызыкчылыктарына каршы келген жүрүм-турумдар. Уүк бузуу коомдун бардык тармактарына олуттуу зиян келтириет. Уүк бузууга карата мамлекет тарабынан мажбурлоо чарасын колдонууга алып келет.

15.3. Уүк бузуунун составы

Уүк бузуучулук кыймыл-аракеттерге каршы мамлекет жана анын органдары тарабынан ар түрдүү мажбурлоо, жазалоо чаralары көрүлөт. Бирок уүк бузуучуну жоопко тартуу жана анын кыймыл-аракетинде уүк бузуунун толук белгилерин аныктоо үчүн уүк бузуунун бардык белгилерин же анын составын тактоо зарыл. Уүк бузуунун тигил, же бул түрүн мүнөздөөчү белгилерин жыйындысын, мыйзамга ылайык кылмыштын составы деп атайды. Күнөөкөрдүн кыймыл-аракетинде же аракетсиздигинде уүк бузуунун толук составы болгон учурда гана уүк бузуу болуп саналат.

Уүк бузуунун составы бири-бири менен тыгыз байланыштагы төрт элементтен турат: субъект, субъективдуу жак, объект жана объективдуу жактан.

Укук бузуунун субъектисине жарандар, чарбалық жана коомдук уюмдар, мамлекеттик кызмат адамдары кирет. Жарандар укук бузуунун субъектиси болуу үчүн, укук жоопкерчилигине жарамдуу (аракетке жөндөмдүү) болуусу зарыл. Укук жоопкерчилигине жарамдуулук–бул адамдын белгилүү укуктарга жана милдеттерге ээ болуусу, өз кыймыл-аракетинин жыйынтыгын аң-сезимдүү түшүнө билүүсү жана укук бузгандыгы үчүн жооп берүүгө жарамдуулугу. Жашы жете элек өспүрүмдөр, ақыл оорусуна чалдыккан адамдар өз кыймыл-аракетинин жыйынтыгы эмнеге алыш келээрин билбекендиктен, алардын кыймыл-аракеттери укук бузуу болуп саналбайт. Кээ бир оор кылмыш иштери үчүн укук жоопкерчилигине жарамдуулук 14 жашта, ал эми калган кылмыш иштери үчүн 16 жаштан башталат. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинин 18-беренесинде Кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылуу курагы аныкталган. Ага ылайык:

(1) Кылмыш жасаганга чейин он алты жашка толгон адам кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат.

(2) Кылмыш жасаганга чейин он төрт жашка толгон балдар киши өлтүрүү (**97-статья**), саламаттыкка атайылап оор залал келтирүү (**104-статья**), саламаттыкка атайылап анча оор эмес оор залал келтирүү (**105-статья**), адамды уурдоо (**123-статья**), адамдарды сатуу (**124-статья**), зордуктоо (**129-статья**), сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттер (**130-статья**), уурдоо (**164-статья**), мал уурдоо (**165-статья**), тоноо (**167-статья**), каракчылык (**168-статья**), башка бирөөнүн мүлкүн өзгөчө ири өлчөмдө уурдоо (**169-статья**), опузалап талап кылуу (**170-статья**), автомобилди же башка автомототранспорт каражатын укукка жат түрдө ээлеп алуу (**172-статья**), ерттөө аркылуу, башка жалпыга коркунучтуу ыкма менен же оор кесепеттерге алыш келүү менен мүлкүтү атайылап жок кылуу же зыянга учураттуу (**174-статьянын экинчи болугу**), терроризм (**226-статья**), барымтага кармоо (**227-статья**), оордотуучу жагдайлардагы хулиганчылык (**234-статьянын** экинчи жана үчүнчү бөлүктөрү), вандализм (**235-статья**), ок атуучу куралдарды, ок-дарыларды, жарылуучу заттарды уурдоо же опузалап талап кылуу (**245-статья**), башкага берүү максатында баңгилик каражаттарды же психотроптук заттарды мыйзамсыз даярдоо, алуу,

сактоо, ташуу, жөнөтүү же өткөрүү (**247-статья**), баңгилик каражаттарды же психотроптук заттарды уурдоо же опузалап талап кылуу (**248-статья**), транспорт каражаттарын же жол катнашын жараксыз абалга келтириүү (**283-статья**) учун кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылышат³⁰.

Жарандар 16 жаштан баштап административдик укук бузуу үчүн жооп беришет, 18 жаштан баштап толугу менен укук жоопкерчилигине тартылууга жарамдуу болуп саналат.

Чарбалык уюмдар жана бирикмелер көпчүлүк учурларда граждандык-укук бузуунун субъектиси болуп саналат, кээ бир учурларда административдик жоопкерчиликтеги да тартылат. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жогорудагы субъекттер кылмыш ишинин субъектиси болушпайт, бирок башка мамлекеттерде, мисалы, АКШда уюмдар жана бирикмелер да кылмыш ишинин субъектиси болушу мүмкүн.

Укук бузуунун субъективдүү жагын жарандардын кыймыл-аракетиндеги күнөөнүн болушу, же укук бузуучунун үч негизги түшүнүккө карата психологиялык мамилеси: 1) бузулган укук нормасына; 2) жасаган кыймыл-аракетине; 3) ортого чыккан жыйынтыкка. Укук бузуучунун жогоруда аталган түшүнүктөргө карата мамилесинен күнөөнүн, эки формасы ортого чыгат: атайылап же абайлабастан жасалган укук бузуулар.

Атайылап жасалган укук бузууда адам укук бузуучулук аракетинин жыйынтыгы коомтого же жеке адамга коркунучтуу экендигин билип туруп алдын ала ойлонуп, пландуу түрдө ишке ашырат. Мисалы, уурулукта, кылмышкөр өзүнүн кыймыл-аракети аркылуу Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жазык кодексинин нормаларын бузуп жаткандыгын жана башка бирөөнүн мүлкүн карасанатайлык менен ээлик кылууну көздөп туруп ишке ашырат.

Абайлабастан жасалган укук бузууда күнөөнүн эки негизги түрү бар: байкабастан жана кенебестиктен жасалган укук бузуулар. Байкабастан укук бузууга барууда адам өзүнүн кыймыл-аракетинин укук бузууга алып келерин билбейт, бирок ал алдын ала сезе билүүсү зарыл эле. Мисалы, он экинчи кабатта жашаган адам байкабастан көчөгө ыргыткан бөтөлкө менен жол жүргүнчүсүнүн де-

³⁰ Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинин 18-беренеси.

несине олуттуу жаракат келтирди. Мындай учурда адам күнөөнү атайлап жасаган жок, бирок ал мындай кыймыл-аракет аркылуу бирөөгө залал келтирээрин алдын ала билүүсү зарыл эле. **Кенебестиктен** жасалган укук бузууда адам жасаган кыймыл-аракетинин укук бузууга алыш келээрин билет, бирок аны алдын ала болтурбай коуюга женил ойлуулук, же өзүнө-өзү ишенимдүүлүк менен мамиле жасайт. Мисалы, айдоочу, тиешелүү ылдамдыктан жогорку деңгээлде машинасын айдоо менен ар түрдүү жол кырсыгын оңойчулук менен болтурбай коуюга, өзүнө-өзү ишенимдүүлүк менен мамиле жасайт. Бирок машинанын рулун башкара албагандыктан экинчи бир машинааг келип урунат. Демек айдоочу жасаган кыймыл-аракетинин укук бузууга алыш келээрин билген, бирок андан оңойчулук менен болтурбай коюуну өзүнө-өзү ишениген кенебестик мамиледен улам жасады.

Укук бузуунун объективиси – бул укуктук эрежелер тарабынан жөнгө салынуучу коомдук мамилелер. Укук бузучу жасаган кыймыл-аракети аркылуу коомдук тартипти бузуу менен башка адамдарга зыян келтириет. Демек укуктук эрежелер тарабынан жөнгө салынуучу коомдук тартип укук бузуунун объективиси болуп саналат.

Укук бузуунун объективдүү жагы – бул укук бузуучулук аракеттердин сырткы көрүнүшү, же укукка каршы жасалган кыймыл-аракеттер. Объективдүү тарап төмөнкү элементтерден турат, укукка каршы иш-аракет, жасалган иш-аракеттин натыйжасында ортого чыккан, коомго зыян келген жыйынтык. Мисалы, жолдо жүрүү эрежесин бузуу, тыюу салынган убакта жана жерде аңчылык кылуу. Бирок көпчүлүк укук бузууну аныктоо үчүн укук бузуучулук иш-аракет аркылуу келтирилген зыяндын көлөмүн аныктоо зарыл. Келтирилген зыян ар түрдүү болушу мүмкүн. Мисалы мүлкүүк зыяндар (урдалган буюм), моралдык (маскарадоо, шылдындоо), адамдын ден-соолугуна зыян келтириүү ж.б. Укук бузуу кыймыл-аракет аркылуу жана аракетсиз түрдө да жасалышы мүмкүн. Аракетсиз укук бузуу мисалы өлүм алдында жаткан адамга тиешелүү жардам көрсөтпөстөн таштап кетүү.

Жогоруда көрсөтүлгөн элементтердин бары болгон учурда гана укукка каршы кыймыл-аракет укук бузуу болуп саналат. Эгерде

уукка каршы кыймыл-аракетте жогоруда көрсөтүлгөн төрт элементтен бирөө жок болсо анда кыймыл-аракет кылмыш болбайт.

15.4. Үүк бузуунун негизги түрлөрү

Бардык уук бузуучулук кыймыл-аракеттер алардын коомдук коркунчтуулугуна жараша эки түргө бөлүнөт: майда уук бузуулар жана кылмыш.

Майда уук бузуулар—бул кылмышканда коомго олуттуу коркунуч келтирбegen, ууктук тартиптин кээ бир тармагына зыян келтирген кыймыл-аракеттер. Кылмыштуулуктан айырмаланып уук бузуу коомго көп коркунуч келтирбейт. Ууктук эрежелер бузулган тармакка жараша уук бузуунун үч түрү бар: админитсративдик уук бузуулар, дисциплинардык уук бузуулар, граждандык-ууктук уук бузуулар.

Дисциплинардык уук бузуулар—тигил же бил мамлекеттик же мамлекеттик эмес бирикме, уюмдардын ички тартибине (уставына), каршы жасалган уук бузуучулук кыймыл-аракеттер болуп саналат. Мисалы иштен кечигүү, иштен себепсиз калуу, башкармалыктын талабын аткарбоо, ишкананын уставын аткаруудан баш тартуу, ж.б. Дисциплинардык уук бузуулар жумушчу коллективдеринин ишине аскердик, жумушчу, билим алуу жана кызматтык тартипке чоң кедергисин тийгизет, алардын ишин артка тартат.

Административдик уук бузуулар—бул мамлекеттик башкаруунун жана административдик мамлекеттик органдардын тартибин бузуу менен административдик, финанссылык, жер жана башка уук нормаларына каршы жасалган кыймыл-аракеттер болуп саналат.

Административдик уук бузууларга төмөндөгүлөр кирет: ёрткө каршы коопсуздукту сактабоо, мамлекеттик жана жеке ишканада санитардык гигиенаны бузуу, коомдук транспортто билетсиз жүрүү, коомдук жайды булгоо ж.б.

Граждандык уук бузуулар мүлктүк жана мүлктүк эмес мамилелерди башкаруучу граждандык, эмгек жана ўй-бүлө ууктарынын эрежелерин бузган кыймыл-аракеттер кирет. Аларга жеке адамга, же бирикмеге келишимди аткаруудан баш тартуу аркылуу материалдык чыгым келтируү жана жеке адамдын аброюна шек

келтируү менен моралдык зыян келтируүлөр эсептелет.

Укук бузуунун эң оор түрү - бил кылмыш болуп саналат. **Кылмыш–Кыргыз Республикасынын Кылмыш Кодексинде көрсөтүлгөн укуктук жол жоболорго, б.а. коомго, мамлекетке жана жеке адамга өтө оор зыян келтируү менен укук эрежелерине коошпогон коркунучтуу аракет же аракетсиздик.** Кылмыштын башка укук бузулардан өзгөчөлөнтөн айырмалыгы төмөндөгүдей:

а) коомго коркунучтуулугу, б.а. коомдук кызыкчылыкка, айрым граждандардын укуктарына жана эркиндиктерине, мамлекеттик түзүлүшкө, жана мамлекеттик коопсуздукка олуттуу коркунуч келтирген аракет жана аракетсиздик;

б) келтирилген зыяндын (моралдык же материалдык) өлчөмүнүн чоңдугу.

Кылмыш менен майда укук бузулар объективдүү жана субъективдүү жагы боюнча бири-бирине өтө окшош болушу мүмкүн, бирок алар жогоруда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөрүнүн негизинде бири-биринен айырмаланып турат. Ошондуктан бир эле укук бузуу, ошол эле учурда майда укук бузуу жана кылмыш боло албайт, анткени коомдук коркунучтуу денгээли жана келтирилген зыян аларды бири-биринен айырмалап турат.

Тигил же бил аракет жана аракетсиздик кылмыш болушу жана болбошу мамлекеттин жүргүзгөн саясатынын өзгөчөлүгүнөн түздөн-түз көз каранды. Акыркы жылдары мамлекеттик түзүлүштөгү олуттуу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында мурдагы кылмыштар, азыркы Кылмыш Кодекси тарабынан кылмыш катары саналбайт (мисалы, спекуляция, коммунистик идеяларга карши пропаганда ж.б.).

15.5. Юридикалык жоопкерчилик жана анын негизги түшүнүгү

Юридикалык жоопкерчилик жалпы социалдык жоопкерчиликтин бир түрү катары мамлекеттин, коомдук байланышты башкаруунун негизги формасынын бири болуп саналат. Юридикалык жоопкерчилик – бил адамдардын, же юридикалык жактардын укук бузуучулук аракетине мамлекет тарабынан колдонулган

мажбуурлоо чарасы. Демек, ар бир адам, же юридикалык жактар укук бузуучулук аракети үчүн мыйзам алдында жооп берүүсү зарыл.

Юридикалык жоопкерчиликтин беш негизги белгиси бар:

1. Юридикалык жоопкерчилик—бул мамлекет тарабынан укук бузуучуга карата колдонулган мамлекеттик мажбуурлоо чарасы. Ал мамлекет тарабынан укук нормаларында белгиленген санкциянын негизинде гана колдонулат жана күнөөлүү адамды жоопко тартуу менен мыйзам негизинде жаза өтөөгө мажбурлайт. Юридикалык жоопкерчилик коомго зыяндуу жана коркунчутуу болгон укук бузуучулук аракеттерди азайтуу максатында мамлекет тарабынан колдонулган профилактикалык чаалар десек да болот.

2. Укук бузуучу жасаган кыймыл-аракетинин зыяндуулугун, күнөөлүүгүүн билип туруп, мамлекеттин жана коомдун эркине каршы иш аткарууда. Демек юридикалык жоопкерчилики колдонуунун негизин укук бузуучулук аракет же аракетсиздик түзөт.

3. Мамлекет укук бузуучуга карата мыйзамдын негизинде жазалоо чааларын колдонот. Жазанын түрлөрү төмөндөгүдөй: материалдык (айып, үй мүлкүн конфискациялоо, ж.б.), жеке адамдын эркинен ажыратуу (түрмөгө камоо, эмгек түзөтүү колониясы, сүргүүн ж.б.) психологиялык (эскертуү, сөгүш ж.б.). Демек юридикалык жоопкерчилик мамлекет тарабынан колдонулган жазалоо жана жоопко тартуу чаалары менен тыгыз байланышта. Бирок мамлекет укук бузуучуга карата укук нормасында көрсөтүлгөн санкциянын чегинде гана жоопко тартат. Ошондуктан юридикалык жоопкерчилики колдонуучу мамлекеттик орган, укук нормасында көрсөтүлгөн санкциянын чегинде гана жоопкерчилики аныктайт.

4. Юридикалык жоопкерчилик мамлекеттик компетенттүү органдар тарабынан гана колдонулат. Аларга сот органдары, ички иштер органдары, ар түрдүү мамлекеттик инспекциялар, өрткө каршы, санитардык-гигиеналык, салык ж.б. органдар кирет. Жабырланган граждандар укук бузуучуну өз алдынча жазалоо укугуна ээ эмес. Заманбап коомдук түзүлүштө өч алууга, граждандардын укук бузуучуну өз алдынча соттоого толугу менен тыюу салынган.

5. Укук бузуучу мамлекет тарабынан колдонулган мажбурлоо чарасын толугу менен чыдап аткарууга милдеттүү. Эгер ал жазаны аткаруудан баш тартса, анда оорлотулган мажбурлоо жазасына тартылат. Андан сырткары жазага тартылган укук бузуучу, келтирген материалдык жана моралдык чыгымды жабырлануучуга төлөп берүүгө милдеттүү.

Юридикалык жоопкерчиликтин түрлөрү

Коомдо укук бузуучулук аракет ортого чыкканда гана ага карата юридикалык жоопкерчиликтин колдонуллат. Ошондуктан юридикалык жоопкерчилики укук бузунун түрлөрү аныктайт. Кылмыш жасагандыгы учун кылмыш жоопкерчилигине тартылат, граждандык-укук бузулар граждандык укуктук жоопкерчиликтине, дисциплинардык укук бузулар – дисциплинардык жоопкерчиликтине, административдик укук бузулар – административдик жоопкерчиликтине тартылат.

Кылмыш жоопкерчилиги коомго зыяндуу жана етө коркунучтуу укук бузуучулук аракет катары саналган кылмыш иштерине карата колдонуллат. Укук бузуунун зыяндуулугуна жана коомго коркунучтуулугуна жараша кылмыш жаза укугундагы жаза да оор болот. Буларга өлүм жазасы, узун убакытка эркинен ажыратуу, мүлкүү конфискациялоо, түзөтүү иштери ж.б. жазалар кирет.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, кылмыштуу кыймыл-аракетке карата жазага тартууну сот органдары гана ишке ашырат. Башка мамлекеттик органдар кылмыш иштерин кароо менен сот адилеттүүлүгүн ишке ашырууга укуксуз. Коммунистик диктатуранын өкүм сүрүп турган убагында, НКВД органдары тарабынан кылмыш иштерин кароо кенири түрдө СССРдин бардык терриориясында өкүм сүргөн. Мындай практика өз кезегинде мыйзамдуулуктун одоно түрдө бузулушуна, миллиондорон бейкүнөө адамдардын күнөөсүз жоопко тартылышына алыш келген. Бүгүнкү күндө мындай практика толугу менен заманбап коомчулук тарабынан четке кагылууда.

Кылмыш жоопкерчилигине тартылган адамдын жаза етөө мөөнөтүү жазанын мөөнөтүнүн бүтүшүү менен же амнистия жана кечириим берүүдөн кийин гана аяктайт.

Административдик-үкүктүк жоопкерчилик административдик үүк бузулар жөнүндөгү мыйзам тарабынан аныкталган. Үүк бузунун мүнөзүнө жана коомдук коркунучтуулугуна жараша административдик-үкүктүк үүк бузуларга карата штраф, конфискация жана атайын үкүктардан ажыратуу (мисалы, транспорттук каражаттарды айдоо укугунан ажыратуу, аңчылык кылуу укугунан ажыратуу ж.б.) жазалары колдонулат. Кээ бир оор административдик үүк бузулар үчүн сот тарабынан 15 күндүк административдик камакка алуу жазасы колдонулушу мүмкүн.

Административдик үүк бузулар жөнүндөгү иштер сот тарабынан же атайын ыйгарымдуу укугу бар мамлекеттик органдар тарабынан каралат. Мисалы, жолдо жүрүү эрежесин бузу ички иштер органдары тарабынан, коомдук тамактануу жайынын гигиеналыкabalынын начарлыгы, саламаттыкты сактоо кызматкерлери тарабынан көзөмөл жүргүзүлүп, тиешелүү жазалары аныкталат.

Дисциплинардык жоопкерчилик дисциплинардык үүк бузууга карата колдонулат. Дисциплинардык үүк бузуларда жаза колдонуу чөйрөсү өтө кецири. Мисалы, иш тартибин бузгандыгы үчүн жумушчуларга карата эскертуү, сөгүш, каттуу сөгүш берилет. Дисциплинардык үүк бузуларда иштен бошотууга чейин жаза берилиши мүмкүн.

Дисциплинардык жоопкерчиликтөр мүнөздүү өзгөчөлүктөр, үүк бузуучуга карата жаза, иштеген уюмдун, бирикменин же мамлекеттик органданы жетекчилери тарабынан колдонулат. Эгерде үүк бузуучу ага карата колдонулган жазаны адилетсиз деп эсептесе анда тиешелүү сот органына арыз менен кайрылууга үкүктуу.

Гражданлык-үкүктүк жоопкерчилик гражданлык үкүктүк эрежелер бузулган учурда сот органдары тарабынан колдонулат. Ишканалар, же адамдар кол коюлган келишимдерди аткарбоонун натыйжасында, экинчи тарапка материалдык зиян келтирилген учурларда гражданлык-үкүктүк үүк бузулар келип чыгат. Жоопкерчиликтин бул түрү компенсациялык мүнөзгө ээ жана үүк бузуучулук аракет аркылуу келтирилген зиянды толугу менен кайтарып берүү аркылуу аяктайт. Гражданлык-үкүктүк жоопкерчиликтөр жаза колдонуу санкцияларына мүлкүү конфискациялоо, штраф, пеня ж.б. кирет.

Граждандык-укуктук жоопкерчилик жалпы жана арбитраждык сот органдары тарабынан – жабырлануучунун талабынын негизинде каралат. Бул учурда укук бузуучулук аракетти далилдөө жабырлануучу тараптын милдети болуп саналат.

Мамлекеттик органдар укук бузуучуларды юридикалык жоопкерчиликке тартууда атайын принциптердин негизинде ишке ашыруусу зарыл. Аларга мыйзамдуулук, күнөөнүн өлчөмүнө жараша жоопко тартуу, адилеттүүлүк жана гумандуулук принциптери кирет.

Мыйзамдуулук принципине жараша кыймыл-аракет мыйзамга каршы жасалса, анын составында күнөө болгон учурда жана жасалган күнөө үчүн мыйзам нормаларында юридикалык жоопкерчилик караган учурда гана мамлекет тарабынан жарандар юридикалык жоопкерчиликке тартылат.

16. Укуктук система

16.1. Укук системасынын структуралык элементтери жана түшүнүгү.

16.2. Жеке жана жалпы укук.

16.3. Кыргыз Республикасынын укуктук тармактарынын жалпы мүнөздөмөсү.

16.4. Эл аралык укук тармагы.

16.1. Укук системасынын структуралык элементтери жана түшүнүгү

Укуктун системасы коомдук мамилелердин өнүгүү этабына объективдүү түрдө чагылдырылган анын ички структурасы (түзүлүшү, байланышы) болуп саналат. Ал бир гана мыйзам чыгаруу органы тарабынан өз алдынча кабыл алынган актылар эмес, реалдуу турмуштан алынган эрежелердин жыйындысы болуп саналат. Коомдун социалдык түзүлүшүнө карата мамлекет тигил же бил укуктун системасын аныктайт жана ага анын тармактары, институттары, о.э. бөлүктөрү кирет. Укуктун системасы, укук кандай бөлүктөрдөн жана элементтерден турат жана алар кандайча бири

бири менен байланышта экендигин аныктайт.

Системалуулук – укуктун бардык түрлөрүнүн жалпы белгилери, же өзгөчөлүктөрү. Тарыхта ар бир укуктук түзүлүш, коомдук формациянын абалына жана укуктун түрүнө жараша өзгөчө системадан турат.

Анткени коомдун экономикалык, маданий, улуттук жана башка шарттары укуктун системасына түздөн-түз таасир этүүчү социалдык күч болуп саналат. Мисалы, күл ээлөөчүлүк, феодалдык жана азыркы кездеги укук, бири-биринен өзүнүн ички мааниси жагынан гана айырмаланбастан, белгилүү формасы жана системалык түзүлүшү жагынан да олуттуу айырмачылыктарга ээ.

Ошондуктан «укуктун системасы» менен «укуктук түзүлүштү» алмаштырбоо зарыл. Укуктун системасы мамлекеттик укуктун ички түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн гана камтыса, укуктук түзүлүш мамлекетте орнотулган бардык юридикалык каражаттардын, юридикалык институттардын, бирикмелердин жана мамлекеттин тарыхый өнүгүүсүндө орнотулган укуктук түзүлүштү камтыйт.

Укук – бул мамлекет тарабынан орнотулган жана корголгон жүрүм-турум эрежелери. Демек, укук капыстан түзүлгөн, ирээтиз түзүлүштөн эмес, тескерисинче бири-бирине дал келген, белгилүү иерархиядан турган, өзгөчө тартипте түзүлгөн эрежелердин жыйнагынан турат.

Укуктун системасы бирдиктүүлүк, объективдүүлүк, бири-бирине макулдашылгандык мүнөздөргө ээ. Укукту түзгөн юридикалык нормалардын бирдиктүүлүгү төмөндөгүлөр менен түшүндүрүлөт, биричинден, укук системасында көрсөтүлгөн мамлекеттин жана коомдун эркинин бирдиктүүлүгү, экинчинден – укук системасынын бөлүктөрүнүн бирдиктүүлүгү; үчүнчүдөн – укуктук башкаруу механизминин бирдиктүүлүгүнөн, алардын максаттары менен милдеттеринин бирдиктүүлүгүнөн турат.

Ошол эле учурда укук нормалары ички мааниси жана мазмуну жагынан, жазылыш мүнөзүнө, юридикалык күчке ээ чөйрөсүнө, башкаруу методдоруна жана санкцияларына карай бир нече өзгөчөлүктөргө ээ. Ошондуктан алар өз алдынча бөлүктөргө - тармактарга жана институттарга бөлүнөт, мындаи бөлүктөргө бөлү-

нүүнүн негизги себебин коомдук мамилелердин ар түрдүүлүгү жана өзгөчөлүктөрү түзөт.

Юридикалык нормалардын көптүгүнүн натыйжасында ар түрдүү коллизия, айрым учурларда оорчундуу каталар болушу мүмкүн, бирок жалпысынан алар ички мыйзам ченемдүүлүктөргө баш ийген, бирдиктүү укуктук түзүлүштөн турат.

Ф.Энгельс укуктук түзүлүшкө өтө даана аныктама берет: «Заманбап мамлекеттерде укук коомдогу жалпы экономикалык абалга гана дал келбестен, ички түзүлүшү жагынан да нормалар бири-бирине макулдашылган мунөзгө ээ болуп, ички карама-каршылыктардан арылуусу зарыл»³¹.

Мамлекеттик бийлик, коомдо орнотулган укук системасын жакшырууга, тынымызын өнүгүшүнө таасир этүү ыйгарымдуу укугена ээ. Бирок алар өз каалосу менен ойлогондой укуктук системаны орното албайт.

Укук системасынын структуралык элементтери:

- а) укук нормасы;
- б) укук тармагы;
- в) укук тармагынын бөлүгү;
- г) укуктук институт;
- д) укук институтунун бөлүгү.

Укук нормасы—укук системасынын башталгыч элементи. Бул мамлекет тарабынан кабыл алынган, жалпыга милдеттүү жана бирдей эрежелер. Укук нормасы коомдук мамиленин бардыгын эмес, айрым бөлүктөрүн гана жөнгө салат же башкарат. Калган коомдук мамилелер башка социалдык нормалар тарабынан жөнгө салынат.

Укук тармагы – бул коомдук мамилелердин белгилүү багыттагы тармагын башкарууга максатталган, бирдиктүү укуктук нормалардын жыйындысынын системасы.

Өз алдынча укуктук тармак түзүлүшү үчүн төмөнкүдөй талаптар бар:

- а) тигил же бул коомдук мамиленин өз алдынча өзгөчөлүктөргө ээ болушу жана коомдогу маанисинин жогорулашы;
- б) келип чыккан коомдук мамилени башка тармактын норма-

³¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Тандалма жыйнактар. Т.37. 418 б.

лары менен башкарууга мүмкүнчүлүктүн жоктугу;

в) коомдук мамиленин өлчөмүнүн чоңдугу;

г) жогорудагылардын негизинде коомдук мамиледе өзгөчө укуктук башкаруу зарылчылыгы туулганда.

Укуктун бардык тармактары бири-бирине өтө тыгыз байланышта жана бирдиктүү системага ээ болгону менен, алар мааниси, өлчөмү жана коомдук мамилелеге таасир этүү, башкаруу жагынан бири-бирине төң эмес. Анткени укук тармагы башкарған коомдук мамиленин тиешелүү тармактары да бири-биринен өлчөмү, субъектилердин составы жагынан айырмаланып турат.

Ошондуктан өтө чоң укуктук тармактар бир нече укуктук бөлүктөрдөн (укук тармагынын бөлүгүнөн) турат. Мисалы, граждандык укук – автордук укук, патенттик, турак-жай, мурастык, арбитраждык укуктун тармактык бөлүктөрүнөн турат.

Укуктун институттары – бул башкаларга салыштырмалуу өлчөмү чоң эмес, коомдук мамилелердин өзгөчө бөлүгүн башкарған укук нормаларынын жыйындысы.

Укуктук институттар коомдук турмуштун өзгөчө бөлүгүн, тармагын башкарат. Институт – укуктук тармактын составдык бөлүгү, өзгөчө звеносу болуп саналат. Ар бир укуктук тармак өтө көп укуктук институттан турат. Алар бири-бирине салыштырмалуу автономиялык түзүлүшкө ээ, анткени өз алдынча суроолорду чечет.

Мисалы, укуктук институттарга төмөндөгүлөр кирет: кылмыш укугунда – аргасыз коргонуу институту; мамлекеттик укукта – доонун убактысынын өтүшү, тартуулоо институту, сатып-алуу институттары бар, үй-бүлө укугунда – нике институту ж.б. кирет. Укуктук тармактардын ичиндеги институттар бири-бири менен өтө тыгыз байланышта.

Материалдык жана процессуалдык укуктар. Укуктук илимде юридикалык нормалардын бардыгы материалдык жана процессуалдык болуп экиге бөлүнөт. **Биринчиси** – коомдук мамилелерде ортого чыккан ар түрдүү (мүлккө ээлик кылуу, сатуу-алуу, менчиктин түрлөрүн, эмгектик жана саясий ишмердүүлүк, мамлекеттик башкаруу ж.б.) мамилелерди жөнгө салат. **Экинчи** – укуктук мамиледе ортого чыккан талаш-тартыштарды чечүүнүн тартибин

орнотот. Мисалы: кылмыш иштерин кароо тартиби Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жазык процессуалдык укугун орноткон тартипте алдын-ала тергөө жана соттук тергөө тартиби жүргүзүлөт, граждандык иштерди кароо тартиби Кыргыз Республикасынын граждандык процессуалдык укугу тарабынан орнотулган тартипте ишке ашырылат.

Кыргыз Республикасынын укук системасында беш процессуалдык укук бар: граждандык, кылмыш-укуктук, административдик, арбитраждык жана конституциялык. Жогоруда көрсөтүлгөн материалдык жана процессуалдык укуктар милдеттүү күчкө ээ.

Демек, укуктун системасы – билүү биринчи менен тыгыз байланыштагы, укуктук институттардан жана укук тармактарынан түзүлгөн, ички түзүлүшү жагынан бирдиктүү мүнөзгө ээ жана комодук мамилелерди башкаруу жагынан өзгөчөлүктөргө ээ юридикалык нормалардын жалпы жыйындысы.

16.2. Жеке жасана жалпы укук

Укукту жалпы жана жекеге бөлүү маселесине кайрылбасак, укук системасын толугу менен ачып берүү кыйынга турар эле.

Укуктун мындай болуп бөлүнүшү байыркы мамлекетттик жана укуктун тарыхында белгилүү болгондой римдик юристер тарабынан эле колго алынган. Учурда укукту мындайча бөлүп кароо ар бир өнүккөн мамлекеттерде жүргүзүлөт.

Укуктун мындай бөлүктөргө бөлүнгөнүнүн себеби, ар бир укукта жалпы коомдун мамлекеттин кызыкчылыктарын коргогон нормалар (конституциялык укук, кылмыш-жаза укугу, административдик, финанссылык ж.б.), жана жеке адамдардын кызыкчылыктарын коргогон нормалар бар (граждандык укук, эмгек, үй-бүлө, соода, кооперативдик жана жеке ишкердик ж.б.).

Жалпы укук мамлекеттин жана жалпы коомдун кызыкчылыктарына, талаптарына жооп берсе, жеке укук бийликтүк ыйгарымдуу укуктарга ээ болбогон, бирок бирдей укуктарга ээ, жеке субъекттердин (атуулдардын жана юридикалык жактардын) кызыкчылыктарын коргойт.

Жеке укук эң биринчиден, менчик укугунун келип чыгышы, өнүгүшү жана ушул жолдо келип чыккан маселелер менен тыгыз

байланышта. Тарыхта «жеке уүк, менчик укугуту менен биргө өнүгтөт»³² деп даана далилденген. Менчик укугу, экономикалык эркиндик, эркин ишкердүүлүк, рыноктук экономиканын субъекттеринин төн укуктуулугу жана аларды юридикалык коргоого алуу, бардык цивилизациялуу өлкөлөр тарабынан кабыл алынган, граждандык коомдун курулушунун негизги атрибуттары.

Жеке уүк – бул өндүрүш жана сатуу-алуу процесстеринде ортого чыккан коомдук мамлекеттердин субъекттеринин укуктарын, кызыкчылыктарын аныктаган жана коргогон уүк нормаларынын жалпы жыйындысы. Ал эми жалпы уүк – мамлекеттик бийликтин жана башкаруучулук органдарынын ишмердүүлүгүн жана тартибин аныктаган, парламенттин, өкмөттүк органдардын түзүлүшүн, ишмердүүлүк чөйрөсүн бекемдеген, сот адилеттүүлүгүн жүргүзүү жана мамлекетте мыйзамдуулук режимин коргоону аныктаган жана жөнгө салуучу уүк нормаларынын жалпы жыйындысы болуп саналат.

Бул эки укуктук бөлүк бири-бири менен тыгыз байланышта, жеке уүк жалпы укуксуз түзүлө албайт, анткени жалпы уүк жеке укуктун нормаларын коргоону камсыз кылат.

Жеке укуктун мааниси анын принциптеринде айкындалат – жарандардын көз карандысыздыгы жана өз алдынча, жеке менчик укукту коргоонун мамлекеттик кепилдиги, адамдардын ортосундагы ар түрдүү келишимдердин эркиндиги. Демек, жеке уүк – бул жарандардын башка жарандар менен болгон карым-катнашын башкаруучу уүк. Жеке уүк жарандардын жеке укуктарын жана эркиндиктерин камтыйт. Анткени жеке укуктун чегинде жарандар өз укуктарынан пайдаланабы, же баш тартабы, башка адамдар менен ар түрдүү келишим түзөбү, же башкача жолду колдонообу булардын барын өз алдынча чечет.

Уүк системасы эки бөлүктөн турат.

1) Жалпы укуктун системасы:

Конституциялык уүк; административдик уүк; финансыйлык уүк; кылмыш-жаза укугу; экологиялык уүк; кылмыш-процессуалдык уүк; граждандык-процессуалдык укугу; эл аралык жалпы уүк.

³² К. Маркс, Ф. Энгельс. Тандалган чыгармалар. Т.3. 63-б.

2) Жеке укуктун системасына төмөндөгүлөр кирет:

Граждандык укук; үй-бүлө укук; эмгек укугу; эл аралык жеке укук.

16.3. Кыргыз Республикасынын укуктук тармактарынын жалпы муназдомөсү

Укуктун тармактары – коомдук мамилелердин эң оорчунду бир багыттагы бөлүгүн башкарууга максатталган, укук системасынын эң өлчөмдүү структуралык түзүлүшү болуп саналат. Ар бир укуктук тармак өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө, жалпы укуктук системада ээлеген ордуна, башкаруу методуна жараша бири-биринен өзгөчөлөнүп турат жана өз алдынча тармак болуп түзүлүшүн толугу менен аныктайт. Бул жерде ар түрдүү укуктук тармактардын ортосунда өзгөчөлүктөрүн жана байланыштарын айырмалоо өтө чоң мааниге ээ.

1) Конституциялык укук–бул, конституциялык түзүлүштүн жоболорун аныктаган, адам укуктары менен эркиндиктеринин негиздерин орноткон, мамлекеттик түзүлүштү бекемдеген, мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун түзүлүшүн аныктаган, укук нормаларынын жана институттарынын жыйындысы же улуттук укук системанын негизги тармагы. Конституциялык укук тарабынан сот, аткаруу жана мыйзам чыгаруу органдарынын түзүлүш тартиби, ишмердүүлүк чөйрөсү аныкталат; өлкөдөгү саясий система жана анын негизги принциптери орнотулат; экономикалык система анын ичинен жеке менчик; мамлекеттик терриориялык түзүлүш, шайлоо системасы, граждандардын укуктук абалы, алардын укуктары жана эркиндиктери жана коомдук түзүлүштүн мааниси орнотулат.

Бул тармактын негизги нормативдик актысы болуп кийинки укуктук актылардын негизги базасы катары 2007-жылдын 23-октябрьинда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын жаңы редакциядагы Конституциясы эсептелет.

2) Административдик укук – мамлекеттин башкаруу органдарын уюштурууда жана алардын аткаруу-башкаруу иш-аракеттеринин процессинде келип чыгуучу коомдук мамилелерди жөнгө салат. Мамлекеттик аткаруу-башкаруу органдарынын ишин

уюштуруунун тартибин, ишмердүүлүк чөйрөсүн жана ыйгарымдуу укуктарын орнотот. Административдик укуктун нормасы тарабынан, мамлекеттик аткаруу бийлигинин жалпы бийлик жүргүзүү тартиби орнотулат, анын катышуучуларынын бири болуп, атайын ыйгарымдуу укуктарга ээ, мамлекеттик башкаруу бийлиги катышат. Анткени тиешелүү функцияларын жана милдеттерин ишке ашыруу үчүн административдик укуктун субъектилери, атайын ыйгарымдуу укуктарга ээ, ал эми экинчи тарабы катары мамлекеттик кызмат адамдары жана жеке адамдар (Кыргыз Республикасынын гражданандары, чет өлкөлүк гражданандар жана граждандыгы жок адамдар), коомдук уюмдар жана алардын кызмат адамдыра катышат. Административдик укук коомдун саясий, экономикалык, илимий-техникалык, социалдык-маданий турмушунун өсүп-өнүгүшүнө көмөк көрсөтөт, илим, маданият, билим берүү, саламаттыкты сактоо, мамлекетти коргоо, укуктук тартипти сактоо, адам укуктарын коргоо ж.б. тармактардын ишке ашырылышын камсыз кылат.

Административдик укук системасы жалпы жана өзгөчө бөлүмдөн турат. Административдик укуктун **жалпы бөлүмүн** мамлекеттик башкаруунун бардык тармактарын жана субъектилерин жөнгө салуучу нормаларды камтыйт. Бул бөлүмдө, административдик укуктун системасы жана булактары, анын субъектилери жана алардын укуктары, мамлекеттик башкаруунун принциптери, анын органдарынын системасы, башкаруу ишмердүүлүгүнүн формалары жана ыкмалары камтылган. Өзгөчө бөлүмгө башкаруунун кээ бир тармактарында ортого чыккан мамилелерди башкарууга багытталган, аларга эсеп-кысал жүргүзүүнүн тартиби, финанссылык жана материалдык-техникалык жабдуунун тартиби, элге билим берүү, маданият, саламаттыкты сактоо, социалдык камсыздоо ж.б. коомдук мамилелерди жөнгө салуучу нормалар кирет.

Административдик укук илим катары мамлекеттик башкаруу органдарынын системасын ирээттөөгө, бир эле коомдук мамилени башкарууда мамлекеттик органдардын структурасынын кайталанбоосуна, алардын ички структурасын өркүндөтүүгө, тиешелүү ыйгарымдуу укуктары менен милдеттеринин чегин аныктоого, жалпы граждандык укуктарын, милдеттерин тактоого активдүү көмөк берет.

3) Финансылык укук жалпы укуктун бир тармагы катары, мамлекеттин акча жана мұлк фондусун башкаруу жана бөлүштүрүү процессинде ортого чыккан коомдук мамилелерди жөнгө салуучу укуктук нормалардын жалпы жыйындысы. Айрыкча азыркы күндө Кыргыз Республикасында мамлекеттик мұлктү менчиктештириүү процессинде финанссылык укуктук тармактын мааниси өтө зор болуп саналат. Укуктун бул тармагы мамлекеттик укук менен административдик укуктун өзгөчөлөнгөн бөлүгү катары калыптанғандыктан, укуктун ушул тармактарынын негизги принциптери менен жалпы жоболорунун негизинде түзүлөт. Бирок административдик-укуктан өзгөчөлөнүп финанссылык укук мамлекеттин акча-валюталык каражаттар менен байланышкан мұлктүк мамилелерди, анын ичинен зарыл болгон акча каражаттарын топтоо, бөлүштүрүү, жана пайдалануу процессинде пайда болуучу финансы мамилелерин жөнгө салат. Укуктун жеке субъектилериinin келишиминин негизинде ортого чыккан финанссылык мамилелер финанссылык укуктун чөйрөсүнө кирбейт, алар граждандык укук тарабынан жөнгө салынат.

Финансы укуктун структурасы жалпы жана өзгөчө бөлүктөрдөн турат. Жалпы бөлүгү, финанссылык укуктун институттарынын бардыгына тиешелүү болгон принциптер менен жоболорду камтыйт. Алар: финанссылык иштердин укуктук негиздерин, анын принциптерин, системасын жана булактарын, финанссылык укуктук нормалар мене финанссылык мамилелердин, алардын субъектилеринин өзгөчөлүгү жана финанссылык контролодун тартибин камтыйт.

Финансы укугунун өзгөчө бөлүгүн түзгөн институттарга бюджети укугу, мамлекеттик кирешелерди укуктук жактан жөнгө салуу, мамлекеттик чыгымдар менен бюджетти финанссылоону укуктук жактан жөнгө салуу, кредиттөө, эсептешүү жана акча жүгүртүүнүн укуктук негиздери, акча-валюта мыйзамдарынын негиздери кирет.

Финанссылык укук үч чоң тармактык укук бөлүмдөн турат: бюджеттик, салыктык жана банктык укуктар.

Бюджет укугу мамлекеттин жылдык бюджеттик түзүлүшүн, бюджеттин жалпы көлөмүн, киреше-чыгашаларын аныктап, акча

каражаттарынын фондусун түзүү боюнча коомдук мамилелерди жөнгө салуучу укук нормаларынын жыйындысы болуп саналат. Бюджет укугунун нормасы материалдык жана процессуалдык болуп экиге бөлүнот. Материалдык норма бюджеттик түзүлүштү, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин киреше жана чыгаша бөлүгүн, бюджет системасынын тармактарынын ортосундагы чекти аныктайт.

Бюджеттик укуктун процессуалдык нормасы мамлекеттик бюджеттин долбоорунун түзүлүш тартибин, анын Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан каралып, алымчакошумчаларын эске алуу менен бекитилишин жана аткарылышын белгилейт. Андан сырткары Кыргыз Республикасынын Өкмөтү ар жыл сайын Жогорку Кеңештин алдында бюджеттик мыйзамдын аткарылышы жөнүндө жылдык отчет тапшырат.

Демек, финансы укугу мамлекеттик органдардын ортосундагы жана мамлекеттик органдар менен жарапдар жана мамлекеттик эмес уюмдардын ортосундагы акча-мулктүк эсептерди жүргүзүүнүн тартибин да белгилейт.

Кыргыз Республикасынын экономикалык системасынын советтик пландоо экономикасын, рыноктук экономикалык системага өтүү этибина, финансы укугун өнүктүрүү жана заман талабына ылайыкташтыруу бүгүнкү күндүн эң негизги багыты болуп саналат.

Жер укугу жерди пайдалануу жана жер фондусун сактоону, бөлүштүрүүнү жана сатуунун тартибин орнотуучу, алардын административик-чарбалык багытына карата пайдаланууну (мамлекеттик, фермердик-чарбалык, шаардык, арендалык, муниципалдык ж.б.), белгилеген укук нормаларынын жыйындысы. Жер укугу жерди жеке менчиктөөгө укуктук жактан негиз түзгөн 1997-жылдын 23-октябрьинде референдумдун негизинде кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү» мыйзамдын негизинде жерге жеке менчиктүүлүктү концептуалдуу түрдө бекитти. Ошондуктан жер укугун өнүктүрүү жана жолго коюу бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында өзгөчө мааниге ээ.

Жер укугу укуктук нормалардын жана институттардын жый-

нагы катары жалпы жана өзгөчө бөлүктөрдөн турат. Жалпы бөлүк жерге болгон мамлекеттик жана жеке менчик укугу, жерди рационалдуу пайдалануу жана коргоо боюнча мамлекеттик башкаруу, жерди пайдалануунун укугу, жаратылыш жана суу ресурстарын коргоону камтыйт. Ал эми өзгөчө бөлүккө, жерди арендалоо укугун ишке ашыруу, коммуналдык менчик укугу, жер участогун алмаштыруу, жерди алуу жана алуунун тартиби ж.б. нормалар кирет. Жер укугунун субъектиси болуп Кыргыз Республикасынын граждандары жана чет өлкөлүк граждандар, мамлекет жана анын субъектилери, юридикалык жактар кирет. Жер укугунун нормативдик базасы Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана Кыргыз Республикасынын Жер Кодекси болуп саналат.

Айыл чарба укугу дыйкан-фермердик чарбалардын, акционердик коомдордун, арендаторлордун ишмердүүлүк тартибин жана алардын башка субъектилер (мамлекет, анын органдары, уюмдар ж.б.) менен болгон байланышын жөнгө салуучу укук нормаларынын жыйындысы.

Айыл чарба субъектилери өз алдынча болгондуктан мамлекеттик бирикме, уюмдардын катарына кирбейт, алардын ишмердүүлүгү өзүн-өзү башкаруу тартибинде жүргүзүлөт. Ошондуктан укук нормалары айыл чарба мамилелерин, заманбап талаптарга жараشا, императивдик методдор менен эмес, диспозитивдик методдор менен (алардын укуктарын коргоо, жардамдашуу, кенеш берүү, жол көрсөтүү ж.б.) жөнгө салат. Айыл чарба укугунун нормативдик базасын, Жер Кодекси, Гражданых Кодекс ж.б. түзөт.

Эмгек укугу-эмгек мамилелеринде ортого чыккан, эмгекти рационалдуу уюштуруу формасын, анын эмгек ақылык өлчөмүн, ишубактысынын мөөнөтүн, эс алуу, жумушчу кызматчылардын иш орундарындагы гигиенасын, ишке алуу тартибин жана иштен бошотуу тартибине тиешелүү карым-катнашты жөнгө салуучу укуктук нормалардын жыйындысы. Эмгек мамилелеринин негизги субъектилери болуп жумушчулар жана кызматчылар, мамлекеттик жана коомдук жана кооперативдик уюмдар жана профсоюздар саналат. Кыргыз Республикасынын эмгек укугу эмгекке, жарамдуу бардык граждандардын эмгекке болгон укугун гарантиялайт, эмгекке анын санына, сапатына жараша мамлекет белгилеген эң

төмөнкү өлчөмдөн кем акы телөнүү, ар кимдин өз шыгына, жөндөмүнө, кесиптик даярдыгына жараша, коомдук муктаждыктарды эсепке алуу менен кесип тандоо укугун белгилейт. Эмгек укугу өндүрүштүн тынымыз өсүшүн, акысыз кесиптик окутуу, эмгектик квалификациясын жогорулатуу, жаңы адистикке үйрөтүү, кесипке багыт берүү, жумушка орноштуруу системасын өнүктүрүү аркылуу камсыз кылынат. Эмгек укугунун нормативдик базасын Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодекси түзөт.

Гражданых үүк-үүктүн субъектилеринин ортосундагы мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес (абийир жана адамдык беделди коргоо, автордук ж.б.) мамилелерди жөнгө салуучу, нормалардын жыйнагынан турган укуктун эң орчундуу тармагы.

Бирок бардык эле мүлктүк мамилелер гражданых үүктуун башкаруу чөйрөсүнө кирбейт, качан тараптардын үүкүтүк статусу тең болгон учурда гана (доогер – жоопкер, карыз – кредитор ж.б.) гражданых үүкүтүк нормалар тарабынан башкарылат. Административдик жактан бири-бирине баш ийген тараптардын мүлктүк мамилелерине, ошондой эле салык жана бюджетке байланыштуу мамилелерге гражданых үүктуун нормасы колдонулбайт. Бул жааттагы мамилелер административдик жана финансыйк үүк тарабынан башкарылат. Гражданых үүк бир нече үүкүтүк бөлүктөрдөн турат: жарандардын жана уюмдардын ортосундагы мүлктүк жоболор жана менчик үүкүгү, автордук үүкүк, ойлоп чыгаруу үүкүгү, мурас үүкүгү жөнүндөгү нормаларды камтыйт. Гражданых үүк мүлктүк эмес кээ бир маселелерди да (мисалы абийир жана беделди коргоо, автордук үүк) жөнгө салат.

Гражданых үүктуун негизги нормативдик базасын Кыргыз Республикасынын Гражданых Кодекси, ишканы жана бирикмелер жөнүндө жобо, чарба келишими жөнүндөгү жобо жана эрежелер, турак-жай мыйзамдарынын актысы, ж.б. түзөт.

Рыноктук мамилелердин өнүгүү этабында, гражданых үүктуун мааниси да тездик менен өсүүдө. Гражданых үүктуун негизги башкаруу методу диспозитивдик болуп саналат. Кыргыз Республикасынын гражданых үүкгүнүн негизги принциптери болуп, менчикти жана менчиктердин тең үүкүтүулугун коргоо; гражданых үүктуун субъектилеринин үүктарын бирдей кароо; граждан-

дар менен уюмдардын жана бирикмелердин кызыкчылыктарын коргоо болуп саналат. Граждандык укуктун мамилелерин жөнгө салуу ыкмалары укуктун субъектилеринин тең укуктуулугу жана өз алдынчалыгы менен мүнөздөлөт. Мунун бары граждандык укук нормаларын чарбалык механизмде андан ары өркүндөтүүгө, ошондой эле мекемелер менен граждандардын мүлктүк укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого мүмкүнчүлүк берет.

Үй-бүлө укугу – нике жана аны жоюуну, жубайлардын жана ата-энелер менен балдардын ортосундагы мамилелерди, баланы асырап алуу жана үй-бүлөлүк мүлктүк мамилелерди жөнгө салуучу нормалардын жыйнагы болуп саналат. Үй-бүлө укугу граждандык укук менен тыгыз байланышта. Биздин коомдо үй-бүлө мамилелери граждандык укук менен жөнгө салынуучу мүлктүк мамилелер менен чектелбеши керек. Үй-бүлө мамилелеринин өзгөчөлүгүнө жараша, аны өзгөчө укук тармагы менен жөнгө салууну талап кылат. Үй-бүлө укугу башка укук тармактарынын милдеттеринен күп жагынан айырмаланган, өзүнө гана мүнөздүү өзгөчө милдеттерге жана принциптерге таянат. Анткени үй-бүлө укугунда эң башкысы - үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда келип чыккан мамилелерди жөнгө салуу болуп саналат. Үй-бүлө укугунда жөнгө салуучу мамилелердин чөйрөсү өтө кецири: нике тартиби жана шарттары, жубайлардын, ата-эне менен балдардын (ата-энелик укуктар жана милдеттер), үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн ортосундагы келип чыгуучу мүлктүк мамилелер, асырап алууга, опека жана камкорчулукка, балдарды тарбияга алууда келип чыгуучу мамилелер никени бузуунун тартиби жана шарттары, граждандардын ал-абал актыларын каттоо тартиби толугу менен аныкталган.

Кыргыз Республикасынын үй-бүлө укугунун нормалары коомдук моралдык принциптерине таянып, граждандарды адамгерчиликке, моралдык мыкты сапаттарга, үй-бүлө курууда жоопкерчилики сезе билүүгө тарбиялайт. Бирок мамлекет үй-бүлөнүн ички мамилелерине кийилишишпейт, анткени бул мамилелер моралдык, нравалык нормаларына тиешелүү.

Кылмыш-жаза укугу – коомдук коркунучтуу кыймыл-аракеттердин же аракетсиздиктин (кылмыштын) түрлөрүн аныктаған жана аларга карата жазалоо чарасын жаза колдонуу тар-

тибин, белгилөөчү укук тармагы. **Кылмыш-жаза укугу** кандай кыймыл-аракеттер же аракетсиздик кылмыштуулукка жатаарын; ар бир кылмыштуу кыймыл-аракеттеги күнөөгө карата жазанын өлчөмүн; мамлекеттин жаза колдонуу саясатын жана кылмыштык санкциялардын түрүн аныктаган; күнөөнүн түрлөрүн жана формаларын белгилеген; мамлекеттик жергиликтүү органдардын, укук субъектилеринин кылмыштуу аракети, же аракетсиздиги учун жазага тартуу негиздерин көрсөткөн; укуктук нормалардын жыйындысынан турат. Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза укугу жалпы жана өзгөчө бөлүмдөн турат.

Кылмыш-жаза укугунун жалпы бөлүмүндө: кылмыш укугунун милдеттери, уголовный жоопкерчиликтин негиздери, жазанын түрлөрү жана максаты, негизги жана кошумча жаза чарапары, жоопкерчилики ордотуучу жана жесцилдөтүүчү жагдайлар, эскеертүү мөөнөттөрү, кылмыш жоопкерчилигинен бошотуунун негиздери, бир нече кылмыш жасагандыгы учун жаза берүүнүн эрежеси, медициналык жана тарбиялык мүнөздөгү мажбурлоо чарапарын колдонуу ж.б. нормалар камтылат.

Өзгөчө бөлүмдө: кылмыштын ар бир түрүнүн аныктамалары камтылып, кыймыл аракеттеги күнөөнүн составына карата, алардын ар бирине жазалардын түрлөрү белгilenген. Жалпы жана өзгөчө бөлүмдөрдүн нормалары өз ара бири-бирин толуктап турат. Жалпы бөлүмдүн нормалары өзгөчө бөлүмдө каралган конкреттүү кылмыштар учун уголовный жоопкерчилик жана жаза белгилөө маселесин чечүүдө айкын болот.

Кыргыз Республикасынын кылмыш укугунун нормативдик негизин Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодекси түзөт. Башкаруу методу императивдик тыюу салуучу болуп саналат.

Экологиялык укук – укук тармактарынын эң жашы болуп саналат жана жарандардын, мамлекеттин жана башка уюмдардын жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануунун жана айланы-чөйрөнү коргоонун тартибин орнотуучу укук нормаларынын жыйындысы.

Ишкердүүлүк укугу – заманбап рыноктук экономиканын шартарына ортого келип чыккан, өндүрүштүк мамилелерди анын ичинен мүлкүүк жана (акчалай-товардык) өндүрүштүк уюмдарды

башкаруу мамилелерин орнотуучу укук нормалары.

Кылмыш-процессуалдык укук – билүү сот адилеттүүлүгүнүн, прокуратура, алдын-ала тергөө органдарынын, кылмыш иштерин ачуунун жана тергөө-тескөө иш-аракеттерин жүргүзүүнүн тартибин орнотуучу укук нормаларынын жыйындиси. Анда кылмыш ишин ачууда жана тергөө процессиндеги катышуучу субъектилердин (тергөө алдынчагы шектүүнүн, соттолуучунун, жабырлануучунун, күбөнүн, эксперттердин, күнөөлөөчү жана тактоочу тараптардын) укуктары менен милдеттери аныкталат.

Кылмыш-процессуалдык укугу жалпы жана өзгөчө болум-дөн турат. Жалпы болуму кылмыш ишин жүргүзүүнүн толук тартибин, мазмунун, кылмыш ишине катышуучу тараптардын милдеттерин жана укуктарын белгилейт. **Өзгөчө болуму** кылмыш ишин баскычтар боюнча жүргүзүүнү жөнгө салуучу нормалардын жыйындисиң камтыйт. Кылмыш-жаза процессуалдык укугу, кылмыш укугу менен тыгыз байланышта. Кылмыш-жаза укугу, кандай кыймыл-аракет кылмыш болоорун аныктап, укуктук нормалардын системасын жана кылмыш жасаган адамдарга карата колдонуулучу жаза чараларын белгимлесе, кылмыш жаза процессуалдык укугу кылмышты жана аны жасаган адамды аныктоо үчүн жүргүзүлүүчү иш-аракеттин тартибин, ар бир учурда кылмыш-укуктук чараларды колдонуунун шарттарын аныктайт.

Кылмыш-жаза укугунун негиз түзүүчү нормативдик укуктук актысы болуп Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодекси саналат. Укуктук башкаруу императивдик жана тараптардын тең укуктуулугу принциби аркылуу жүргүзүлөт.

Гражданлык-процессуалдык укук – сот адилеттүүлүк органдарынын үй-бүлөлүк, эмгек, финанссылык жана гражданлык укуктук талаш-тартыштарды чечүүнүн тартибин орнотуучу нормалардын жалпы жыйындиси. Гражданлык процессуалдык укуктун нормалары сот аткаруучунун жана процесстин бардык катышуучуларынын иш-аракетин жөнгө салат. Гражданлык процессте кылмыш-жаза процессуалдык укугунда катышкан субъектилер катышат. Гражданлык процессуалдык укук бардык сот ишин жүргүзүүчүлөр үчүн жалпы мааниси бар нормаларды, сот ишин жүргүзүүнүн айрым түрлөрүнө (мисалы, доо боюнча же өзгөчө иш

жүргүзүүгө) жана граждандык процесске (мисалы, ишти соттук теришириүүгө даярдоого) тиешелүү нормаларды камтайт.

Граждандык процессуалдык укук нормаларын так аткаруу; каралып жаткан иш боюнча объективдүү чындыкка жетүүгө, сот адилеттигинин негизги милдетин ишке ашырууга, өлкөнүн комодук жана мамлекеттик түзүлүшүн, жарандардын менчик укугун жана мыйзам тарабынан кепилдикке алынган укуктары менен эркиндиктерин, ошондой эле мамлекеттик ишканы, мекеме-уюмдардын, коомдук уюмдардын укуктарын коргоо, укук бузуунун алдын алууга, мыйзамдуулукту чындоого көмөк берет.

Кыргыз Республикасынын граждандык процессуалдык укугунун базасын Кыргыз Республикасынын граждандык процессуалдык Кодекси түзөт.

Жогоруда көрсөтүлгөн укук тармактарынан башка, заманбап илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү менен укуктун жаңы тармактары да түзүлүүдө. Аларга, космикалык укук, атомдук жана компьютердик укук тармактары кирет.

16.4. Эл аралык укук тармагы

Эл аралык укук улуттук укуктук системасынын катарына кирбейт, ошондуктан бир да мамлекет аны өзүнө таандык кыла албайт. Анын укук системасында өзгөчө мааниси бар, анткени, эл аралык укук мамлекеттин ичиндеги мамилелерди эмес, мамлекеттер аралык байланышты жөнгө салат. Анда эл аралык укук системасынын субъектилери катары саналган, элдердин коллективдүү эрки ар түрдүү эл аралык келишимдерде, уставдарда, конвенцияларда, БҮУнун документтеринде көрсөтүлгөн. Бул актыларда мамлекеттердин жана дүйнөлүк коомчуулуктун өз ара укуктары жана милдеттери, мамлекеттер аралык байланыш жүргүзүүнүн негизги принциптери, жана алардын эл аралык аренадагы карым-катнашынын негизги тартиби орнотулган.

Демек эл аралык укук–бул эл аралык аренада мамлекеттердин, дүйнөлүк коомчуулуктун жана башка катышуучулардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салуучу укуктук принциптер менен нормалардын жыйындысы болуп саналат.

Эл аралык укук бардык мамлекеттер тарабынан таанылган

жана алар үчүн милдеттүү болгон, эл аралык нормалардан жана принциптерден турат. Бирок эл аралык укуктун айрым нормалары (мисалы, регионалдык келишимдер) кээ бир мамлекеттер үчүн гана милдеттүү болуп, территориялык таасири жагынан чектелүү мааниге ээ. Бирок чектелген регионалдык келишимдер эл аралык укуктун жалпы нормаларына жана принциптерине ылайык келүүсү зарыл. Эл аралык укуктун жалпыга милдеттүү принциптери, эл аралык мамиленин субъектилеринин иш-аракеттеринин жалпы жана маанилүү эрежелерин камтуу менен улуттук укук системасынын да башталгыч принциптери болуп саналат. Бул принциптер Бириккен Улуттар Уюмунун Уставында бекемделген.

Эл аралык укуктун субъектилери болуп эл аралык укук мамилелеринин катышуучулары, укуктарды жана укуктук милдеттерди жүзөгө ашыра турган мамлекеттер жана өз тагдырын өзү чечүү укугун жүзөгө ашыра элек элдер менен улуттар эсептелишет. Түзүлүшү, иш аракети эл аралык укуктун негизги принциптерине каршы келбеген айрым эл аралык уюмдар да эл аралык укуктун субъектилери боло алат.

Заманбап талаптарга ылайык, эл аралык укуктун маанилүү өзгөчөлүгү анын принциптерин жана нормаларын сактоо максатында мажбурлоону чектөө болуп саналат Бириккен Улуттар Уюмунун Уставы мамлекеттерге эл аралык мамилелерде, ортого чыккан эл аралык талаштарды жалаң гана тынчтык жолу менен чечүүнү талап кылат жана күч колдонууга жана күч колдоном деп корктууга тыюу салат. Мамлекеттер жана башка субъектилер тиешелүү принциптер менен милдеттенмелерди бузусу жана сактабоосу эл аралык укук боюнча жоопкерчиликке алып келет. Айрым учурларда жоопко, жеке адамдар да тартылышы мүмкүн. Мисалы, тынчтыкка каршы кылмыштар, согуштук кылмыштар жана адамзатка каршы кылмыштар үчүн жеке уголовный жоопкерчилик (мамлекеттин жоопкерчилиги менен катар) колдонууга тийиш болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесинин 3-пунктунун негизинде Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп эсептелген, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө киргөн эл аралык келишимдер, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы кабыл

алынгандардын принциптери менен ченемдерди Кыргыз Республикасынын укук системасынын ажыралгыс бөлүгү болуп саналат.

Адам укуктары боюнча эл аралык келишимдердин ченемдерди түздөн-түз колдонулат жана башка эл аралык келишимдин ченемдерине караганда артыкчылыкка ээ.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй эл аралык укук Кыргызстандын улуттук системасынын өз алдынча укуктук тармактык, составдык бөлүгү болуп саналат. Бирок Эл аралык укуктун биздин, өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарына дал келген бөлүгү гана улуттук укук системасынын составдык бөлүгү боло алат. Бул негизинен өлкөдө жана дүйнө коомчулугунда тынчтыкты жана тартипти сактоого максатталган нормалары болушу мүмкүн.

Кыргыз Республикасы эгемендикке ээ болгон күндөн баштап БҮҮнүн толук кандуу мүчөсү болуп калды. Мунун өзү биздин өлкөнүн дүйнөлүк коомчулук менен интеграцияланышына, башка мамлекеттер менен кызметтештүктөө артырууга, регионалдуу ар түрдүү конфликттерди тынчтык жолу менен чечүүгө катышууга, жол ачты.

Экинчи жактан эл аралык укуктун өлкөнүн ички турмушуна тийгизген таасири да ёсту. Анткени укугу бузулган Кыргыз Республикасынын граждандары, мамлекеттин ички укук коргоо органдарынын иш-аракетине нааразы болсо өз кызыкчылыктарын коргоо үчүн эл аралык уюмдарга кайрылууга укуктуу.

Эл аралык укук бүгүнкү күндө **жеке** жана **жалпы** бөлүктөн турат. **Эл аралык жалпы укук** – мамлекеттер аралык мамилелерди жөнгө салуучу, эл аралык келишимдерде, конвенцияларда, эл аралык уюмдардын уставдарында жана актыларында көрсөтүлгөн нормалардын жана принциптердин жалпы жыйындысы. Эл аралык жалпы укук улуттук укук системасынын составдык бөлүгүнө кирбейт.

Эл аралык жеке укук – эл аралык маанидеги граждандык, үй-бүлөлүк жана эмгектик мамилелерди жөнгө салуучу укук нормаларынын жалпы жыйындысы. Эл аралык жеке укуктун предмети болуп, Кыргыз Республикасында улуттук укук системасы тарабынан башкарылуучу, бирок эл аралык мүнөзгө ээ болгон мамилелер кирет. Эл аралык жеке укуктук мамилелердин өзгөчөлүгү болуп,

анда чет өлкөлүк атуулдар жана чет өлкөлүк юридикалык тараптар катышат. Ал мамилелердин объектиси болуп чет өлкөдө бир, же андан көп мамлекеттердин территорясында жайланаышкан буюм, же мұлк саналат. Ошондуктан әл аралық жеке укук улуттук укук системасының өзгөчө тармагы болуп саналат.

Текшерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Укуктун бир нече системага бөлүнүшүнүн себеби эмнеде жана аларга мүнөздөмө бергиле.
2. Жеке укук менен жалпы укуктун өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.
3. Өз кесибиңерге жана алган билимиңердин өзгөчөлүгүнө жараша Кыргыз Республикасында көп пайдаланылған укук тармагының түшүнүгүн аныктагыла.
4. Эгемендүү Кыргыз Республикасы үчүн әл аралық укуктун мааниси кандай?

17. Укуктук башкаруу механизми

- 17.1. Укуктук каражаттардын негизги түрлөрү жана түшүнүгү.
- 17.2. Укуктук башкаруу жана укуктук таасир этүү.
- 17.3. Укуктук башкаруунун негизги механизмдері.
- 17.4. Укуктук башкаруу механизминин натыйжалуулугун артыру.

17.1. Укуктук каражаттардын негизги түрлөрү жана түшүнүгү

Укук – коомдук мамилелерди башкарууга багытталған, татаал түзүлүшкө ээ. Аны ар тараптуу мазмунда карап чыгууга болот.

Укук жалпы калктын кызыкчылыгын канаттандыруу менен коомдун эң негизги маселелерин чечүүгө багытталған, коомдук мамилелерди башкарууну ишке ашыруучу социалдык каражат. Укукка мындай мамиле юридикалык илимде “инструменталдык” деп аталаат, анын чегинде укуктук каражаттар да изилденет.

Жалпы түшүнүктө алганда укуктук каражаттар–укуктун субъектителеринин кызыкчылыктарын коргоо үчүн, укуктун алдына кой-

гон максаттарын турмушка ашырууга багытталган, коомго таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ юридикалык каражаттар. Бул каражаттар индивидуалдуу, ар түрдүү мүнөзгө ээ. Укуктук каражаттардын катарына укук нормасы, укук колдонуучу актылар, келишимдер, юридикалык фактылар, субъектилердин укуктары, юридикалык милдеттер, тыюу салынган нормалар, ж.б. кирет.

Укуктук каражаттардын негизги белгилери:

- 1) юридикалык ыкмаларды колдону менен, укуктун субъектлеринин кызыкчылыктарын канаттандырат;
- 2) мамлекет тарабынан корголуп, жалпыга милдеттүү юридикалык күчкө ээ;
- 3) укуктук субъектилерди милдеттүү жүрүм-турум эрежелерин сактоо үчүн мажбурлоо күчүнө ээ;
- 4) укуктук башкаруунун, укуктук режимди орнотуунун «кыймылдаткыч күчү» болуп саналат.

Укуктук каражаттар өзүнүн таасири аркылуу жеке жана колективдүү субъектилердин укуктуу кызыкчылыктарын канаттандыруу үчүн, укуктун коомдук башкаруу күчүнүн потенциалын арттырат. Ошондуктан бир гана укуктук каражаттар, укукту социалдык баалуулуктарга ээ кылат, социалдык баалуулуктарын арттырат.

Укуктук каражаттардын түрлөрү. Укуктук каражаттарга таандык болгон укуктун тармагы боюнча конституциялык, граждандык, административик, ж.б. мүнөзүнө жараша материалдык жана процессуалдык; функционалдык ролуна жараша башкаруучу жана коргоочу; информациялык-психологиялык багытына жараша стимул берүүчү (котормолоо, льгота) жана чектөөчү (жазалоо, тыюу салуу, милдеттендириүү) болуп бир нече түргө бөлүнөт.

17.2. Укуктук башкаруу жана укуктук таасир этүү

Бүгүнкү шартта мамлекеттин жана укуктун теориясы эки негизги багытта жүргүзүлөт: биринчиден, укуктук нормаларды жаңы турмуштук шарттарга жараша кабыл аллуу жана мыйзамдарды жакшыртуу, экинчиден, кабыл алынган укук нормаларынын эффективдүүлүгүн көтөрүү турат. Экинчи милдет, укуктук башкаруу механизмин терең изилдеп, анын эффективдүүлүгүнүн теориялык жагдайларын изилдөө менен байланыштуу.

Юридикалык каражаттардын коомдук турмушта, укуктук башкаруунун натыйжалуулугун жана укуктун таасирдүүлүгүн жакшыртуу багытындагы ролу чоң. Эгерде, укуктук башкаруу юридикалык каражаттардын системасы аркылуу, коомдук мамилерди ирэттүү башкаруу учун кызмат өтөсө, укуктук таасир этүү - коомдук турмушка, адамдардын жүрүм-турумуна жана аң сезимине таасир этүүчү каражаттардын жыйындысы болуп саналат.

Укуктук башкаруу жана укуктук таасир этүүнүн ортосунда белгилүү деңгээлде айырмачылыктар бар.

Укуктук таасир этүү системасына, укуктук аң-сезим, укуктук маданият, укуктук принциптер, укук чыгаруучулук жана укуктук башкаруу механизми кирет. Адамдардын аң сезимине жана жүрүм-турумуна таасир этүүчү, укуктук жагдайлар өз алдынча эмес, комплекстүү мүнөзгө ээ бирдиктүү системаны түзөт.

Укук жарандардын, социалдык топтордун жана жалпы коомдун ортосундагы мамилелерди жөнгө салууда маанилүү каражат катары, адам укуктары менен эркиндиктерин бекемдөөчү социалдык баалуулукка ээ. Укуктун негизги максаты жарандардын жеке кызыкчылыктарын канаттандыруу менен коомдун жалпы кызыкчылыктарын коргоо учун багыт берүү жана алардын оросундагы ынтымактуу мамилени уюштуруу.

Ал эми укуктун таасири коомдук мамилелерде, социалдык башкаруучу система катары кызмат өтөйт. Андагы башкаруучу жана бушкарылуучу системанын негизги элементи болуп жарандар саналат.

Укуктун таасири-бул коомдук мамилелерге нормативдик-башкаруучулук таасирдүүлүккө ээ укуктун атайын каражаттарынын (укук нормасы, укуктук мамилелер, укуктук ишке ашыруу жана колдонуу актылары), жана кошумча укуктук каражаттардын (укуктук аң-сезим, укуктук маданият, укуктук принциптер жана укук чыгаруу процесстери) тийгизген таасири болуп саналат.

17.3. Укуктук башкаруунун негизги механизмдері

Укуктук башкаруу механизми коомдук мамилелерди башкаруу процессинде тарааптардын ишмердүүлүгүн өзүнө камтыйт. Ошондуктан укуктук башкаруу бир нече стадияга бөлүнгөн, анын

ар бир стадиясында өзгөчө юридикалык каражаттар иштейт, бул каражаттардын жыйнагы укуктук башкаруу механизмин түзөт.

Укуктук башкаруу төмөнкү стадиялардан турат:

1) укук нормасын кабыл алуу жана анын жалпы таасирин өстүрүү;

2) субъективдүү укуктарды жана субъективдүү юридикалык милдеттерди укук нормаларында бекемдөө;

3) субъективдүү укуктарды жана субъективдүү юридикалык милдеттерди, коомдук мамилелердин катышуучуларынын жүрүмтуруумунда орнотуу;

4) жарандардын жашоо-турмушунда укук нормаларынан пайдалануу үчүн укук колдонуучулук актыларын кабыл алуу зарыл.

Укуктук таасир этүү механизминин маанисин аныктоо үчүн, анын ар бир элементин өз алдынча чечмелеп, алардын өзгөчөлүктөрүн жана негизги белгилерин аныктап карап чыгуу зарыл. Жогоруда көрсөтүлгөн укуктук башкаруунун стадиясы менен биргэ анын төрт негизги башкаруу механизми белгилүү;

- а) укук нормасы;
- б) укуктук мамиле;
- д) укук колдонуу;
- г) укук колдонуу актылары.

Укук нормасы укуктук башкаруунун негизги юридикалык базасын түзөт жана жалпыга милдеттүү жана үлгүлүү жүрүмтурум системасынан турат. Укук нормасынын түрүнөн (тыюу салуучу, милдеттендирүүчү, жол көрсөтүүчү) укук субъектилеринин жүрүм-туруму көз каранды болот.

Укуктук мамиле укук нормасынын тараптарын ким кандай аткаруусун аныктоочу негизги каражат болуп саналат. Анда субъектилердин укуктары жана милдеттери жана алардын жүрүмтурумунун жалпы, үлгүлүү модели бекемделет.

Жарандардын укуктарын жана милдеттерин ишке ашыруу – бул субъектилердин турмуштагы реалдуу жүрүм-туруму. Бул жерде укуктук башкаруу механизми аяктайт, анткени, субъектидердин реалдуу жүрүм-туруму ортого чыгат, жана алардын субъективдүү укуктары жана субъективдүү милдеттери белгilenет.

Укуктуу колдонуу актысы укуктук нормалардын талаптарын

ишке ашыруу үчүн компетенттүү органдардын мажбурлоочу бийлигин бекемдөйт жана коомдук мамилелердин алдыга чыгышын камсыз кылат, жарандардын укуктарын жана милдеттерин ишке ашырууну гарантиялайт.

17.4. Укуктук башкаруу механизминин натыйжалуулугун арттыру

Укуктук башкаруу механизминин эффективдүүлүгү-бул коомдук мамилелерди башкарууда укуктун башкаруу эффективдүүлүгүн көтөрүү болуп саналат. Укуктук башкаруунун эффективдүүлүгүнүн заманбап талаптары төмөндөгүлөр болуп саналат.

Укук чыгаруунун технологиясын туура колдонуунун натыйжасында, коомдун жалпы кызыкчылыктарын коргогон мыйзамдарды кабыл алуу жана алардын сапатын жакшыртуу зарыл. Андан сырткары юридикалык жана маалымат берүү психологи-ялык каражаттардын жардамы менен мыйзамды бузууга салыштырмалуу, мыйзамды сактоодон адамдар көбүрөөк пайда табуу абалын орнотуу.

Юридикалык каражаттардын турмушка ашырылышинда юридикалык кепилдиктерин күчөтүү, же болбосо алардын жакшы натыйжалуулугун арттыруу жана натыйжасыз юридикалык далалаттарды азайтуу.

Укуктук башкаруу механизминин эффективдүүлүгүн күчөтүүнүн дагы бир бөлүгүн укук колдонууну жакшыртуу болуп саналат. Нормативдик башкаруу менен укук колдонууну бириктириүүнүн мааниси чоң, анткени алар бири-бирисиз эффективдүүлүк күчкө ээ болбойт. Нормативдик башкарууну индивидуалдуу укук колдонууну актысыз формалдуулукка айланат, ал эми укуктук эрежесиз укук колдонуучулук адилетсиздикке алыш келет. Ошондуктан укуктук башкаруу механизмдерин ар түрдүү укуктук каражаттардын биригишкен байланышын билдириүү менен укуктук башкарууну ар тараалтан бириктирип, башкаруу процессине кошумча натыйжалуулукту алыш келет.

Укук субъектилеринин укуктук ан-сезимин жана укуктук маданиятын жогорулатуу, укуктук башкаруу механизминин эффективдүүлүгүнө жана мыйзамдуулук менен укуктук тартипти орно-

тууга чөн салым кошот.

Үүктүк башкаруу механизминин эффективдүүлүгүн арттыруунун бирден бир максаты – жарандардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо. Анткени адамдардын юридикалык талаптарын жана кызыкчылыктарын кангааттандыруу менен укуктун башкаруу механизми ар дайым адамдарды укуктук эрежелерди сактоого, жарандардын укуктук статусун чындоону камсыз кылууга жана адамдардын өз кызыкчылыктарын мыйзам негизинде гана ишке ашырууга үндөйт.

Текиерүү суроолору жана тапшырмалар:

1. Укуктук каражаттардын укуктук башкаруу механизминдеги маанисин аныктагыла?
2. Укуктук башкаруунун укукту ишке ашыруу процессиндеги ролу кандай?
3. Укуктук башкаруунун негизги механизмдерине мүнөздөмө бергиле.
4. Кыргыз Республикасында укуктук башкаруунун эффективдүүлүгүн арттырууда жетишкендиктерге жана кемчиликтерге мүнөздөмө бергиле.

18. Укуктук система же укуктук үй-бүлө

18.1 Укуктук системалардын классификациясы.

18.2. Дүйнөдөгү негизги укуктук үй-бүлөлөр.

18.1 Укуктук системалардын классификациясы

Уук дүйнөлүк цивилизация тарабынан жаратылган, адам баласынын руханий дөөлөттөрүнүн бир туткасы. Андыктан укуктун өнүгүшүн дүйнөлүк маданияттын жетишкендигинин бир бөлүгү катары кароо үчүн аны тарыхтын өнүгүү этабы менен тыгыз байланыштагы тигил, же бул цивилизациянын өзгөчөлүктөрүн, улуттун аң сезимин, диний көз караштарын да көңүлгө алуу зарыл. Укуктун жалпы социалдык өзгөчөлүктөрү менен биргө, ар бир элдин динине, аң сезимине жана саясий-укуктук, маданий-тарыхый өнүгүүсүнө жараша, ар бир континенттин, өлкөнүн укуктук система-

лары өзүнчө сырткы түзүлүштүк-структуралык өзгөчөлүктөргө ээ.

Дүйнөнүн укуктук картасы, ар бир мамлекеттин укуктук базасынын өзгөчөлүгүне жараша (укуктук доктрина, укуктук булактар, укуктун негизги тармактарынан жана институттардан, укуктук аңсезимди, укуктук тартилти жана укуктук маданиятты) бир нечелеген улуттук укуктук системалардан турат.

Заманбап дүйнөдө укуктун жалпы түзүлүшү: улуттук укук системаларага, укуктук үй-бүлөлөргө жана укуктук системанын группасына бөлүнөт.

Улуттук укуктук система—бул бир мамлекеттин тарыхый өнүгүү этабында калыптанган, укуктук базадан (мыйзам базасынан), укукту ишке ашыруу юридикалык практикан жана ар бир өлкөнүн укуктук идеологиясынан турган өзгөчө укуктук системасынан турат. Улуттук укук система ар бир коомдун өзгөчө элементи жана анда коомдун социалдык-экономикалык, саясий жана маданий өзгөчөлүктөрү чагылдырылган. Бүгүнкү күндө дүйнөдө эки жүзгө жакын улуттук укуктук система бар.

Укуктук системанын өзгөчөлүгүн таануу, окуп-изилдөө жана юридикалык-практикалык маселелерди чечүүгө чоң жардам берет. Объективидүү жана субъективидүү укукту комплекстүү түрдө окуп үйрөнүү, мыйзамдын структурасын, укуктук идеологиясын жана психологиясын, коомдун менталитетинин өзгөчөлүктөрүн, терең таанып үйрөнүү, юристердин юридикалык практикасынын калыптанышына жана квалификациясынын жогорулашына алардын бир мамлекеттин укук коргоо тармагында жемиштүү иштешине жол ачат.

Укуктук түзүлүштүн системасы, анын концептуалдуу уюштурулушу, ар бир коомдун турмушунда укуктук терең орун алышынын деңгээлинен, коомдун укуктук аң сезиминен жана юридикалык билиминен көз каранды. Ошондуктан бардык эле мамлекеттер дүйнөлүк цивилизациянын укуктук баалуу булагына айланган, өнүккөн укуктук маданиятты калыптанган өз алдынча укуктук системаларга ээ боло алышпайт.

Укуктук үй-бүлө-бул бирдей тарыхый укук булактарына негизделген, бир нече улуттук укуктук системалардын жыйнагы. Мына ошонун негизинде төмөндөгүдөй укуктук үй-бүлөлөр бар:

англо-саксониялык (жалпы укуктун системасы) укуктук система, романдык-германдык, социалистик, индуистик жана ислам укуктук системалары. Жогорудагы аты аталган укук системалар дүйнөдөгү эң чоң укуктук системалардан болуп саналуу менен, көпчүлүк улуттук укуктук системаларды да өзүнө камтыбайт. Мындай бөлүштүрүү алардын юридикалык, руханий (диний), тарыхий-маданий жана укуктук булактарынын өзгөчөлүктөрүнө жараша айырмаланган.

Мисалы, романдык-германдык укук системасынын негизги булагы болуп нормативдик актылар жана мыйзамдар эсептелесе, англо-саксониялык укуктук системасынын негизги булагы болуп соттук прецедент саналат, ж.б. жогорку соттун жана административдик органдардын жазуу түрүндөгү, же оозеки түрдөгү чечимдери, бул чечимдер мына ушундай окшоштугу бар иштерди кароодо аттайын үлгү, же эреже болуп саналат.

Ар бир укуктук үй-бүлө бир нечелеген укуктук группаларга бөлүнгөн. Романдык-германиялык укуктук үй-бүлөнүн биринчи тобун, романдык группа түзөт. Ага – Франция, Италия, Бельгия, Швейцария, Португалия, Румыния жана Латын Америкалык мамлекеттер да кирет; экинчи группа германдык укук группасы деп аталат жана ага – ГФР, Австрия, Венгрия, Скандинавия өлкөлөрүнүн укук системалары таандык. Англо-саксониялык укуктук үй-бүлө да Англия, АКШ жана Англиянын мурунку колонияларындагы укуктук системалардын топторуна бөлүнөт.

18.2. Дүйнөдөгү негизги укуктук үй-бүлөлөр

Англо-саксониялык жана романдык-германиялык укуктук үй-бүлө дүйнөдөгү эң байыркы укуктук үй-бүлө болуп саналат.

Жалпы укуктук (Англо-америкалык) үй-бүлө. Бул укуктук үй-бүлө Англиянын территориясында калыптанды жана мыйзамдар менен бирге соттук чечимдер да укуктун негизги булагы катары саналат. Мурда кабыл алынган соттук практиканы өздөштүрүү менен жогорку соттор, алардын негизинде өзүлөрүнүн юридикалык принциптеринин жыйнагын түзүштүү. Алардын кабыл алган чечимдеринин негизги жыйнагы, тагыраак айтканда, принциптери (прецеденттери), бардык соттор үчүн милдеттүү күчкө ээ болуу

менен жалпы укуктук системаны түздү.

Жалпы укуктун өзгөчөлүгү, ал кодификацияланган укуктун тармагына бөлүнбөйт, укуктун негизги булагы соттук чечимдердин (прецеденттер) жыйнагы болуп саналат жана алар кийинки соттор учун окшош укуктук талаштарды чечүүдө үлгүлүү эреже болуп саналат. Англияда бүгүнкү күндө бир-нече мингэ жакын соттук прецедент бар. Демек, бул өлкөлөрдө сот органдары укуктук талаштарды чечүү менен бирге укук түзүүчүлүк ыйгарымдуу укуктарга да ээ.

Англо-саксониялык укуктук системанын дагы бир булагы болуп статуттук укуктар (мыйзамдар) саналат. Мыйзамдар жогорку өкүлчүлүк органдары тарабынан кабыл алынып, бир нечелеген тарыхый укуктук эстеликтерди да өзүнө камтыйт.

Романдык-германиялык укуктук үй-булө. Бул укуктук үй-булөнүн тарыхый тамыры байыркы рим укугунун (биздин эрага чейинки 1-6-кылымдар) түзүлүшү менен тыгыз байланышта жана аны менен окшош структурага ээ.

Романдык-германиялык укуктук системанын негизги булагын, мыйзам чыгаруу органдары тарабынан кабыл алынган мыйзамдар, жана ченемдик актылар түзөт. Мыйзам чыгаруу органы, коомдук мамилелерди изилдеп, коомдун социалдык жашоосун өздөштүрүү менен ченемдик укуктук актылар аркылуу жалпыга бирдей жана милдеттүү эрежелердин системасын түзүштөт.

Романдык-германиялык укуктук үй-булөдө соттор башка соттордун чечимдерин үлгү катары алууга милдеттүү эмес жана соттор чечим кабыл алуу менен укукту түзүшпөйт. Бирок конституциялык жана жогорку соттордун мыйзамдарды чечмелөөсү, соттор үчүн милдеттүү күчкө ээ. Бүгүнкү күндө Европа өлкөлөрүндөгү калыптанган укук системалары, ушул укук системасынын моделинде түзүлгөн жана укуктун негизги булагын нормативтик укуктук актылар түзүштөт.

Ислам укуктук системасы диний негиздерге таянып төрт негизги булактан турат. Анткени ислам дини, диний руханий дөөлөттөр менен бирге укук системасын да өзүнө камтыйт. Аларга Курани-Керим, Сұннәт, Ижма жана Кыяс кирет. Ислам укуктун аты «Фыкых» деп аталат. Фыкых илиминин ортого чыгарган эре-

желери «шариятты» түзөт. Ал эми укук тармагындагы аалымдарды «Факих» деп аташат.

Курани-Керим адамзатка Жараткан Аллах тарабынан өз элчи-си Азирети Мухаммед пайгамбардын (САВ) 40 жашка толгондо, (же 619-жылдан) баштап дүйнөдөн кайтканга чейинки (632-жыл), адамзатка жөнөткөн Аяттардан турган, ыйык китең болуп саналат. Мухаммед Пайгамбар (САВ) дүйнөдөн кайткандан кийин Халифе Азирети Абубакир убагында Азирети Умардын өтүнчүү менен Пайгамбардын (САВ) жазуучусу Зейд Ибни Сабиттин жардамы менен топтолгон. Курани-Керимде адамзатка жалпы руханий мазмундагы туура жол көрсөтүү менен нормативдик-юридикалык мүнөздөгү эрежелер да орнотулган. Үүктук эрежелердин негизин түзгөн аяттардин саны 500 болуп саналат. Жалпы жолунан Куран 114 сүрөдөн турат. Аяттардын саны 666.

Мухаммед Пайгамбар (САВ) жашоо турмушунда мусулмандар арасында чыккан ар түрдүү талаш-тартыштарды же андан суралган диний жана укуктук суроолорду, эң адилеттүү түрдө чечип берүүчү. Ошондуктан Сүннөт – бул Мухаммед Пайгамбардын (САВ) үлгүлүү жүрүм-туруму, айткан акыл насааттары жыйнагы камтылган эрежелер жыйнагы. Ал мусулмандардын жүрүм-турумунда үлгүлүү эреже болуп саналат.

Мухаммед Пайгамбардын (САВ) көзү өткөндөн кийин сүннөт жазуу түрүндө чолултулган. Булардын алтоо Сахих деп аталат. Алардын ичинен Бухари жана Муслимдин топтогон жыйнактары етө белгилүү.

Ислам укугунда үчүнчү булак болуп саналган Ижма белгилүү бир доордо жашаган ислам Факихтеринин бир укуктук суроону чечүү үчүн окшош ойлорунун жана көз караштарынын жыйындысы. Ижма иерархиялык түзүлүштүн негизинде Кураны-Керимдин жана Сүннөттүн негизинде кабыл алынат. Укуктук талашты чечүү-дө соттор, тиешелүү эрежени Кураны-Керимден жана Сүннөттөн таппаса анда Ижманын негизинде чечим кабыл алышат. Бирок Ижма Курани-Керимдей жана Сүннөттөй милдеттүү юридикалык күчкө ээ эмес.

19. Граждандык коом жана мамлекет

- 19.1. Граждандык коомдун өзгөчөлүктөрү жана белгилери.
- 19.2. Мамлекет жана коомдук бирикмелер.
- 19.3. Мамлекет жана саясий партиялар.

19.1. Граждандык коомдун өзгөчөлүктөрү жана белгилери

Мамлекет коомдук иштин башкаруучу органы, демек коом менен бир бүтүн кароого болбайт. Алардын ортосунда тарыхый өнүгүү процессинде калыптанган, өтө татаал жана карама-каршылыктуу мүнөзгө ээ, бирдиктүү өз ара байланыш бар. Мамлекет менен коомдук байланыштын түпкүлүктүү маанисинде, мамлекеттин ыйгарымдуу укуктарынан сырткары, коомдун иштерине кийлигишүүсүн чектөө жана коомдун демократиялык принциптердин негизинде жашоого умтуулусу жатат.

Мамлекет менен коомдун ортосундагы пикир келишпестик, же карама-каршылыктар алардагы ажырымдын терендешине, мамлекеттик органдар менен калктын ортосундагы кандуу кагыштарга алып келген. Ошондуктан алардын ортосундагы маселелерди тынчтык жолу менен чечүү, өз ара түшүнүшүүгө жетишүү, өлкөдө негизги маселе болуп келген жана боло берет.

Мамлекет менен коомдун ортосундагы байланышты идеалдаштыруу, өлкөдө граждандык коомду куруу менен ишке ашырылышы мүмкүн.

«Граждандык коом» өтө терең жана ар тарааптуу мааниге ээ, анткени бул түшүнүк окумуштуулар тарабынан ар түрдүүчө талкулануу менен, дале болсо бирдиктүү аныктама бериле элек. Граждандык коом жөнүндө идеялар жана анын өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү теорияларды Аристотелдин «Саясатынан», Платондун «Мамлекетинен» жана башка байыркы грек окумуштууларынын окуяларынан табууга болот. Ал кайра жаралуу доорунда Г. Гроцийдин, Т. Гоббстын, Дж. Локтун, Шарл Монтескье жана Ж.Ж. Руссонун эмгектеринде андан ары тераңдетиле изилденип чыккан.

Алардын эмгектеринде мүнөздөлүнгөндөй граждандык коомдун негизги белгилери: мамлекеттик бийликтин, граждандардын жеке иштерине кийлигишпөөсү, коомчулуктун, мүлктүк, рынок-

тук, үй-бүлөлүк, нравалык мамилелерди мамлекеттин кийлигишүүсүз өз алдынча чечүүгө жетишүүсү, саясий, социалдык, экономикалык масслерди коом өз алдынча чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу, мамлекеттик жана коомдук иштерди чечүүде гражданардын жеке демилгесин өнүктүрүү. Демек, мындай коомдо мамлекет координациялоочу, «көзөмөл жүргүзүүчү», «арбитрдык» ролду гана ойногон. Мамлекет граждандык коомдо мамлекеттин коопсуздугун сактайт, коомдук тартипти камсыз кылуу менен кылмыштуулукка каршы күрөштөт жана бул органдарды камсыз кылуу учун салык жана башка жыйымдарды чогултат.

Граждандык коом жөнүндөгү идеялардын көп түрдүүлүгүн эске алуу менен, алардын жалпы өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө болот.:

1) эркин экономикалык мамилелердин өнүгүшү; менчикин көп түрдүүлүгүн жана төң укуктуулугун камсыз кылуу; өлкөдө рыноктук мамиленин толук орношту;

2) адамдардын укуктары менен эркиндиктеринин жеткиликтүү дөнгөлдө коргоого алынышы;

3) мамлекеттик бийликтин демократиялык жол менен түзүлүшү;

4) көз карандысыз сот органдарын камсыз кылуу;

5) бийликтин бутактарга бөлүнүү принциптерине негизделген мамлекеттин курулушу;

6) саясий жана идеологиялык плюрализм, легалдуу оппозициянын толук кандуу ишмердүүлүгүнө жол берүү;

7) басма сөз жана сөз, сөз эркиндигинин көз карандысыздыгы;

8) мамлекеттин адамдын жеке турмушуна кийлигишпөөсү, алардын ортосундагы жоопкерчиликтин жана милдеттин жолго куюлушу;

9) улуттар жана диндер аралык ынтымакташтык;

10) адамдардын өнүккөн жашоо дөнгөлөлин камсыздандыруучу, эффективдүү социалдык саясаттын жүргүзүлүшү.

Демек, граждандык коомдун курулушунда жетишиле турган, ишмердүүлүк чөйрөсү негизинен уч багыттан турат:

-адам баласынын жашоосун камсыз кылуучу экономикалык өндүрүштүк каражаттарды өнүктүрүү, материалдык каражаттарды адамдар ортосунда адилеттүү түрдө бөлүштүрүү жана аларды мак-

саттуу пайдалануу;

-социалдык маданий иштерди жолго коюу. Буларга адамдардын жалпы жана жогорку билим алуусуна шарт түзүү, илим жана искусствонун, маданияттын өнүгүшүнө шарт түзүү болуп саналат. Медициналык жардам көрсөтүүнүн сапатын жогорулатуу ж.б. социалдык иш-аракеттерди жолго коюу;

-саясий чөйрөдө гражданбардын элдик бийлиktи ишке ашыруусуна толук кандуу шарт түзүү. Элдик бийлиktи ишке ашыруу негизинен эки жолдо жүргүзүлөт, түздөн-түз демократиялык институттар аркылуу (референдум, элдик мыйзам чыгаруу демилгеси) жана кыйыр түрдө (шайлоо жана шайлануу жолу менен), өлкөдө саясий плюрализмдин принциптерин сактоо.

Мамлекет экономикалык, саясий, социалдык жана маданий чөйрөдө болуп жаткан процесстерге активдүү түрдө катыша алат. Бирок мамлекеттин коомдук иштерге кийлигишүүсү олуттуу денгээлде чектелет. Мамлекет жеке адамдын жана коомдун өнүгүшүнө ынгайлуу шарт түзүп берүү учун коомдук бейпилдикти камсыз кылуусу зарыл. Мамлекет атуулдардын жана коомдун ички иштерине кийлигишпөөсү зарыл.

Бирок граждандык коомдо мамлекеттин коомдук иштерге кийлигишүүсүнүн чегин так аныктоо да өтө кыйын. Мамлекет пайдалуу жана максаттуу деп тапкан жагдайларды, коом тарабынан анын укугуна шек келтирбөгендик катары кароо менен түздөн-түз кысым көрсөткөн учурлар көп.

Ошондуктан коом менен мамлекеттин ортосундагы туура байланышты орнотууда, ар түрдүү коомдук бирикмелер түзүлүп, алардын байланышын жөнгө салууда жана өз ара түшүнүшүүнү орнотууда өтө чоң ортомчулук роль ойнойт. Анткени коомдук бирикмелер коом менен мамлекеттин ортосундагы байланышта арачылык ролду ойношот. Аларга профессионалдык, чыгармачылык, маданий, спорттук союздар, кыймылдар жана диний бирикмелер кирет.

Коомдук бирикмелердин түзүлүш максаты, бул мамлекеттин коомго, же жеке адамга каршы жасалган укук бузуучулук аракеттерине каршы адамдарды бириктириүү менен коллективдүү түрдө жеке адамдын жана коомчулуктун укугун коргоо максатын көздөйт.

Экинчиден, ар бир коомдук бирикме түзүлгөн максатына байланыштуу жеке адамга жана коомго ошол багыттын өнүгүүсү үчүн олуттуу салым кошот.

Граждандык коомдун курулушунда, бирдиктүү саясий көз караштагы адамдардын тобунан турган, саясий партиялардын да салымы чоң. Саясий партиялардын негизги максаты: шайлоо аркылуу өз өкулдөрүн мамлекеттин өкүлчүлүк органдарына киргизүү жана алардын демилгеси менен өз кызыкчылыктарын, саясий-укуктук программаларын ишке ашыруу болуп саналат.

Коомдук бирикмелер жана саясий партиялар граждандык коомдун кыймылдаткыч институттарын түзөт. Ошондуктан граждандык коомдун институттары менен мамлекеттин ортосундагы тыгыз байланышты аныктабай туруп, граждандык коомдун курулушун түзүү мүмкүн эмес.

19.2. Мамлекет жана коомдук бирикмелер

Ар бир коомдун ички талабынан өнүгүп чыккан, экономикалык, социалдык, маданий жана башка кызыкчылыктар бар. Жогорудагы талаптарды ишке ашыруу үчүн атуулдар колективдүү бирикмелерге, коомдук уюмдарга биригишет.

Мисалы, жумушчулар жана кызматчылар тарабынан алардын эмгек укугун коргоо максатында профсоюздук уюмдарга, адабият багытында өз билимин жогорулаткысы келген адамдар китең сүйүчүлөр клубуна биригишет жана өз кызыкчылыктарын, максаттарын колективдүү түрдө коргошот. Коомдук уюмдар мамлекеттик уюмдардан түзүлгөн максаты жана аткарған иш-аракеттерине карата олуттуу түрдө өзгөчөлөнүп турат. Алардын өзгөчөлүктөрү төмөндөгүдей:

1) Коомдук бирикмелер адамдар тарабынан ыктыярдуу түрдө түзүлөт жана анын мүчөлөрү каалаган учурда коомдон чыгууга укуктуу.

2) Коомдук уюмдардын бардык иштери анын мүчөлөрү тара-бынан чечилет жана өзүн-өзү башкаруунун негизинде түзүлөт.

3) Бул уюмдар коммерциялык жана чарба жүргүзүү максаттарын көздөбөйт. Эгер коомдук бирикмелер чарба жүргүзүү максатында түзүлсө анда чарбалык бирикмелерге кирет жана башкача

тартипте иштешет.

Демек, бирдей кызыкчылыктарды жана максатты көздөгөн атуулдардын ыктыярдуу демилгесинин аркасында түзүлгөн, чарба жүргүзүү жана коммерциялык максатты көздөбөгөн брикмелерди коомдук уюмдар, же бирикмелер деп атайбыз.

Коомдук бирикмелер түзүлгөн максатына жана багытына жараша ар түрдүү болушу мүмкүн. Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана тиешелүү мыйзамдары тарабынан, коомдук уюмдардын бир нече түрлөрү аныкталган. Аларга: коомдук уюмдар, коомдук кыймылдар, коомдук фонддор, коомдук чыгармачылык бирикмелер жана диний уюмдар кирет.

Коомдук уюмдар башка коомдук бирикмелерге караганда биримдиги жана уюшкандыгы жагынан олуттуу түрдө айырмаланып турат. Коомдук бирикменин ар бир мүчесү индивидуалдуу түрдө кабыл алынат жана мүчө болгондугу үчүн укуктук күбөлүк берилет. Коомдук бирикмелерге профсоюздар, чыгармачылык союздар, журналисттик союздар, сүрөтчүлөр, жазуучулар жана кинематографисттик союздар кирет.

Коомдук кыймылдар коомдогу орун алган масштабдуу тапшырмаларды орундуу максатында түзүлөт. Мисалы, экономикалык, саясий, маданий, социалдык чөйрөлөрдө пайда болгон кээ бир кыйынчылыктарды, проблемаларды четтетүү, же тынчтыкты коргоо, ар түрдү экологиялык коркунучтарды четтетүү максаттарда түзүлүшү мүмкүн. Коомдук кыймылдардын түзүлүш чөйрөсү өтө кенири болуп саналат. Коомдук бирикмелерден айырмаланып, мындай кыймылдар индивидуалдуу мүчөлүгү жок болуп саналат. Кыргыз Республикасында үй куруучулардын «Ашар» ыктыярдуу коому, Кытайда атомдук жардырууларга каршы «Лоб-Нор» экологиялык коому ж.б.

Коомдук фонддордун да коомдук кыймылдардай эле индивидуалдуу мүчөлүгү жок болуп саналат. Коомдук фонддор материалдык муктаждыктары бар, социалдык аз камсыз болгон чөйрөлөргө, жетим балдарга, инвалиддерге жардам көрсөтүү максатында түзүлөт.

Өздүк көркөм чыгармачылык уюмдары жер-жерлерде ар түрдүү массалык маданий маселелерди чечүү үчүн түзүлөт. Миса-

лы, жаш өспүрүмдөрдү спортко тартуу, жергиликтүү маданий уюмдар ж.б.

Диний уюмдар адамдардын диний талаптарын орундааттуу жана алардын динге болгон ишенимин ишке ашырууга көмөктөшүү үчүн бир динге адамдар тарабынан уюштурулат. Диний уюмдар тигил же бул динди жайылтууга жана үгүттөп-насыяттоого укуктуу.

Коомдук бирикмелер алдына койгон максаттарын, милдеттегин мүчөлөрү тарабынан кабыл алынып, Кыргыз Республикасынын Юстиция Министирлигинде катталган уставдарынын негизинде ишке ашырышат. Алар ички түзүлүш структураларын, башкармалыктарын өзүн-өзү башкаруу принцибинин негизинде жүргүзүштөт. Мамлекет коомдук уюмдардын ички иштерине, ишмердүүлүк чөйрөсүне кийлигиштейт жана тигил, же бул маселени чечүү үчүн көрсөтмө бере албайт.

Бирок кээ бир коомдук уюмдар, белгилүү бир корпоративдик топтун кызыкчылыгын коргоо менен коомдун жана мамлекеттин коопсуздугуна коркунуч келтириши мүмкүн. Мына ошондуктан мамлекет жалпы калктын кызыкчылыгын коргогон укуктук режимди камсыз кылуу үчүн коомдук бирикмелердин ишмердүүлүгүнүн негизги укуктук тартибин жана чегин аныктайт. Алар ошол тартиптин жана чектин ичинде гана иш алып барууга укуктуу.

Ушуга байланыштуу мамлекет мыйзамдуулук нормалары аркылуу, коомдук бирикмелердин түзүлүш жана аларды каттоо тартибин, алардын сырткы жана ички уставдарындагы негизги талаптарды бекитет, жана аларды жоюуну жолго коет. Коомдук уюмдардын ишмердүүлүгүнө көзөмөл төмөндөгүдөй жүргүзүлөт:

1) Уставы, же программалары Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдуулук нормаларына карама-каршы келген коомдук уюмдарды каттоодон баш тартат.

2) мыйзамды бузууга жол берген же уставдын негизинен сырткары иш алып барган коомдук уюмдарга эскертуү берет.

3) Өзгөчө кырдаал учурунда кээ бир коомдук уюмдар өз ишмердүүлүгүн убактылуу түрдө токтотот.

4) Мамлекеттин түзүлүш жана коопсуздугуна коркунуч келтирген коомдук уюмдардын иштерине тыюу салат.

Коомдук уюмдардын жана бирикмелердин ишмердүүлүгү укук коргоо органдарынын кайрылуусунун негизинде, соттун чечиминин аркасында токтотулат. Ишмредүүлүгү токтотулган коомдук уюмдар же бирикмелер, соттун чечимине нааразы болсо жогорку инстанциядагы сотторго арыз менен кайрылууга укуктуу.

19.3. Мамлекет жана саясий партиялар

Саясий партиялар да коомдук уюмдардын катарына саясий системада өзгөчө орунду ээлейт. Коомдук бирикмелердей эле, саясий партиялар да ыктыярдуу түрдө, өзүн-өзү башкаруучулук принципте түзүлүп, коммерциялык ишмердүүлүктөн алыс болушат. Саясий партиялардын өзгөчөлүгү, бул бир саясий көз карашты жактаган атуулдардын, саясий процесстерге жана мамлекеттин башкаруу иштерине катышусу үчүн уюшкан бирикмеси болуп саналат. Алардын негизги максаты, белгилүү бир саясий көз караштарын өлкөдө үгүттөө жана пропагандалоо менен өз каталарына коомчулуктун калың катмарын тартуу; шайлоолор аркылуу өкүлчүлүк органдарга (мамлекет башчысын, парламентке жанан жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына ж.б.) көпчүлүк өкүлдөрүнүн шайланышына жетиштүү; мамлекеттик органдарга шайланган өкүлдөрү аркылуу саясий программаларын мамлекеттик денгээлде турмушка ашыруу.

Саясий партиялар – коомдук мамлекеттик саясий иштерге катышуу максатында, бирдей кызыкчылыкты көздөгөн атуулдардын ыктыярдуу түрдө түзүлгөн коомдук бирикмеси болуп саналат. Саясий партиялардын негизги максаты – мамлекеттик бийликке жана ал аркылуу өз саясий укуктук багытын өлкөгө тунуулоо болуп саналат.

Демократиялык принциптердин негизинде түзүлгөн, көп түрдүү идеологиянын жана ар түрдүү ойлордун өнүгүшүнө шарт түзгөн заманбап мамлекеттерде, саясий партиялар төмөнкү укуктарга ээ.

1) Өз мамлекетинде, же чет өлкөлөрдө дүйнөлүк цивилизацийын түзүлүшүн аныктап саясий-экономикалык, саясий-укуктук багыттагы ар түрдүү теорияларды, идеяларды иштеп чыгууга, көз караштарын коомдун талкуусуна, ой-толгоосуна сунуш кылууга;

2) Өз идеяларын жана көз караштарын коомчулук арасында

эркин үгүттөөгө. Ал үчүн массалык маалымат каражаттарын пайдаланууга.

3) Партиялык программалардын жана доктриналардын негизинде өз идеологиясын практикалык чөйрөдө колдонууга.

Саясий партиялар саясий көз карашы жана багыты жагынан бир нече бөлүккө бөлүнет.

Көпчүлүк мамлекеттерде коомчулуктун калың катмарынын колдоосуна ээ болгон партиядардын бир бөлүгүн солчул партиялар түзөт. Солчул партиялардын программасынын негизин коомчулуктун социалдық аз камсыз болгон катмарына мамлекеттик колдоо көрсөтүү, жумушчу-дыйкандарга, майда мамлекеттик кызматчыларга жардам көрсөтүү; экономиканын көпчүлүк тармактарын мамлекеттик монополия орнотуу, ж.б. болуп саналат. Мисалы, мындай партияларга Кыргыз Республикасында Коммунистик партиясы, социалистик «Ата-Мекен» партиясы жана Социал-демократиялык партиялар кирет.

Саясий агымдын экинчи багытын жетектеген партияларды борбордук оң көз караштагы партиялар деп атоого болот. Алар негизинен, өлкөдөгү жеке менчик секторун өнүктүрүүгө, экономикалык тармакта мамлекеттик монополияны чектүүгү, жерге жеке менчиктүүлүк укугун өнүктүрүүгө, жеке ишкердүүлүктү өнүктүрүү үчүн аларга болгон салыкты кыскартууга жана экономикада адамдардын жеке демилгелерин колдоого алууга жетиштүү болуп саналат.

Саясий агымдын үчүнчү багытына коомдогу ортого чыккан маанилүү проблемаларды четтетүү үчүн күрөшкөн саясий партиялар кирет. Мисалы, мындай партияларга Эл аралык жашылдар партиясы (экологиялык партиялар) кирет. Алар экологиялык ар түрдүү кырсыктарды алдын ала күрөшүүгө, курчап турган айланачойрөнүн тазалыгын камсыз кылууга, жаратылыштын булганишина алып келүүчү оор өнөр жайларын азайтууга жана адамдардын экологиялык укуктарын камсыз кылууга багытталган. Да-гы бир мисал, Швейцариялык айдоочулардын партиясы жол жүрүү эрежелеринин өсүшүнө каршы түзүлүп, өзүлөрүнүн катарына өлкөдөгү айдоочулардын баардык катмарын бириктирет.

Ар бир өлкөдө расмий уставы конституциялық нормалардын талаптарына жооп берген, бирок жасаган иштери коомдук улуттук жана диний көз караштары боюнча белуп-жарууга алыш келген маргиналдык партиялар да жок эмес. Мисалы, Франциядагы Улуттук элдик фронт (саясий лидери Ле Пен) Францияда француздардын үстөмдүктүү укугун камсыз кылууга, «Франция француздардын гана мамлекети» деген ураандын алдында өлкөдө жашаган этникалык африкалыктарды өлкөдөн кууп чыгууга, өлкөдө этникалык тазолоону ишке ашырууга чакырган ар түрдүү популистик идеялары менен белгилүү. Мындай чакырыктар бир эле өлкөдөгү чет өлкөлүк гражданбардын укугуна шек келтириүү эмес, өлкөнүн коопсуздугуна олуттуу коркунуч туудуруу менен демократиялык түзүлүшкө да олуттуу зыян келтиret. Индиядагы Бхаратия-Джаната партиясы да Индияда индуистардын үстөмдүгүн камсыз кылууга үндөө менен башка улуттун жана диндердин укугун чектөөгө үгүттөйт. Мындай саясий партиялар өлкөдөгү саясий абалдын курчушуна, өлкөнүн коопсуздугуна жана коомдун биримдигине олуттуу түрдө коркунучтуу болуп саналат.

Бирок саясий агымдардын дагы бир түрү болуп саясий жашыруун топтор эсептелет. Бул саясий топтор өзүнүн агрессивдүүлүгү жана коомго өтө коркунучтуулугу менен айырмаланат. Аларга, Америка Кошмо Штаттарындагы Актар партиясы, Ку-Клукс-Кландар жана Джон-Берчтин коому кирет. Бул саясий агымдар өлкөдө расалык режимдин орнотулушуна кызықдар болуп, бир расанын үстөмдүгүн камсыз кылууга үндөгөн чакырыктары менен белгилүү. Алар чакырыктар менен эле чектелишпестен, ак расадан башкаларга ачык түрдө кол салууларды, карактоолорду уюштурган учурлар да белгилүү. Кыргыз Республикасындагы «Хизбут-Тахрир» диний агымы да Кыргыз Республикасындагы Конституциялык режимди кулатуу менен теократиялык түзүлүштөгү мамлекетти куруу идеясын ачык түрдө эл арасында үгүттөгөн, пропагандалаган диний-экстремисттик топтордун катарына кирет.

Коомдук бейпилдикти бузуу менен өз идеяларын зордук-зомбулук аракеттердин натыйжасында ишке ашырууну көздөгөн, коомго коркунучтуу саясий экстремисттик топтордун ортого чыгышынын негизги социалдык, саясий жана экономикалык себеп бар.

Мамлекет граждандык коомдун курулушунда анын институттарына укуктук шарт түзүп берүү менен ар түрдүү туура эмес идеяларга алданган, коомдук биримдикке жат экстремисттик террористтик кыймылдардын жолуна бөгөт коюусу зарыл.

20. Укуктук мамлекеттин негизги түшүнүгү жана белгилери

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-ст. 1-п. ылайык, укуктук мамлекет катары, адам укуктары менен эркиндиктерине урмат көрсөтүү менен улуттук руханий дөөлөттүү сактоону, аны ар тараптуу өнүктүрүнү, чындоону, ар түрдү зордук-зомбулукту коомдук турмуштан четтетүүнү алдына негизги милдет кылыш көст.

Укуктук мамлекет жөнүндө заманбап түшүнүктүн башатында жаткан, 18-19 кылымдын улуу ойчулдары И.Кант, Ш.Монтескье жана Гегельдин идеяларынын мааниси соң. Феодалдык мамлекеттердеги полициялык-бюрократиялык режимдеги адам укугунун тебеленип-тепселенип, зордук-зомбулук өкүм сүргөн жагдайларды сындоо менен мындай оор шарттан чыгуунун бирден-бир жолу идеалдуу укуктук мамлекетти куруу деп табышкан. Укуктук мамлекеттин түпкү максаты, адам укугунун жана эркиндиктеринин кол тийбестигин камсыз кылуу болуп саналат. Мамлекет менен жеке адамдын ортосундагы байланыш укук нормаларынын жана мыйзамдардын негизинде гана камсыз кылышат. Мамлекеттик аппараттын түзүлүш тартиби бар жана мамлекеттик бийликтى жеке бир топтун кызыкчылыгы учун пайдаланып, узуrpациялоо менен адам укугуда жана мамлекеттик түзүлүшкө зиян келтирүүгө жол бербөөсү зарыл. Мамлекеттик бийлик жалпы элдин жана коомчулуктун кызыкчылыгы учун кызмат кылусуу абзел.

Азыркы күндөгү укукчулар жана саясатчылар, укуктук мамлекет жөнүндөгү трактовканы чечмелөөнү демократиялык традициянын негизинде улантышууда. Укуктук мамлекет – бул, адам укугу жана эркиндиктеринин корголушу кепилдикке алынган, бийликтин бутактарга бөлүнүү принциби сакталуу менен мыйзамдын үстөмдүгү камсыз кылышкан толук кандуу демократи-

ялык мамлекет деп аныкташууда.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй укуктук мамлекеттин негизги белгилери төмөнкүлөр болуп саналат:

Биринчиден, мамлекеттик бийликтик ыйгарымдуу укуктар, мамлекеттик башкаруу институттарынын ортосунда рационалдуу бөлүштүрүлүшү зарыл, же мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу-өкүлчүлүк, аткаруу-башкаруу жана сот органдарынын ортосунда тең салмактуулук системасынын негизинде бөлүштүрүлүп, бири-биринин ишине кийлигишип жолтоо болбоону өз ара макулдашуу менен иш жүргүзүүнү камсыз кылуу зарыл.

Экинчиден, бийликтик полномочиялардын бир топтун, же уюмдун колунда топтолушуна, алардын кызыкчылыктары үчүн пайдаланышына каршылык көрсөтүүгө жөндөмдүү, кубаттуу антимонополистик механизмдер функционалдуу иштеген, өнүккөн граждандык коомдун куралышы зарыл. Граждандык коомдун түзүлүшү мамлекетте конституциялык нормалардын жана мыйзамдын үстөмдүгүн орнотууга жана түздөн-түз колдонулушуна өтө чоң өбелгө түзөт.

Мыйзамдардын үстөмдүгү укуктук мамлекетте төмөндөгүлөр менен аныкталат:

а) Мыйзам нормалары мамлекеттик органдардын, кызмат адамдарынын, бирикме уюмдардын жана атуулдардын сактоосун милдеттendirген эң жогорку юридикалык күчкө ээ.

б) Мамлекеттик органдар мыйзамда орнотулган тартиггин негизинде, иш жүргүзүп, мыйзам нормаларын турмушка ашырууда ортого чыккан тосколдуктарды четтетүү менен бул багытта ар тараптуу иш алыш баруусу зарыл. Мамлекеттик органдар мыйзам чегинде гана иш жүргүзүүгө милдеттүү.

в) Бардык нормативдик-укуктук актылар конституциялык нормалардын негизинде гана кабыл алышып, ага дал келүүсү зарыл. Нормативдик-укуктук актылар конституциялык нормаларга каршы келген учурда, конституциялык нормалар жогорку юридикалык күчкө ээ.

Укуктук мамлекетте ички мыйзамдардын жалпы эл аралык нормаларга жана принциптерге негизделиши өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесинин 3-

пунктуна ылайык Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп эсептөлгөн, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы кабыл алынган принциптери менен ченемдери Кыргыз Республикасынын укук системасынын ажыралгыс бөлүгү болуп саналат.

Адам укуктары боюнча эл аралык келишимдердин ченемдери түздөн-түз колдонулат жана башка эл аралык келишимдин ченемдерине караганда артыкчылыкка ээ.

Укуктук мамлекетте эл аралык жана конституциялык нормаларда орнотулган адам укуктары менен эркиндиктеринин сакталышына мамлекет реалдуу түрдө кепил болот.

Укуктук мамлекеттин ээ негизги белгиси, адам укуктарын жана эркиндиктерин реалдуу түрдө коргоо болуп саналат. Адам укуктары – укуктук мамлекеттин квинтэссенциясы жана коомдук өнүгүүнүн негизги фактору³³. Ошондуктан учунчүдөн, адам укуктарын мамлекеттик органдар жана кызмат адамдарынын кынаттыгынан коргоону камсыз кылууда көз каранды эмес соттордун ролу өтө жогору турат. Укуктук мамлекетте мыйзамдардын аткарылышиң көзөмөлдөө, мамлекеттик органдардын мыйзамсыз иш-аракеттерине бөгөт коюуга, адам укугу менен эркиндиктеринин камсыз кылышына кепил болууда көз каранды эмес соттордун көзөмөлдөө ролу өтө чоң.

Укуктук мамлекеттин түзүлүшүндө көп тармактуу рынок экономикасынын орду чоң. Социалисттик мамлекеттердин өнүгүү тажрыйбасы күбө болгондой, экономикалык монополизм акырындык менен өлкөнү саясий монополизмге, же бир партиянын, бир идеологиянын жана бир системанын үстөмдүгүнө алып келет. Заманбап граждандык коом – бул, граждандардын социалдык жактан камсыздандырылган жана өнүккөн рыноктук мамилелер орнотулган коом. Укуктук мамлекет коомдо жалгыз жол көрсөтүүчү ролго ээ болууга эмес, тескерисинче, адамдардын жеке демилгелерин колдоо менен, алардын өзүн-өзү прогрессивдүү ан-сезимдүү өнүгүүсүнө шарт түзүп берүүсү зарыл. Бул жолдо алдыга чыккан ар түрдүү тоскоолдуктарды четтеттүү менен мамлекетте адамдар жана социалдык топтор арасында конкуренттүү күрөшкө ынгайллуу

³³ Н.И. Матузовтун редакциясында. «Мамлекет жана укук теориясы». М., 1999.

шарт түзүп берет.

Укуктук мамлекеттин түзүлүшүндө жогоруда көрсөтүлгөн негизги принциптердин ақырындық менен турмушка аышырылыши чоң мааниге ээ. Укуктук мамлекет жана анын органдары, өзү кабыл алган мыйзамдардын, анын ичинен конституциялык нормалар жана принциптер аркылуу ыйгарымдуу укуктарын чектейт. Өлкө ичинде адамды адам эксплуатациялоону четтетет, адамдардын төң укуктуулугун камсыз кылат.

3-бөлүм. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК

21. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу

21.1. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизги жоболору.

21.2. Адамдын жана жаарандын укуктары жана эркиндиктери.

21.3. Конституция тарабынан орнотулган бийликтин үч бутакга бөлүнүү принциби

21.4. Кыргыз Республикасынын Президентинин укуктук статусу жана байгарымдуу укуктары.

21.5. Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу бийлиги

21.6. Кыргыз Республикасынын сот бийлиги

21.7. Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлиги

21.1. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизги жоболору

Бүгүнкү кыргыз мамлекетинде болуп жаткан саясий жана экономикалык реформалардын алкагында Конституциялык реформаны ийгиликтүү ишке ашыруу жана анын жыйынтыгында өлкөнүн, коомдун жана жеке адамдын өнүгүшү, өсүшү үчүн шарт түзгөн негизги мыйзамды иштеп чыгуу азыркы күндүн негизги талабы болуп саналат. Анткени Конституциялык эрежелердин негизинде, кыргыз коомчулугу кыргыз мамлекетинин жаңылануу алкагын, негизги өнүгүү багытын жана улуттук өнүгүү идеясын аныктайт.

Алибетте, Конституция-бул саясий програмалардын жана философиялык концепциялардын жыйындысы эмес. Коомдук жана мамлекеттик турмушта Конституция негизги мыйзам катары юридикалык акты болуп саналат. Анда коомдук түзүлүштүн идеялары жана принциптери, мамлекеттик, укуктук, экономикалык, саясий жана социалдык түзүлүштүн базалык принциптери заманбап талаптардын денгээлинде бекитилүүсү зарыл.

2010-жылдын 27-июнунда Кыргыз Республикасынын рефе-

рендумунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы тогуз главадан жана 114-беренеден турат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын биринчи главасынын 1-беренесинин 1-пунктунда конституциялык жана мамлекеттик түзүлүштүн негиздери аныкталган.

Анда Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - эгемендүү, демократиялык, укуктук, мамлекеттик башкарууга дин алашпаган, унитардык, социалдык мамлекет (1 бер. 1 п.) деп аныкталган.

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү ушул эле берененин 2-пунктуунда Кыргыз Республикасы өзүнүн аймагында толук мамлекеттик бийликке ээ, ички жана тышкы саясатты өз алдынча жүргүзөт (2-пункт) деп аныкталган.

Кыргыз Республикасынын демократиялык мамлекет катары кепилдиктери аныкталган. Ага ылайык Кыргызстандын эли эгемендиктин ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат (1-пункт). Кыргызстандын эли өз бийлигин ушул Конституциянын жана мыйзамдардын негизинде түздөн-түз шайлоолордо жана референдумдарда, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу жүзөгө ашырат (2-пункт) деп аныкталган. Ошондой эле демократиянын эң негизги институттары бөгөн шайлоолорду жана референдумдарды өткөрүүнүн негизги принциптери мына ушул беренеде аныкталган.

Бул беренеде элдик өкүлчүлүк демократиялык институттун негизги принциптери орнотулган, анда эл шайлаган Президент жана Жогорку Кеңеш Кыргызстандын элинин атынан чыгууга укуктуу. Кыргыз Республикасынын жарандары Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына өз өкүлдөрүн шайлайт.

Шайлоо эркин болуп саналат жана жашыруун жалпы добуш берүү менен төң жана тике шайлоо укугунун негизинде өткөрүлөт. Кыргыз Республикасынын 18 жашка толгон жарандары шайлоого укуктуу (4-п.).

Андан сырткары Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселелер референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) коюлушу мүмкүн.

Үүктук мамлекет жонундогу жобо 5-берененин 3-пунктунда, мамлекет, анын органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мыйзамдарда аныкталган ыйгарым укуктардын чегинен чыга албайт деп аныкталган. Ошондой эле Мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары укукка карши ишаракети үчүн мыйзамда каралган тартипте жоопкерчилик тартышат.

Конституциянын дагы бир орчууду токтоло кетчүү эрежеси болуп 7-беренеде орнотулган Кыргыз Республикасынын мамлекеттик башкарууга дин аралашпагандыгын аныктоо болуп саналат. Бул берененин бирден-бир өзгөчөлүгү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясаты динден ажыратылганын орноткон негизги эреже камтылган, анткени бул эреже **биринчиiden**, мамлекеттик саясат диний окуудан көз-карандысыз түзүлүү менен динди кең бир саясий күчтөрдөн идеология катары саясий максатта колдонулушуна жол бербейт, **экинчиiden**, диндердин жана диний уюмдардын мамлекеттен көз-карандысыз мыйзам чегинде ишмердүүлүгүн жургузуу эрежесин бекитет. Өз кезегинде саясаттан ажыратылган дин, түпкүркү ыйык унгусун түзгөн асыл, касиеттүү принциптерин бузбастан тазалыгын сактайт жана коомдук адеп-ахлакты ондоо үчүн кызмат өтэйт.

Андан сырткары өтө талаш-тартышты туудурган, бирок бүгүнкү Кыргызстан үчүн эң маанилүү маселелердин бири, Кыргыз Республикасынын **социалдык мамлекет** катары баш мыйзамда орнотулгандыгы болуп саналат. Бүгүнкү күндөгү көпчүлүк өлкөлөрдө кабыл алынган либералдык-этатикалык мүнөздөгү конституциялардын өзгөчөлүгүн карап чыksак мамлекеттин коом жана жеке адам алдындагы социалдык милдеттерин негизги мыйзам тарафынан бекитүү замандын эн негизги талабы болуп саналат³⁴.

³⁴ Германия Федеративдик Республикасынын Конституциясы. 20 ст. 1 п. // Италия Республикасынын Конституциясы 29-34 ст.ст.. Испания Королевствасынын

Кыргыз Республикасынын социалдык мамлекет болуп бекитилиши коомдук экономикалык-социалдык түзүлүш абалынын өзгүчөлгүнө жараша негиздүү. Биринчиден кыргыз калкы жана кыргызстанда жашаган көпчүлүк элдерде көп баланы багып чонойтуу эзелтен ата-бабадан калган жакшы салт катары белгилүү. Андыктан коомдун демографиялык абалын, жана акыркы жылдардагы бул жааттагы өсүштүн темпин карап чыгып бул маселеге баш мыйзамдан өзгөчө орун берилүүсү коомубуз үчүн жакшы жышаан болуп саналат. Экинчиден, өлкөдөгү экономикалык-социалдык абалдын тездик менен өзгөрүү шартында Кыргыз Республикасы социалдык тенсиздикке жол бербөө, социалдык жарылууга бөгөт койуу үчүн иш жүргүзүү замандын негизги талаптарынын бири. Андан сырткары бүгүнкү шартта Кыргыз Республикасы жумушсуздарды жумушка орноштуруу, акысыз билим берүү, акысыз дарылоо, пенсия, пособия төлөө жана майыптарды атайын асыроо жаатында бир топ мамлекеттик программалардын алкагында иш алып барууда. Мына ушулардын негизинде Кыргыз Республикасы социалдык мамлекет катары баш мыйзамда аныкталган.

Конституциянын 1-беренесинде мамлекеттік бийликтін тұзғалықтың негизги базалық принциптерін (3-берене), мамлекеттік бийликтін горизонталдық жана вертикальдық түрде бөлгөннөштің негизги принциптерін аныкталған (3-беренеде, 4-пункт).

Конституциянын 12-беренесинде менчиктин көп түрдүүлүгү орнотулган, андан сырткары менчиктин кол тийбестигин жана мамлекет тарабынан кепилдиктерин, менчик эссиинин эркинен тышкary аны алып коюуга соттун чечими менен гана жол бериле-ри белгиленген (1-п.).

Конституциялык түзүлүштүн негизин түзгөн идеологиялык жана саясий көп түрдүүлүктү, саясий партиялардын көп түрдүүлүгүн (4-берене 1-п.), диний, этностук негизде саясий партияларды түзүүгө, диний бирикмелердин саясий максаттарын көздөшүнө тыюу салуу карапган (4-берене 4-п. 3-п.п.) орнотулган.

Конституциясы. 1 ст. ж.б. өлкөлөрдүн баш мыйзамында мамлекеттин социалдык функциясы бекитилген. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран.-М.:Юристъ, 1997.- С. 44.49.79

Конституциялык түзүлүштүн негизги элементтеринин бири болуп Кыргыз Республикасынын заманбап шарттарга жараша мамлекеттик коргонуу жана коопсуздукту камсыз кылуу болуп саналат. Бул эрежелер негизинен Конституциянын 14-беренесинде орнотулган. Анда Кыргыз Республикасы экспансия, басып алуучулук максаттар жана аскердик күч менен чечилүүчүй аймактык дооматтарды көздөбөйт, мамлекеттик турмушту милитаризациялаштырууну, мамлекетти жана анын ишин согуш жүргүзүү максатына баш ийдирүүнү четке кагат. Кыргызстандын Куралдуу Күчтөрү өзүн-өзү коргоо жана жетиштүү коргоно алуу принциприне ылайык куралат деп аныкталган.

Заманыбыздагы коомдук карым-катнаштардын көп түрдүүлүгүнүн жана татаалдашышинын натыйжасында, бүгүнкү дүйнөлүк конституциялык практикада, 18-19 кылымдарда кабыл алынган конституцияларда традицияга айланган бийлик жана адам укугун бекитүү менен чектелбестен, негизги мыйзам эрежелери коомдук түзүлүштүн базалык принциптерин аныктайт. Бул жөнүндө немец конституционалисти К. Штерн өтө адилеттүү аныктама берет «заманбап конституциялар коомдук түзүлүштүн негизги принциптерин бекитүүдөн баш тартуу менен бул тармакты көз жаздымында калтыра албайт. Тескери учурда конституциялык эрежелер коомду стабилдештируү жана тартипти сактоо функциясын жоготуп алыши мүмкүн»³⁵. Ошондуктан Конституциянын Жаңы редакциясында конституциялык түзүлүштүн негизги мазмунун түзгөн коомдук түзүлүш жана анын негизги принциптерин аныктаган, башкарған эрежелер биринчи главада орнотулган жана алар заманбап талаптарга жооп берет деп айтууга болот.

Ар бир коомдук түзүлүш өлкөнүн тарыхий, географиялык өзгөчөлүгүнө жараша, материалдык ресурстардан, анда жашаган калктардан, ар-түрдүү улуттар, диндер жана маданияттарды камтыган өтө татаал системадан турат. Албетте коомдук түзүлүштүн баардык компоненттери укуктук башкаруунун объектиси боло албайт, ал коомдук байланыштардын негизги принциптерин аныктайт жана өзгөчө коомдук мамилелерди гана жөнгө салат. Мындай эрежелер менчинкин укуктук гарантияларын, эко-

³⁵ Stern R. Staats-und Verfassungrecht. – Munhen, 1989.-S.22.

номиканын өнүгүш мүнөзүн (мисалы: рыноктук, социалдык-рыноктук багыттагы же мамлекеттик пландык), коомдогу социалдык топтордун карым-катнашын (коомдун биримдүүлүгүн түптөөчү эрежелер), саясий топтордун жана күчтөрдүн ролдорун аныктаган нормалардан турушу зарыл.

«Коомдук түзүлүш» төрт негизги бөлүктөн турат: экономикалык мамилелер, социалдык мамилелер, саясий мамилелер жана руханий-дөөлөттөрдөн. Конституцияда коомдук түзүлүштүн негиздерин бекиткен эрежелердин орнотулушу менен мурда жөнөкөй мыйзамдар тарабынан жөнгө салынган эрежелер эми конституциялык нормативдик башкаруу денгээлине көтөрүлөт. Бул заманбап талаптардын негизинде кабыл алынган конституциялардын тажрыйбасын карап чыксак да болот³⁶.

Жыйынтыгында коомдун экономикалык, социалдык жана руханий-маданий тармагында «жеке укук» тарабынан башкарылуучу коомдук мамилелер «коомдук укук» тарабынан башкарыла баштайт. Конституцияга жаңы принциптердин жана эрежелердин орнотулушу менен, административдик, финанссылык, кылмыш жана башка мыйзам тармактарында да олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгы да ортого чыгат.

Коомдук түзүлүштүн негиздерин аныктоочу жана башкаруучу конституциялык эрежелердин «алсыз жагы» да бар, бул нормалар коомдук түзүлүштүн негизги өзөгүн аныктаган эреже-принциптерден турат, ошондуктан бул нормалар конкреттүү мамилелерди башкарбагандыктан соттук кароонун объектиси боло албайт.

Бирок бул эрежелердин маанисин баалабай коюуга болбойт. Бул эрежелерде адамдарга жан багуу үчүн мамлекет тарабынан бирдей шарт түзүп берүү, белгилүү топ тарабынан байлыкты ээлеп

³⁶ 27 декабрь 1947-жылы кабыл алынган Италия Конституциясы 2-бөлүк этико-социалдык мамилелер (29, 30, 31, 32, 33, 34 ст.ст.); 3-бөлүктө экономикалык мамилелер (35,36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 ст.ст.) 4-бөлүктө саясий мамилелерди камтыган эрежелер орнотулган (48-54 ст.ст.). 27 декабрь 1978-жылы кабыл алынган Испания Королевствасынын Конституциясы Социалдык жана экономикалык саясат жөнүндө баштапкы принциптер 39-52 ст.ст.; 1950-жылы кабыл алынган Индиянын Конституциясы 4 бөлүк 36-51 ст.ст. мамлекеттик саясатты башкаруучу принциптери; ж.б.

алууга жол бербөө, адамды адам тарабынан эксплуатациялоого жол бербөө, коомдук байлыкты коомдун баардык мүчөлөрүнө төң бөлүштүрүү саясатын орноткон ж.б.у.с. демек алардын принципи-алдуу мааниси өтө зор. Анткени өтө тездик менен коомдук мами-лелердин өзгөрүү абалындагы Кыргызстанда бул эреже-принциптер коомду бириктириүү, социалдык тенденкти камсыз кылууда мааниси чоң. Кыргыз Республикасында бүгүнкү абалды тал-дап чыксак, калктын экономикалык абалына жараша ал социалдык катмарларга жана топторго бөлүнүп калды, мунун натыйжасында социалдык топтордун ортосунда акырындык менен саясий чыналуунун курчуп бара жаткандыгы да байкалууда. Конституция бир эле укуктук акты эмес ал өлкөдөгү бардык социалдык топтор-дун, улуттардын, диндердин, саясий күчтөрдүн кызыкчылыгын бирдей камтыган негизги идеологиялык документ. Жогоруда көрсөтүлгөн жетектөөчу принциптер ар түрдүү социалдык топтор-го өз укуктарын коргоого мүмкүнчүлүк берүү менен, негизги мый-замдын калк арасында аброюу жогорулашына чоң обөлгө түзөт.

Коомдук түзүлүштүү конституциялык эрежелер тарабынан башкаруу жана анын баштапкы принциптерин аныктоонун жакшы жана терс жактарын белгилеп кетүү зарыл. Негизинен мындай принциптер негизги мыйзамдын бирдиктүүлүгүн түптөө менен, коомдун экономикалык, социалдык, саясий жана руханий өнүгүш багытын аныктайт. Бул өз кезегинде жарандык коомдун өнүгүшү-нө жана белгилүү саясий жана укуктук маданияттын түптөлүшүнө обөлгө түзөт.

Экинчи тараптан, коом жана коомдук түзүлүштүн өнүгүшү эволюциялык (же революциялык түрдө кыска убакытта) турдо өтө узак убакытты талап кылат. Конституцияда кээ бир принциптерди кабыл алду менен коомду түп-тамырынан бери өзгөрүлүшүнө алып келиши мүмкүн, бирок коом өтө татаал системадан турат. Коомдук өнүгүш тарыхий-табигый процесске таандык, мисалы, мамлекеттик органдардын структураларын өзгөртүү жана ыйга-рым укуктарын аныктоого караганда бул процессти башкаруу бир топ татаал, бирок коомдук өнүгүштүн реалдуу багыттарын камтуу менен андагы өнүгүү тенденциясына туура мамиле жасалса бул нормалар өз эффективдүүлүгүн көрсөтөт. Тескерисинче болгон

учурда бул принциптер конституцияда ишке ашпаган өлүк нормаларга айланат.

Конституцияга көптөгөн сандагы нормативдик-принциптерди камтуу анын идеологиялык маанисин жогорулатууга жол ачат, бирок анын юридикалык денгээлин төмөндөтөт. Ошондуктан конституцияга коомдук түзүлүштүн негиздерин аныктаган нормативдик принциптерди орнотуу, бүтүнкү замандын (өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн конституцияларын эске алуу менен) объективдүү негизги талабы. Андыктан учурдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясында алдын ала коомдук мамилелер салмакталып, анализденгенден кийин, өтө дыкаттык менен иштелип чыккан деп саноого болот.

Коомдогу экономикалык, саясий, социалдык жана маданий руханий мамилелердин негизги багытын конституциялык эрежелер тарабынан аныктоо жана башкаруу системалык түрдө жүргүзүлүшү зарыл. Бул нормаларда коомдун түптөлгөн курамы, анын негизги жагдайлары жана эң негизгиси, коомго тиешелүү мүнөздөмөсү болуусу зарыл. Жалпысынан алганда бул нормалар өлкөнүн мындан ары өнүгүү социалисттик (бүтүнкү шартта алган тоталитардык-социалистик) же эркин экономикалык өнүгүүгө багытталышын ачык-айкын аныктап берет.

21.2. Адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери

Экинчи главанын биринчи бөлүгү, адам укуктары жана эркиндиктери деп аталат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында бул жаатта кыргыз коомчулугунда болуп жаткан саясий, экономикалык жана руханий жаңылануу алкагын тоолугу менен камтып, төмөндөгү талаптарды биринчи орунда караган: 1) жеке адамдын жана жарандардын укуктарын дүйнөлүк тажрыйбанын жана кыргыз коомчулугунун коомдук өзгөчөлүгүн эске алуу менен заманбап талаптарга жараша иштеп чыгуу; 2) адам укуктары жана эркиндиктеринин конституциялык негизи башка укуктук институттарга шайкеш келүү менен өлкөнүн терриориялык, башкаруу формасына жана демократиялык режимдин талаптарына жооп берүүсүн сактоо. 3)

орнотулган укуктарды ишке ашыруу үчүн реалдуу шарт түзүү жана укуктук механизмди иштеп чыгуу.

Конституциянын негизги жоболорун талдагандан кийин адам укуктарын жана эркиндиктерин төрт негизги укуктук категориянын алкагында карап чыгууга болот.

Адамдын жеке укуктары жана эркиндиктери. Жеке укуктардын эң негизгисин адамдын жашоого болгон укуктары (16-берене 1-п.) адамдын дene боюунун жана кадыр баркынын ыйыктыгы жана кол тийбестиги (16-бер. 2-п.); диний ишеним укуктары (20-бер. 5-п. 5-п.п.); ой-жүгүртүү, басма сөз эркиндиги жана маалымат алуу эркиндиги (20-бер. 5-п. 4-п.п.); турак жайдын кол тийбестиги (20-бер. 5-п. 10-п.п.).

Кыргыз Республикасынын жарандарынын *саясий укуктары жана эркиндиктерин карап чыгууга болот*. Конституциянын жоболорунда *саясий укуктар катары*: Жарандар республикалык жана жергилиткүү маанидеги мыйзамдарды, чечимдерди талкуулоого жана аларды кабыл алууга катышууга (52-бер. 1-п.); Конституцияда жана мыйзамдарда каралган тартилте мамлекеттик бийлик органдарын жана жергилиткүү өз алдынча башкаруу органдарын шайлоого жана аларга шайланууга (52-бер 2-п.); Жарандар мамлекеттик жана коомдук мааниси бар маселелер боюнча элдик куруттайларды өткөрүүгө укуктуу. Элдик куруттайдын чечими сунуш катары тиешелүү органдарга жиберилет.

Элдик куруттайларды өткөрүүнүн тартиби мыйзам менен аныкталат (52-бер. 3-п.).

Социалдык-экономикалык укуктар жана эркиндиктер катары Кыргыз Республикасынын Конституциясы, экономикалык ишмердүүлүк укугун, иш таштоо укугун жана эмгек жана аны коргоо эркиндигин ар-тараптуу бекемдеген. Аларга иш таштоо укугу (43-берене); Ар ким экономикалык эркиндикке ээ, өз жөндөмдүүлүгү менен мүлкүн мыйзамда тыюу салынбаган ар кандай экономикалык ишмердүүлүк үчүн эркин колдонууга укуктуу (42-берене 2-п.). Эс алуу укугу (44-берене, 1-п.); билим алуу укуктары жана эркиндиктери (45-берене.); таза айлана чөйрөгө ээ болуу (48-ст.); ден соолукту коргоо укугу (48-берене, 1-п.); жеке менчик укугу (42-берене) орнотулган.

Негизинен Кыргыз Республикасынын Конституциясында Батыш Европа жана Америкалык (АКШ) укуктук концепсиясына тиешелүү болгон адам укуктарынын индивидуалдык, же либералдык мүнөздөгү укуктук статусу орнотулган. Бул концепсиянын негизги маңызын жеке адамдын мамлекетте, коомдогу укуктук статусун бекитүүдө негизги басым жасоо менен анын жеке укуктарын кенири орнотуу жана жеке турмушка мамлекеттик кийилишишүүгө бөгөт коюу болуп саналат. Адам укуктарын аныктоодо мындай укуктук концепсия демократиялык өнүгүүнү тандап алган Кыргызстан учун өтө маанилүү. Өз кезегинде адам укугуна болгон мындай мамиле адамдардын экономикалык, ишкердик, маданий жана илимий чыгармачылык жаатында жеке демилгелеринин өнүгүшүнө жакшы жол ачат. Бирок адам укугуна карата бүгүнкү күндөгү укуктук концепсия бир жактуу, же Батыш Европалык жана Америкалык багытты гана тандап алуу өз кезегинде туура эмес жыйынтыктарды жана натыйжаларды бериши мумкун. Мисалы, адамдын коомдук турмушка карата эгоисттик мамиленин күчөшү, үй-бүлөө куруу жана балдарды тарбиялап өстүрүүнүн жеке адам алдында экинчи маселеге айланышы, коомдук, же жамааттык кызыкчылыкты жеке кызыкчылыктан төмөн коюу ж.б.у.с. Кылымдарды каартыкан кыргыз коомчулугунда жеке адамдын коомдогу ээлеген оорду жана адам менен коомдун ортосундагы байланышы бир топ уникалдуу өзгөчөлүктөргө ээ. Бул жеке адамдын коомдун кызыкчылыктарына урматтоо менен аяр мамиле жасоо, коомдун кызыкчылыгын өзүнүн кызыкчылыгынан жогору коюу, улууларды урматтоо, көпчүлүк маселелерди башкалар менен биргелешип чечүү, үй-бүлөө куруу жана балдарды тарбиялоо кыргыз коомунун сактап калууга муктаж асыл касиеттеринен болуп саналат. Албетте бул маселелерди түздөн-түз конституцияга эреже катары киргизүү юридикалык жактан туура эмес, бирок адам укугуна карата либералдык индивидуалдык мүнөздөгү эрежелерден сырткары жамаатташуу мүнөзүндөгү эрежелерди орнотуу жана жеке адамдын коом алдында милдеттүүлүгүн жогорулатуу бугунку замандын негизги талабы болуп саналат. Мына ушул максатта төмөндөгү эрежелерди келечекте өнүктүрүү замандын негизги талабы болуп саналат:

Жаратылыш кырсыгы, массалык баш аламандык, талап-

тоноочулук, кылмыштуулуктун кең бир түрлөрү массалык мунэзгө айланган учурларда жарандар жергиликтүү укук коргоо органдарынын жетекчилиги алдында коомдук кызыкчылыкты коргоо үчүн атайын жарандык топторду түзүүгө укуктуу. Мындай топтордун укуктары жана милдеттери мыйзамдарда орнотулушу зарыл.

Жаратылыш кырсыгы, массалык баш аламандык, талаптоноочулук учурларда мыйзамдар тарабына адамдарга атайын милдеттер орнотулушу мүмкүн.

Коомдун келечеги болгон балдардын укуктарын коргоо жана балдарга тиешелүү шарттарды түзүп берүү күнүбүздүн негизги маселеси жана Конституциянын редакциясында өз ордун тапкан эмес. Бул бүгүнкү күндө өтө орчуундуу маселе анткени жашы жете элек балдарды көчөдө кайырчылык кылыш акча табуудан баштап, ар-түрдүү жумуштарда пайдалануу көнүмүш адатка айланууда.

Андыктан балдардын коомдо жана үй-бүлөдөгү укугун аныктаган эрежелерди негизги мыйзамда орнотулганды жана балдардын жана жашы жете элек өспүрүмдөрдүн эмгегинен пайдалануу жана балдарды ар түрдүү жолдор менен акча табууга мажбулоочу иш-аракеттерге тыюу салуучу эрежелерди кабыл алуу (23-берене 2-п.) жаңы Конституциянын негизги жетишкендиктеринин бири болуп саналат. .

21.3. Конституция тарабынан орнотулган бийликтин үч бутакга бөлүнүү принципи

Мамлекеттик бийликтин үч бутакка бөлүнүүсү жана алардын бийликтик ыйгарымдуу укуктарын рационалдуу бөлүштүрүү менен бийликтөрдин ортосундагы төн салмактуулук системасын орнотуу демократиялык режимдин заманбап талаптарынын эң негизгиси болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясында мамлекеттик бийлики үч бутакка бөлүштүрүү төмөнкү дөңгөлдө ишке ашырылган:

- Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин Өкмөт, ага баш ийген министрликтөр, мамлекеттик комитеттер, административдик ведомстволор жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар ишке ашырат. (83-берене 1-п.).

- Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын парламенти-

мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук кылуу милдеттерин жүзөгө ашируучу өкулчулуктүү жогорку орган (70-бер. 1-п.).

- Кыргыз Республикасында сот адилеттигин сот гана ишке ашират (93-берене. 1-п.).

Президенттик башкарууда мамлекеттик бийликтин үч бутакка бөлүнүшүн жана алардын ортосундагы укуктук мамиле башка башкаруу формаларына караганда бир топ айырмаланат. Аларды төмөндөгүлөр деп аныктоого болот:

- бийликтин бутактары ыйгарым укуктарын ишке аширууда бир жагынан бири-биринен көз карандысыз автономиялуу өз алдынчалыка ээ, экинчиден кээ бир маселелерди чечүүдө бири-бирине көз-каранды, же биргелешип макулдашуунун натыйжасында чечим кабыл алууга милдеттүү;

- бийликтин бир бутагы өзүнүн ыйгарымдуу укуктарын колдонуу менен бийликтин экинчи бутагынын мыйзам чегинен чыккан аракеттерине алдын ала бөгөт коюу укугуна ээ;

- бийлик бутактарынын бири-биринин ишине ашикча кийлигишүүгө конституция тарабынан чек коюулган.

Мамлекеттик бийликтин үч бутакка бөлүнүү принципи бийликтердин ортосунда кытай дубалындай ажырымды жаратууга багытталбашы зарыл. Тескерисинче алар эриш-аркак мамлекеттик бийликтик ыйгарым укуктарын жалпы коомдук жана жеке адамдын кызыкчылыктарын коргоо максаттарын көздөшү керек.

Бирок бийлик бутактарынын ортосундагы өтө курч маселелердин бири, бул бири-биринин ишине көп учурларда тынымсыз кийлигишүү, өз кезегинде мындай маселе бийлик бутактарынын ортосундагы саясий абалдын курчушуна жана алардын ортосундагы мамилелер өтө эле саясатташып кетүүсүнө алыш келген учурлар бизге белгилүү.

Андыктан негизги маселелердин бири бийликтин бир дагы бутагы көзөмөлсүз калуу менен өз алдынча каалагандай иш алыш баруусуна жол бербөө же бийлик бутактарынын ортосундагы тең салмактуулук системасын орноттуу болуп саналат. Тең салмактуулук системасы негизги мыйзам долбоорунда төмөндөгүдөй тартипте орнотулган:

-Кыргыз Республикасынын Президенти өзүнүн каршы пики-

рин көрсөтүү менен мыйзамдарды Жогорку Кеңештин кайра каросуна жөнөтөт (64-берене 2-п. 1-п.п.); 2) зарыл учурларда Жогорку Кеңештин кезексиз жыйналыштарын чакырууга жана каралууга жаткан маселелерди аныктоого укуктуу(64-берене 2-п. 2-п.п.);

-Жогорку Кеңеш ушул Конституцияда каралган тартиптэ Президентке каршы айып коет; Президентти кызматынан четтетүү жөнүндө чечим кабыл алат (74-берене, 6-п. 7-п.п.); Өкмөттүн ишинин программасын бекитет, Өкмөт мүчөлөрүн - коргоо жана улуттук коопсуздук маселелерин тескеген мамлекеттик органдардын жетекчилерин кошпогондо Өкмөттүн түзүмүн жана курамын аныктайт (74-берене 3-п. 1-п.п.); Өкмөткө ишеним көрсөтүү (74-берене 3-п. 3-п.п.) жана ишеним көрсөтпөө жөнүндө чечим кабыл алат (74-берене 3-п. 4-п.п.).

-Жогорку Соттун Конституциялык палатасы мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар Конституцияга карама-каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат (97-берене, 6-п. 1-п.п.).

Бийлик бутактарынын ортосундагы байланышта теңсалмактуулук системасынан сырткары, бийлик бутактарынын өзара биргелешпүү шитешуу жана биргелешпүү чечим кабыл алуу да етө маанилүү заманбап тезистердин орчуундуусу. Теоретикалык жана практикалык жактан мамлекеттик бийликтин жана анын жүргүзгөн саясатынын биримдүүлүгүн ишике ашируу талабы болуп саналат. Бирок мындай биримдүүлүк кээ бир учурда бийлик бутактарынын ортосунда карама-каршылыктуу мамилелерди жана конфликттик абалдын түзүлүшүнө алып келүүсү мүмкүн, бирок мындай карама-каршылыкты эргешкен күрөшкө айландырууга мыйзам тарабынан жол бербөө зарыл. Мамлекеттик негизги принципиалдуу маселелерди чечүүде бийликтин баардык бутактары биримдикте макулдашуу менен чечүүсү зарыл, аныз коомду башкарну мумкун эмес жана тескери учурларда коомдо бийлик бутактарынын коом алдынdagы аброюунун төмөндөшү, коомдук башаламандык, анархия өкүм сүрүшү мүмкүн.

Президент, Жогорку Кеңеш, Өкмөт жана Жогорку Соттун ортосундагы байланыш саясий абалга жана алардын ортосундагы мамилелердин субъективдүү себептерине карата тез-тез өзгөрүлүп

турат, бирок мамлекеттик бийликтин бутактарга бөлүнүү принциби ар-дайым өзгөрүүсүз калуусу зарыл.

21.4. Кыргыз Республикасынын Президентинин укуктук статусу жана ыйгарымдуу укуктары

Конституцияда жогорку бийлик бутактарынын ыйгарымдуу укуктарын орноткон нормалар жыйнагы негизинен жарым президенттик (президенттик-парламенттик) башкаруу формасынын талаптарына жооп берет.

Кыргыз Республикасынын Президенти мамлекет башчысы болуп саналат жана элдин жана мамлекеттик бийликтин биримдигин көрсөтүп турат (42-берене). Мамлекет башчысы катары Кыргыз Республикасынын Президенти мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын аныктайт, өлкө ичинде жана эларалык мамилелерде Кыргыз Республикасынын атынан иш жүргүзөт, өлкөнүн эгемендүүлүгүн жана биримдигин коргоо баюнча ар-түрдүү чарапарды көрөт, мамлекеттик бийликтин биримдигин жана ырааттуулугун, мамлекеттик органдардын макулдашып иштешин жана өз ара шайкеш аракеттенишин, алардын эл алдындагы жоопкерчилигин камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти өлкө жарандары тара-бынан алты жылга шайланаат жана бир эле адам эки жолу Президент болуп шайлана албайт. Президенттике талапкер болуп 35 жаштан төмөн эмес жана 70 жаштан жогору эмес, мамлекеттик тилди билген жана республикада жалпысынан 15 жылдан кем эмес жашаган Кыргыз Республикасынын жараны шайлана алыт. Президенттике талапкерлер 30 минден кем эмес шайлоочунун колтамгасын топтоосу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктары 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Конституцияда бир топ эсे чектелген. Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктарын баардык эле парламенттик башкаруудагы мамлекеттердей эле бир нече топко бөлүүгө болот. Бириңчиси Президенттин өз-алдынча укуктары, Өкмөттүн макулдугу менен ишке ашырылуучу ыйгарым укуктар жана Жогорку Кенештин катышуусу менен ишке ашырылуучу ыйгарым укуктар деп уч бөлүккө бөлүп алууга болот.

Кыргыз Республикасынын Президентинин өз-алдынча аткаруучу ыйгарым укуктарын Конституциянын 64-беренесинин 1,2,3,10-пункттарында көрсөтүлгөн ыйгарымдарды атоого болот:

- Конституциянын негизинде Жогорку Кеңешке шайлоолорду дайындайт; Конституцияда каралган тартипте жана учурларда Жогорку Кеңешке мөөнөтүнөн мурда шайлоолорду дайындоо жөнүндө чечим кабыл алат;

- жергиликтүү кеңештерге шайлоолорду дайындайт; мыйзамда каралган учурларда жана тартипте жергиликтүү кеңештерди таркатууну жүзөгө ашырат;

- мыйзамдарга кол коет жана элге жарыялайт; мыйзамдарды каршы пикири менен Жогорку Кеңешке кайтарат;

- зарыл учурларда Жогорку Кеңештин кезексиз жыйналыштарын чакырууга жана карапууга жаткан маселелерди аныктоого укуктуу;

- Жогорку Кеңештин жыйналыштарында чыгып сүйлөөгө укуктуу.

- Жогорку соттун судьяларынын кызматына шайлоо үчүн талапкерлерди Судьяларды тандоо боюнча кеңештин сунушу боюнча Жогорку Кеңешке сунуштайт;

- Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Жогорку соттун судьяларын кызматынан бошотуу үчүн Жогорку Кеңешке сунуштайт;

- Судьяларды тандоо боюнча кеңештин сунушу боюнча жергиликтүү соттордун судьяларын дайындайт;

- Судьялар кеңешинин сунушу боюнча конституциялык мыйзамда каралган учурларда жергиликтүү соттордун судьяларын бошотот.

- Өкмөт мүчөлөрүн - коргоо, улуттук коопсуздук маселелерин тескеген мамлекеттик органдардын жетекчилерин, ошондой эле алардын орун басарларын дайындайт жана кызматтан бошотот;

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктары менен сыйлайт;

-Кыргыз Республикасынын ардак наамдарын ыйгарат;

-жогорку аскердик наамдарды, дипломатиялык рангдарды жана башка атайын наамдарды ыйгарат;

- ырайым кылууну жүзөгө ашырат;

- өзүнүн аппаратынын түзүмүн аныктайт, анын жобосун бекитет жана жетекчисин дайындайт;

- ратификациялоо грамоталарына жана кошулуу жөнүндө грамоталарга кол коет;

- Кыргыз Республикасынын жарандыгына кабыл алуу жана жарандыгынан чыгаруу маселелерин чечет;

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 64-беренесинин 1, 2-пунктарында караптады ыйгарым укуктарды Президенттин элдин жана мамлекеттик бийликтин биримдигин сактоо максатында өлкөдөгү саясий кризистин учурунда ишке ашыруучу ыйгарым укуктар деп баалого болот. Ал эми 64-берененин 3-пунктунда орнотулган ыйгарым укуктар өлкө башчысынын сот системасынын курамын түзүүгө катышуусу менен сот адилеттүүлүк органдынын башка мамлекеттик органдардан көз-карандысыздыгын сактоону ишке ашыруучу ыйгарымдар деп атоого болот. Башка парламенттик башкаруудагы өлкөлөрдөн айырмаланым Кыргыз Республикасынын мамлекет башчысы Коргоо министирин жана коопсуздук маселелерин тескеген мамлекеттик органдарды өз-алдынча дайындоо укугуна ээ болуп саналат (64-берене 4-п. 2-п.п.) Куралдуу Күчтөрүнүн Башкы колбашчысы болуп саналат, Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн жогорку командалык курамын аныктайт, дайындайт жана кызматтан бошотот (64-берене 8-пункт).

Кыргыз Республикасынын Президентинин дагы бир ыйгарым укуктары бул Жогорку Кеңештин макулдугу же катышуусу менен ишке ашырылуучу ыйгарымдар. Конституциянын 64-беренесинин 4, 5 –пунктарына ылайык Кыргыз Республикасынын Президенти:

-Жогорку Кеңештин макулдугу менен Башкы прокурорду дайындайт; мыйзамда караптады учурларда Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринен кем эмесинин макулдугу же болбосо Жогорку Кеңештин депутаттарынын үчтөн экиси жактырган Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринин демилгеси боюнча Башкы прокурорду кызматтан бошотот; Башкы прокурордун сунушу боюнча анын орун басарларын дайындайт жана кызматтан бошотот;

-Улуттук банктын төрагасынын кызмат ордуна шайлоо үчүн

талапкерди Жогорку Кеңешке киргизет; Улуттук банктын төрагасынын сунушу боюнча Улуттук банктын төрагасынын орун басарларын жана башкарма мүчөлөрүн дайындайт, мыйзамда каралган учурларда аларды кызматтан бошотот;

- Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын мүчөлөрүнүн үчтөн бириң шайлоо жана кызматтан бошотуу үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке киргизет;

- Эсептөө палатасынын мүчөлөрүнүн үчтөн бириң кызмат ордuna шайлоо жана кызматтан бошотуу үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке киргизет;

- Эсептөө палатасынын Жогорку Кеңеш тарабынан шайланган мүчөлөрүнүн ичинен Эсептөө палатасынын төрагасын дайындайт жана аны мыйзамда каралган учурларда бошотот.

Прокуратура, Улуттук банк, Шайлоо комиссиясы жана Эсептөө палатасы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жетинчи бөлүмүндө аныкталган өзгөчө статуска ээ «Мамлекеттик башка органдар» болуп саналат жана алар айрыкча аткаруубашкаруу органдарынан көз-карандысыз иштөө менен алардын иш-аракеттерине көзөмөл жүргүзүүсү зарыл. Ошондуктан алардын курамынын түзүлүшү, кызматтан бошотуу маселелерин Президент Жогорку Кенеш менен биргеликтө чечүүсү замандын негизги талабы болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Президентинин мыйзамга ылайык уюштурулган Коргоо кеңешин жетектейт жана өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу багытында Жогорку Кеңеш менен биргеликтө төмөнкү ыйгарымдарга ээ болуп саналат:

- конституциялык мыйзамда каралган негиздер болгон учурда өзгөчө абалды киргизүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө эскертет, ал эми зарыл болгондо аны айрым жерлерде алдын-ала жарыялабай туруп киргизет, ал жөнүндө Жогорку Кеңешке токтоосуз билдирет;

- жалпы же жарым-жартылай мобилизациялоону жарыялайт; Кыргыз Республикасына баскынчылык жасалганда же түздөн-түз баскынчылык коркунучу туулганда согуш абалын жарыялайт жана бул маселени токтоосуз Жогорку Кеңештин кароосуна киргизет;

- өлкөнү коргоонун жана анын жарандарынын коопсуздугунун кызыкчылыштарында согуш абалын жарыялайт жана бул маселени

токтоосуз Жогорку Кеңештин кароосуна киризет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин кийинки топтогу ыйгарым укуктары башка парламенттик башкаруудагы өлкөлөрдөй эле өкмөттүн макулдугу жана катышусу менен ишке ашырылуучу ыйгарымдар деп атоого болот. Көпчүлүк парламенттардык мамлекеттерде мамлекеттин башчысы өзүнүн ыйгарымдуу укуктарын ишке ашыруу үчүн премьер-министрдин же тийешелүү министрлердин расмий уруксатын же ырастоосун алуусу зарыл. Бул түшүнүк контрасигнатура институту деп аталат. Мамлекеттин башчысы контрасигнатура аркылуу ыйгарымдуу укуктарын ишке ашыруусу жаман натыйжаларга алыш келсе, анын жыйынтыгы боюнча уруксат берген премьер-министр же министрлер гана жоопко тартылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана Премьер-министр менен макулдашуу боюнча эл аралык келишимдерге кол коет; көрсөтүлгөн ыйгарым укуктарды Премьер-министррге, Өкмөт мүчөлөрүне жана башка кызмат адамдарына өткөрүп берүүгө укуктуу (64-берене 6-п. 2-п.п.).

Премьер-министр менен макулдашуу боюнча Кыргыз Республикасынын чет мамлекеттердеги дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн башчыларын жана эл аралык уюмдардагы туруктуу өкүлдөрүн дайындайт; аларды кайра чакыртып алат; чет мамлекеттердин дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн башчыларынын ишеним жана кайра чакыртып алуу грамоталарын кабыл алат (64-берене 6-п. 4-п.п.). Жогоруда көрсөтүлгөндөй Кыргыз Республикасынын Президенти өлкөнүн тышкы маселелерин чечүүгө катышканы менен ал реалдуу кадамдарды жасоо үчүн Премьер-министридин макулдугун алуусу зарыл, демек бул тармактагы анын ыйгарым укуктары бир топ эссе чектелген десек болот.

Кыргыз республикасында 1993-жадын 5-майында биринчи жолу эгемендүү өлкөбүздүн биринчи Конституциясы кабыл алышнуу менен бүгүнкү күнгө чейин бир топ өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилип, жаны редакциядагы конституциялык текстер кабыл алышнуу менен бул жаатта нагыз конституциялык башаламандык жашанды. Бул башаламандыктын бирден-бир себеби акыркы жыйырма жылдын ичинде чексиз бийликтөө ээ болгон пре-

зиденттердин авторитардык режимди орнотууга болгон аракеттери болуп саналат. Ошондуктан 2010-жылдын 7-апрелинде болуп өткөн каргашалуу окуялардан кийинки конституциялык реформанын негизги мааниси Президенттин ыйгарым укуктарын чектөөгө багытталган. Анын натыйжасында жогоруда биз көрсөтүп бергендей 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Конституция тара-бынан Президенттин ыйгарым укуктары бир топ эсे чектелген. Бирок жаңы Конституциясынын негизинде Кыргыз Республикасы «парламенттик республика» болуп тузулгонуно карабастан Президенттин колунда Парламентке жана Өкмөткө таасир эте билуу жана олконун ички жана тышкы саясатын аныктоо, мамлекеттик ко-опсуздукту камсыздоо тармактарында олуттуу ыйгарым укуктар сакталган. Башка парламенттик башкаруудагы мамлекеттердей Кыргыз Республикасында Президентти символикалык ыйгарымдар менен камсыз кылуу келечекте ар-турдуу саясий катализмдерге алып келиши мумкун. Ошондуктан Президенттин мамлекеттик маселелерди чечуу учун Конституциялык эрежелер тыюу салбаган негизде демилгени колго алуу жалпы кызыкчылыкты коргоо учун шарт тузот.

21.5. Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу бийлиги

Дүйнө жүзүндөгү бүгүнкү күндөгү парламенттик институттардын ар түрдүүлүгүне карабастан парламент шайлоо жолу менен куралган, ар дайым мамлекеттик жогорку өкүлчүлүк органы болуу менен мыйзам чыгаруу, каржылык жана контролдук ыйгарымдуу укуктарга ээ жогорку бийлик бутагы болуп саналат. Анда мамлекеттик жана коомдук манилүү маселелер ар дайым ачыкайтын талкууланат. Жогорку Кеңеш - Кыргыз Республикасынын парламенти - мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү жогорку орган болуп саналат жана ала партиялык тизме менен 5 жылдык мөөнөткө шайлануучу 120 депутаттан турат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине депутаттыка 21 жашка чыккан, шайлоого укугу бар Кыргыз Республикасынын жараны шайлана алат.

Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарын ишке ашыруусу

андагы депутаттардын укуктук статусу менен тыгыз байланышта. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 72-беренесинин 1-пунктуна ылайык Жогорку Кеңештин депутаты депутаттык ишмердигине байланыштуу айткан ой-пикирлери же Жогорку Кеңештеги добуш берүүнүн жыйынтыктары учун куугунтукка алышыны мүмкүн эмес. Өзгөчө оор кылмыштарды кошпогондо, депутатты жазык жоопкерчилигине тартууга Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүгүнүн макулдугу менен жол берилет. Демек Жогорку Кеңештин депутаттары кол тийбестик укугуна ээ болуп саналат. Жогорку Кеңештин депутаты илимий, педагогикалык жана башка чыгармачылык иштерден сырткары мамлекеттик же муниципалдык кызмат менен айкалыштыра албайт, жеке ишкердик менен алектениши, коммерциялык уюмдун жетекчи органынын же байкоочулар кеңешинин курамына киришке укугу жок. Конституциянын 73-беренесинин 1-пунктуна ылайык депутаттар императивдик мандатка байланышпайт жана депутатты кайра чакырып алууга жол берилбейт.

Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарын бир нече топко бөлүүгө болот. Алардын бириңчиси болуп мыйзам чыгаруу ыйгарымдар болуп саналат. Конституциянын 74-беренесине ылайык Жогорку Кеңеш референдумду дайындоо жөнүндө мыйзам кабыл алат, конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүгө жана мыйзамдарды кабыл алуу жана эл аралык келишимдерди ратификациялоо жана денонсациялоо укуктарына ээ болуп саналат.

Жаңы Конституциянын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири аткаруу бийлигине карата өтө кеңеитилген ыйгарым укуктарды алды. Жогорку Кеңеш Өкмөттүн ишинин программасын бекитет, Өкмөт мүчөлөрүн - коргоо жана улуттук коопсуздук маселелерин теске-ген мамлекеттик органдардын жетекчилерин кошпогондо Өкмөттүн түзүмүн жана курамын аныктайт, Өкмөт тарабынан киргизилген Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн жалпы мамлекеттик программаларын бекитет, Өкмөткө ишеним көрсөтүү жөнүндө чечим кабыл алат, Өкмөткө ишеним көрсөтпөө жөнүндө чечим кабыл алат.

Негизги мыйзамдын 74-берененин 2-п. 5-п.п. ылайык Жогорку Кеңеш өлкөнүн жылдык бюджетин кабыл алуу, салыктарды,

жыйымдарды жана башка милдеттүү төлөмдөрдү белгилөө жана киргизүү укугуна ээ.

Парламенттин негизги функцияларынын бири көзөмөл жүргүзүү ыйгарымы болуп саналат, бул ыйгарымдуу укук Конституцияда көрсөтүлгөн бирок көзөмөл жүргүзүүнүн тартиби жана формасы көрсөтүлгөн эмес. Парламенттик башкаруу формасынын бирден-бир өзгөчөлүгү болуп аткаруу бийлигинин парламент алдындагы тоолук жоопкерчилиги саналат ага ыйлайык Жогорку Кеңеш аткаруу бийлигинин саясий-экономикалык иштерине көзөмөл жүргүзөт жана саясий баа бериши мүмкүн, андан сырткары жогорку кызмат ордунда иштеген адамдарды атайын түзүлгөн комиссиянын текшерүүсүнөн кийин кылмыш жоопкерчилигине тарттыруу укугуна ээ.

Андан сырткары парламент атайын жардамчы органдардын ишмердүүлүгүнүн негизинде да көзөмөл жүргүзүү функциясын ишке ашырат.

Биринчиден-бул Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы болуп саналат, анткени Акыйкатчы жыл сайын бир жолу Жогорку Кеңешке өлкөдөгү адам укугу жана эркиндиктеринин корголушу жөнүндөгү өзүнүн докладын жасайт. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы Жогорку Кеңеш алдындагы адам укугун коргоо максатында түзүлгөн жана бул багытта парламентке өзгөчө көмөк көрсөтүүчү кызмат адамы. Андыктан Конституциянын 74-беренесинин 4-п. 6-п.п. негизинде Акыйкатчыны (Омбудсменди) шайлоо жана кызматынан боштуу, аны сот тартибинде салынган кылмыш-жазык жана административдик жоопкерчилике тартууга макулдук берүү Жогорку Кеңешке таандык.

Экинчиден Жогорку Кеңештин аткаруу бийлигинин финансы иштерине көзөмөл жүргүзүү жаатында өтө чоң көмөк көргөзүүчү органы Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы болуп саналат. Конституциянын 74-беренесинин 4-п. 5-п.п. негизинде Эсептөө палатасынын мүчөлөрүнүн курамынын үчтөн бирин - Президенттин, үчтөн бирин - парламенттик көпчүлүктүн жана үчтөн бирин - парламенттик оппозициянын сунуштамасы боонча шайлайт.

Андан сырткары Жогорку Кеңеш согуш жана тынчтык маселелерин чечүү, аскердик абалды киргизүү, согуш абалын жарялоо,

бул маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарын бекитүү же жокко чыгаруу ыйгарым укуктарына ээ.

Жогорку Кеңеш өз курамынан Төраганы жана орунбасарларын шайлайт, өз кезегинде Төрага Жогорку Кеңештин ишин уюштурууда олуттуу ыйгарым укуктарына ээ. Ал Жогорку Кеңештин жыйналыштарын алыш барат, кабыл алынган актыларга кол коет, Жогорку Кеңештин атынан мамлекет ичинде жана тышында, жогорку бийлик бутактарынын арасында өкүлчүлүк кылат. Анын дагы бир негизги укугу бул Жогорку Кеңештин аппаратына жетекчилик кылуу болуп саналат.

Жогорку Кеңештеги олуттуу иш-аракеттерди депутаттардын ичинен түзүлгөн комитеттер жана убактылуу комиссиялар жүргүзөт. Мисалы Жогорку Кеңештин комитеттери Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарына таандык болгон маселелерди даярдоону жана алдын ала кароону ишке ашырат, мыйзамдардын аткарылышына контролдук кылат. Өзгөчө комитеттер мыйзамдардын долбоорлорун кароону жана Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарына таандык кылынган кызмат адамдарын дайындоо жана шайлоо, аларды иштен бошотуунун корутундусун ыйгарышыт.

Мурдагы Конституциялык эрежелерден айырмаланып жаңы Конституцияда Жогорку Кеңеш бир топ өз-алдынча ыйгарымдарга ээ, ошондуктан мамлекеттик маанилүү маселелерди чечүүдө анын ролу чечүүчүү болуп саналат.

21.6. Кыргыз Республикасынын сот бийлиги

Конституциянын бешинчи главасында Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин ыйгарым укуктары, укуктук статусу жана иштоо принциптери бекитилген. 93-берененин 1-п. Кыргыз Республикасында сот адилеттигин сот гана жүргүзөт деп жазылган андыктан сот органынын негизги функциясы бийлик жүргүзүү эмес, өлкөдөгү эң ыйык милдет сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруу болуп саналат.

Конституцияда орнотулган негизги эрежелеринин бири сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруудагы негизги принциптер болуп саналат. Конституциянын 93, 94, 95-беренелеринде төмөндөгү принциптер орнотулган.

Кыргыз Республикасында сот бийлигин сот гана жүргүзөт (93-берене. 1-п.); Атайын сотторду түзүүгө жол берилбейт (93-берене 3-п); Судьялар көз карандышыз жана Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына гана баш ийет (94-берене. 1- п.); Судьялар кол тийгистик укугуна ээ (94-берене 2-п.).

Судьяны белгилүү бир иш боюнча отчет талап кылууга эч кимдин укугу жок (94-берене. 3-п.);

Бул принциптерге кошумча *соттук иштер мыйзамда көрсөтүлгөн тиешелүү соттор тарабынан гана каралууга тийши* жана соттук иштерди тиешеси жок соттор тарабынан чечүүсүнө жол берилбейт³⁷.

*Сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруудагы дагы бир негизги принцип соттук кароонун коомго ачыктуулугу жсана кабыл алынган чечимдердин айкындуулугун орноттуу*³⁸. Ал эми жабык соттук кароолорду өткөрүүнүн негиздери жана себептери атайын процес-суалдык мыйзамдарда көрсөтүлгөн.

Андан сырткары сот адилеттүүлүгүн жүргүзүүдөгү дагы бир негизги принцип соттук иш аракеттердин мыйзамга негиздүү аткарылуусу. Бул принцип бир эле соттук чечимдердин мыйзамга негиздүүлүгүн камтыбастан, сот адилеттүүлүгүн ишке ашыруудагы баардык процессыалдык иш-аркеттердин мыйзамдуулугун камтуусу зарыл³⁹.

Конституцияда көрсөтүлгөн соттордун кол тийбестик укугу заманбап талаптардын негизинде бекитилген жана сот бийлигинин бийликтөрдин ортосундагы тең салмактуулукту камсыз кылууда татыктуу орунга ээ болот.

Жогорку Соттун судьялары кызматына шайлоо үчүн талап-керлерди Судьяларды тандоо боюнча кенеш тарабынан Прези-

³⁷ Испания Конституциясынын 117-ст. Италия Конституциясынын 102-ст. Кытай Конст. 124-ст. РФ Конституциясынын 118-ст. ГФР Конституциясынын 101-ст. ж.б. олколордун конституцияларында бул принцип сот адилеттуулугун уюуштуруунун негизги принципи катары орнотулган.

³⁸ Бул принцип копчулук мамлекеттердин конституцияларында сот адилеттуулугун ишке ашыруунун негизги принципи катары орнотулган. ГФР Конституциясы 103-ст. Испания Конституциясы 120-ст. Австрия Конституциясы 90-ст. ж.б. заманбап конституцияларда бекитилген.

³⁹ Белгия Конст. 97-ст. Испания Конст. 120-ст. Греция Конст. 93-ст. Италия Конст. 111-ст. дүйнолук практикада негизги принцип катары бекитилген.

дентке сунушталат жана андан кийин Жогорку Кеңеш тарабынан жаш курагынын жогорку чегине жеткенге чейин шайланат. Ал эми Жогорку соттун судьялары өздөрүнүн курамынан Жогорку соттун төрагасын, төраганын орун басарларын 3 жылдык мөөнөткө шайлайт.

Жергилиттүү соттордун судьялары Судьяларды тандоо боюнча кенештин сунушу боюнча Президент тарабынан биринчи ирет 5 жылдык мөөнөткө, кийин курактык чегине жеткенге чейин дайындалат.

Андан сырткары Конституциянын 94-беренесинде 5-пунктуна ылайык Курагы 40 жаштан кем эмес жана 70 жаштан жогору эмес, юридикалык жогорку билими жана юридикалык кесиби боюнча кеминде 10 жыл иш стажысы бар Кыргыз Республикасынын жараны Жогорку соттун судьясы боло алат. Ал эми курагы 30 жаштан кем эмес жана 65 жаштан ашпаган, юридикалык жогорку билими бар жана юридикалык кесиби боюнча кеминде беш жылдан кем эмес иш стажы бар Кыргыз Республикасынын жараны жергилиттүү соттун судьясы боло алат. Дайындалган соттордун судьялары кызмат орундарын өз ыйгарым укуктарын жүрүм-туруму кынтыксыз болгон учурда ээлешет жана сактап калат.

21.7. Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлиги

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аткаруу бийлигинин жогорку органы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү болуп саналат. Өкмөттүн ишине Премьер-министр жетекчилик кылат. Өкмөт Премьер-министрден, вице-премьер-министрлерден, министрлерден жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынан турат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү-өлкөдөгү аткаруу жана башкаруу бийлигин ишке ашыруучу коллегиалдуу мамлекеттик орган болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 84-беренесинин 1-пунктуна ылайык депутаттык мандаттардын төцинен көбүнө ээ болгон фракция же анын катышуусу менен фракциялардын коалициясы жаңы чакырылыштагы Жогорку Кенештин биринчи жыйналышы өткөн күндөн тартып 15 жумушчу күндүн ичинде Премьер-министрдин кызматына талапкерди көрсөтөт. Премьер-

министрдин кызмат ордуна талапкер Өкмөттүн программасын, түзүмүн жана курамын Жогорку Кеңешке киргизет. Президент үч күндүк мөөнөттө Жогорку Кеңеш тарабынан жактырылган Премьер-министрди жана Өкмөттүн башка мүчөлөрүн дайындоо туура-луу жарлык чыгарат.

Премьер-министрдин кызмат ордуна талапкер Өкмөттүн программасын, түзүмүн жана курамын Жогорку Кеңешке киргизет.

Өкмөттүн ыйгарым укуктары төмөндөгүлөр болуп саналат:

-Конституциянын жана мыйзамдардын, Президенттин ченемдик-укуктук актыларынын, Жогорку Кеңештин жана Өкмөттүн токтомдорунун аткарылышын, мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын ишке ашырылышын камсыз кылат;

-мыйзамдуулукту, жарандардын эркиндиктерин жана укуктарын камсыз кылуу, коомдук тартилти сактоо, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча чараларды жүзөгө ашырат;

-финансы, баа, тариф, инвестиция жана салык саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат;

-республикалык бюджетти иштеп чыгат жана Жогорку Кеңешке сунуштайт жана анын аткарылышын камсыз кылат; республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө Жогорку Кеңешке отчет берет;

-социалдык-экономикалык жана маданий чөйрөдө бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүүнү камсыз кылат;

-экономикалык, социалдык, илимий-техникалык жана маданий өнүктүрүүнүн жалпы мамлекеттик программаларын иштеп чыгат жана жүзөгө ашырат;

-менчиктин бардык түрлөрүн өнүктүрүүнүн жана аларды коргоонун бирдей шарттарын камсыз кылуу боюнча, мамлекеттик менчик объекттерин башкаруу боюнча чараларды ишке ашырат;

-мамлекеттин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн, конституциялык түзүлүштү сактоо боюнча, ошондой эле коргонуу жөндөмдүүлүгүн, улуттук жана коомдук коопсуздукту жана укук тартибин камсыздоо боюнча чараларды ишке ашырууну камсыз кылат;

-тышкы экономикалык иштерди жүргүзүүнү уюштурат жана камсыз кылат;

-жарандык коом менен эриш-аркак иштешүүнү камсыз кылат;

-Конституция жана мыйзамдар, Президенттин жарлыктары менен өзүнө берилген башка ыйгарым укуктарды ишке ашырат.

Ошондой эле Өкмөттүн токтомдору менен буйруктары Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында милдетүү түрдө аткарылууга тийиш.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Нормативдик жана башка расмий документтер

1. 2021-жылдын 11-апрелинде Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы.
2. 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы.
3. 2007-жылдын 21-октябринда Кыргыз Республикасынын референдумунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Бишкек-“Академия” басмасы. 2008 ж.
4. 1993 – жылдын 5 – майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Бишкек. Илим. 1995 - ж.
5. 1996 – жылдын 16 – февралында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына (1993 - жылдын 5 - майында кабыл алынган Конституцияга) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү Мыйзам. // «Эркин Тоо» 1996 - ж. 16 - февраль.
6. 1998 - жылдын 15 - октябринда кабыл алынган, Кыргыз Республикасынын Конституциясына (1993 - жылдын 5 - майында кабыл алынган Конституция жана 1996 - жылдын 16 - февралында киргизилген өзгөртүүлөрү менен) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү Мыйзам. // «Эркин Тоо», 1998-ж. 15-октябрь.
7. Кыргыз Республикасынын Гражданлык Кодекси. Бишкек. Токтом.
8. Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодекси. Бишкек. Токтом.
9. Кыргыз Республикасынын Кылмыш - жаза Кодекси. Бишкек. Токтом.
10. КР. Кылмыш-жаза процессуалдык Кодекси. Бишкек. Токтом.
11. Кыргыз Республикасынын Гражданлык процессуалдык Кодекси. Бишкек. Токтом.

12. КР. Үй – бүлө Кодекси. Бишкек. Токтом.

Окуу китеңтери

1. Алексеев С.С. Теория права. М., 1994. С. 11.
2. Бейшембиев Э. Кыргызстан: от кочевого к суверенному государству.-Вестник КГЮА. №2.-Б.:2008.-с.16-20.
3. Гегель. Философия права. М., 1990 г.
4. Дубанаев Б. С. Местное самоуправление основа демократии. Изд. Бишкек, 2000.
5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства;/ Маркс К, Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 21. С. 23-178.
6. Ильин И.А. О сущности правосознания. М., 1993.
7. С.А Комаров. Общая теория государства и права. М. Изд. «Юрист». 1998 .
8. Комаров С.А. Личность в Политической системе российского общества (политико-правовые исследования). - Саранск. Изд - во Мордовского ун - та, 1995.
9. Лазарев В.В. Общая теория государства и права.-М.: Изд. «Юрист». 1999 г.
10. Матузов Н.И. и Малько А.В.. Теория государства и права. М.: изд. «Юрист». 1999г.
11. Насырова Т. Я. Конституционный контроль. - Казань: Изд - во КГУ, 1992 г.
12. Нерсесянц В. С. Право и закон. - М.: Наука, 1983г.
13. Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательства техника. М.:Прогресс, 1974 г.
14. С.С. Сооданбеков., М.К Укушев., Конституционное право Кыргызской Республики. Изд. Бишкек. 2001 г.
15. Б.А Страшун. Конституционное право зарубежных стран. М. Изд. БЕК 1998 г.
16. Сайдов А.Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. М., 1993.
17. Сухарев АЯ. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник. М. Изд. НОРМА, 2001.
18. Осавелюк А. М. Вспомогательные государственные органы

- зарубежных стран: конституционно - правовой аспект. М. Юрист. 1998.
- 19. В.Е. Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. М. Изд. БЕК 1997 г.
 - 20. Четвернин В. А Демократическое конституционное государство: введение в теорию. - М.: ИГП РАН, 1993 г.
 - 21. Шебанов А. Ф. Форма советского права. М. 1968.
 - 22. Хропаник В. Н. Теория государства и права. М. 1995 г.
 - 23. Явич Л.С. Сущность права. - л.: Изд - во ЛГУ, 1985.
 - 24. Hall Сап. Hukukun temel kavramlar. Ankara. 1996.

